ئۇشبۇ كىتاب ئېلكىتاب تورى تەرىپىدىن تارقىتىلدى

ئەزىز ئوقۇرمەن، ئۇشبۇ كىتاب ئېلكىتاب تورى ئوقۇرمەنلىرى
تەرىپىدىن سىكانىرلىنىپ تارقىتىلدى.

ئېلكىتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitab.org

ئېلكىتاب

ئېلكىتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitap.org

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تالات تەكىن [تۈركىيە]

ئورخون ئابىدىلىرى

(كۆل تېگىن، بىلگە خاقان، تونيۇقۇق ئابىدىلىرى)

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچىلار:

ئەركىن ئارىز، ئابدۇبەسىر شۈكۈرى

Kitap Ürümçi'de 2005 Mart – Mayıs ayları arasında
Mehmet Ölmez ile Abdübesir Şüküri tarafından tercüme edilmiştir.
Sözlük ve Giriş kısımları da Erkin Arız tarafından Pekin'de tercüme edilmiştir.
Pekin'de kitap baskısı esnasında Mehmet Ölmez'in adı unutulmuştur.
Burada ekliyorum.

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئاز سانلىق
مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى ئىلمى بويىچە قۇرۇلۇش تۈرى

新疆师范大学中国少数民族语言文学学科建设项目

مۇندەرىجە

تەرجىماندىن 1
ئاپتوردىن 1
كىرىش سۆز 1
1. دەسلەپكى تۈرك خاقانلىقلىرى 1
2. ئورخون ئابىدىلىرى 2
1.2. كۆل تىگىن (684 ــ 731) ئابىدىسى........... 4
2.2. بىلگە خاقان (683 ــ 734) ئابىدىسى 5
3.2. تۇنيۇقۇق ئابىدىسى 6
3. ئابىدىلەرنىڭ يازغۇچىسى ۋە ئويغۇچىسى 7
4. ئابىدىلەرنىڭ مەزمۇنى 8
5. ئابىدىلەرنىڭ بەدىئىي قىممىتى...................... 9
1.5. جۈپ سۆزلەر.............................. 10
2.5. پاراللېللىق (پاراللېلىزم) 12
3.5. ئىدىئوملار 15
4.5. ماقال-تەمسىللەر 17
5.5. ئوخشىتىشلار................................ 19
6. قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى......................... 20
7. ئىملا قائىدىلىرى 24
1.7. سوزۇق تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىملا قائىدىلىرى .. 25
2.7. ئۈزۈك تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىملا قائىدىلىرى ... 27
3.7. تىنىش بەلگىلىرى 29
8. ئورخون ئېلىپبەسىنىڭ يېشىلىشى 29
9. ئابىدىلەر ھەققىدىكى تەتقىقاتلار......................... 30
10. ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ ئېلىپبەسى......................... 35

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئابىدىلەرنىڭ تېكستلىرى 37
كۆل تېگىن ئابىدىسى 38
بىلگە خاقان ئابىدىسى 73
تونيۇقۇق ئابىدىسى 113
سۆزلۈك 132
قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى مەتىنلەر 173
كۆل تېگىن ئابىدىسى 175
بىلگە خاقان ئابىدىسى 185
تونيۇقۇق ئابىدىسى 191
رەسىملەر 197

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

تەرجىماندىن

ئورخۇن ئابىدىلىرى تۈركىي تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما ھۆججەتلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئورخۇن ئابىدىلىرى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى، مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى، تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى تەگدىشى يوق بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئېلىمىزدە، ئورخۇن ئابىدىلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئىشى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدا خەن رۇلىن (韩儒林)، سېن جۈڭمىيەن (岑仲勉) قاتارلىق تارىخچى ئالىملار بىلەن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن مەزكۇر ئالىملار ئورخۇن ئابىدىلىرىنى قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى ئورىگىنال تېكىستلەردىن ئەمەس، بەلكى ياۋروپا تىللىرىغا قىلىنغان تەرجىمە تېكىستلىرىدىن ۋە ئابىدىلەردىكى خەنزۇچە تېكىستلەردىن پايدىلىنىپ ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان. ئابىدىلەرنى ئورىگىنال تېكىستلەردىن بىۋاستە ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش مەملىكىتىمىزدە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدىن كېيىن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا پروفېسسور گېڭ شىمىن (耿世民) ئەپەندىنىڭ باشچىلىقىدا قولغا ئېلىنغان[1]. شۇندىن ئېتىبارەن ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ[2]، رۇي چۇەنمىڭ

---

① گېڭ شىمىن: «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر ئۈستىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005-يىل بېيجىڭ.

② ئابدۇقېيۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 31 — 122-بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىل ئۈرۈمچى.

(芮传明)[1]، ئابدۇرېشىت ياقۇپ[2]، لى جىڭۋېي (李经纬)، نيۇ رۇجى (牛汝极) قاتارلىق ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ ئورىگىنال تېكىستلىرىگە تايانغان تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىغا قىلىنغان تەرجىمىلىرى ئارقا-ئارقىدىن يورۇقلۇققا چىقىشقا باشلىدى.

ياۋروپا ئەللىرىدە بولسا، ئورخۇن ئابىدىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات بىر ئەسىردىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە. بۇ جەرياندا دانىيىلىك ۋىلېم تومسېن (Vilhelm Thomsen)؛ روسىيىلىك ۋ. رادلوف (W. Radloff)، س. يې. مالوف (S. Ye. Malov)؛ فرانسىيىلىك ر. جىراۋ (R. Giraud)، لۇئىس بازىن (Louis Bazin)؛ ئەنگلىيىلىك سىر جېرارد كلائۇسون (Sir Gerard Clauson)؛ تۈركىيىلىك ھۈسەيىن نامىك ئوركۈن (Hüseyin Namık Orkun)، تالات تەكىن (Talat Tekin)، ئوسمان فىكرى سەرتكايا (Osman Fikri Sertkaya)؛ ۋېنگرىيىلىك ئارپاد بەرتا (Árpád Berta) ۋە باشقا ئالىملار ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان. بۈگۈنكى كۈنگىچە ئورخۇن ئابىدىلىرى تەتقىقاتىدا، دۇنيا مىقياسىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەزكۇر ئالىملارنىڭ ئۇل سالغۇچى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

بۇ يەردە قەدىرلىك ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ ھوزۇرىغا تەقدىم قىلىنىۋاتقىنىمىز، قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ، جۈملىدىن

---

① رۇي چۇەنمىڭ: «قەدىمكى تۈرك ئابىدىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 1998-يىل شاڭخەي.

② گېڭ شىمىن، ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «ئورخۇن-يەنسەي ئابىدىلىرىنىڭ تىلى ئۈستىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999-يىل ئۈرۈمچى.

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ ئۇستا تەتقىقاتچىسى، پروفېسسور، دوكتور تالات تەكىننىڭ «ئورخون ئابىدىلىرى» (*Orhon Yazıtları*) ناملىق كىتابىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدۇر. پروفېسسور تالات تەكىن قەدىمكى تۈرك تىلى تەتقىقاتى بويىچە ئىنگلىز، تۈرك تىللىرىدا نەشر قىلىنغان «ئورخون تۈرك تىلىنىڭ گراماتىكىسى»، «ئورخون ئابىدىلىرى»، «تونيۇقۇق ئابىدىسى»، «ئىرق بىتىگ» قاتارلىق مەخسۇس كىتابلىرى ۋە ھەر خىل تىللاردا ئېلان قىلىنغان يۈزلەرچە ئىلمىي ماقالىسى بىلەن شۆھرەت قازانغان دۇنياغا مەشھۇر تۈركولوگدۇر. ئوخشاش مەزمۇندىكى باشقا كىتابلارغا سېلىشتۇرغاندا، پروفېسسور، دوكتور تالات تەكىننىڭ «ئورخون ئابىدىلىرى» (*Orhon Yazıtları*) ناملىق كىتابى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1. مەزكۇر كىتاب، ئورخون ئابىدىلىرى ئۈستىدىكى ئوتتۇز يىللىق تەتقىقاتنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ ئورخون ئابىدىلىرىگە دائىر بۇندىن بۇرۇنقى مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىدە كۆزدىن قاچقان نۇقسانلار تۈزىتىلگەن ۋە بۇ ساھەدە كېيىنكى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا ھاسىل قىلىنغان يېڭى ئوقۇما ۋە شەرھىلىمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

2. مەزكۇر كىتاب تۈركولوگىيە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئوقۇرمەنلەرگە خىتاب قىلىدىغان ئىلمىي بىر ئەسەر بولۇپلا قالماي، ئەينى ۋاقىتتا ئادەتتىكى ئوقۇرمەنلەرگىمۇ خىتاب قىلىدىغان ئاممىباب بىر ئەسەردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كەسپىي

ئىپادىلەردىن خالىي، چۈشىنىشلىك ۋە راۋان تىل بىلەن بايان قىلىپ بېرىلگەن.

3. مەزكۇر كىتابنىڭ نەشرىدە، بۈگۈنكى كومپيۇتېر تېخنىكىسىنىڭ ئىمكانلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىلغان. كىتابتا ئابىدىلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسى ۋە تەرجىمىسى بىلەن بىرلىكتە، قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى تېكىستىمۇ كومپيۇتېردا تىزىلىپ ئوقۇشچانلىقى ئاشۇرۇلغان. بولۇپمۇ، ئابىدىلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىلەن تەرجىمىسىنى يانمۇ يان بېرىش ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنىڭ قۇرمۇ قۇر، جۈملىمۇ جۈملە سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىشىگە قۇلايلىق يارىتىپ بېرىلگەن. كىتابنىڭ ئاخىرىغا يەنە ئورخۇن دەرياسى ۋە ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ كەسپىي خادىملار تەرىپىدىن تارتىلغان سۈپەتلىك رەسىملىرى ئىلاۋە قىلىنغان.

4. كىتابتا يەنە ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ تېكىستلىرىدە ئۇچرايدىغان سۆزلەرنىڭ بىر لۇغەتچىسى ۋە ئورخۇن ئابىدىلىرىگە دائىر مەنبەلەرنىڭ تىزىملىكى بېرىلگەن. لۇغەتچە، ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ لېكسىكىسىنى ئۆگىنىشتە يېتەرلىك بىر قوللانما بولۇپ خىزمەت قىلسا، مەنبەلەرنىڭ تىزىملىكى بۇ ھەقتىكى بىلىمىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى خالايدىغانلارغا بىر كۆرسەتكۈچ بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

بىز مەزكۇر كىتابنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى كەسپىدە ئوقۇۋاتقان ستۇدېنت ۋە ئاسپىرانتلارغا ئانا تىلىدىكى مۇشۇنداق بىر مەخسۇس ئوقۇشلۇقنىڭ تولىمۇ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى كۆزدە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

تۇتـۇپ، «ئورخـون ئابـىدىلىرى» (*Orhon Yazıtları*) نـى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتۇق.

تەرجىمىـدە، بولۇپمۇ قەدىمكـى تـۈركچە تېكىـستلەرنىڭ تەرجىمىـسىدە ئەسلىگە سادىق بولـۇش پرىنـسىپىدا ئالاھىـدە چىـڭ تۇرۇلـدى. يېقىنقـى يىللاردىـن بۇيـان، ئېلىمىـز بىلـەن تـۈركىيە ئارىـسىدا پەن-مەدەنىـيەت جەھەتتىكـى ئالاقىنىـڭ قويۇقلىششىغا ئەگىشىپ، تۈركچە ماتېرىياللار بىلەن كـۆپلەپ ئۇچرىشـىشقا باشـلىدۇق. ئوقۇرمەنلەرنىـڭ، بولۇپمـۇ ئۇيغـۇر تىلـى ۋە ئەدەبىيـاتى كەسـپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىـڭ تـۈرك ئېلىپبەسى بىلەن ناتونۇش ئەمەسلىكىنى ۋە بۇنىدىن كېيىنكـى ئۆگىنىـشلىرىدىمۇ تـۈركچە ماتېرىيـاللار بىلـەن يەنە داۋاملىق ئۇچرىـشىپ تۇرىـدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىـپ، كىتابنىـڭ تۈركچە نەشرىدە قوللىنىلغـان تـۈرك ئېلىپبەسـى ئاساسـىدىكى ترانسكرىپسىيە سىستېمىسىنى ئەينەن ساقلاپ قالدۇق. لېكىن، شـۇنداق بولـسىمۇ، ئوقۇرمەنلەرنىـڭ كىتـابتىكى قەدىمكـى تـۈركچە تېكىـستلەرنى مالالىسىز ئوقـۇپ ئۆگىنىـشىنى نەزەردە تۇتـۇپ، مەزكـۇر ترانسكرىپـسىيە سىستېمىـسىدىكى بەزى ھەرپلەر ۋە ئۇلار ۋەكىللىك قىلغان تاۋۇشلار ھەققىدە ئىزاھات بېرىـپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق تاپتۇق:

1. ئورخـون ئابىـدىلىرىنىڭ تىلىـدا يېرىم يېپىـق، ئـارا سـوزۇق تـاۋۇش [e] نـىڭ بـار-يوقلـۇقى تـالاش-تـارتىش ئۇسـتىدىكى بىـر مەسـىلىدۇر. شـۇنىڭ ئۈچـۈن بـۇ كىتابتـا، مەزكـۇر سـوزۇق تـاۋۇش ترانسكرىپـسىيىدە ئىپـادىلەنمىگەن. لېكىن، ئابىدىلەردىكى تىـل ئالـدى كەڭ سـوزۇق تـاۋۇش [æ] يـاكى [ɛ]، بـۇ كىتابتـا تـۈرك ئېلىپبەسـىدىكىدەك e ھەرپـى بىلەن ئىپـادىلەنگەن. خەلقئـارا تۈركولـوگىيە ساھەسـىدە، بـۇ

تاۋۇش ئادەتتە ä ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، مەزكۇر كىتابتىكى e ھەرپى [æ] ياكى [ɛ] ئوقۇلۇشى كېرەك.

2. ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ تىلىدىكى تىل كەينى تار سوزۇق تاۋۇش [ɯ] بۇ كىتابتا تۈرك ئېلىپبەسىدىكىدەك ı ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن. خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە، بۇ تاۋۇش ئادەتتە ï ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

3. ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ تىلىدىكى تىل تۈۋى، پارتلىغۇچى، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش [k] بىلەن كىچىك تىل، پارتلىغۇچى، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش [q] بۇ كىتابتا تۈرك ئېلىپبەسىدىكىدەك k ھەرپى بىلەنلا ئىپادىلەنگەن. تۈرك تىلىدا بۇ ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش ئادەتتە يېزىقتا پەرقلەندۈرۈلمىسىمۇ، لېكىن زۆرۈر تېپىلغاندا تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەنلىرى قېلىن k دەپ؛ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەنلىرى نېپىز k دەپ پەرقلەندۈرۈلىدۇ. دېمەك، مەزكۇر كىتابتا k ھەرپى ئىككى ئۈزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ: تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەنلىرى [q] ئوقۇلۇشى؛ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەنلىرى [k] ئوقۇلۇشى كېرەك.

4. ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ تىلىدىكى تىل ئۈستى تۈۋى، جاراڭلىق، پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇش [g]، تىل ئۈستى تۈۋى، جاراڭلىق، سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش [ɣ] ۋە كىچىك تىل، سىيرىلاڭغۇ، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش [ʁ] لار بۇ كىتابتا g ۋە ğ ھەرپلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. دېمەك، مەزكۇر كىتابتىكى g ۋە ğ ھەرپلىرى ئۈچ ئۈزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قىلىدۇ: بۇ ھەرپلەردىن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كەلگەنلىرى [g] ياكى [ɣ] ئوقۇلۇشى؛ تىل كەينى سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىرىكىپ كەلگەنلىرى [ʁ] ئوقۇلۇشى كېرەك. خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە، بۇ ئۈچ ئۆزۈك تاۋۇشتىن ئالدىنقى ئىككىسى ئادەتتە پەرقلەندۈرۈلمەي g ھەرپى بىلەن؛ كېيىنكىسى ɣ ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

5. ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تىلىدىكى تىل ئالدى، سىيرىلاڭغۇ، جاراڭسىز ئۆزۈك تاۋۇش [ʃ]، مەزكۇر كىتابتا تۈرك ئېلىپبەسىدىكىدەك ş ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن. خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە، بۇ تاۋۇش ئادەتتە š ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

6. ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تىلىدىكى تىل ئالدى، پارتلىغۇچى سىيرىلاڭغۇ، جاراڭسىز ئۆزۈك تاۋۇش [tʃ] مەزكۇر كىتابتا تۈرك ئېلىپبەسىدىكىدەك ç ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن. خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە، بۇ تاۋۇش ئادەتتە č ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

7. ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تىلىدىكى تىل ئۇستى ئوتتۇرىسى، دىماغ تاۋۇشى [ŋ] مەزكۇر كىتابتا n͡g ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن. خەلقئارا تۈركولوگىيە ساھەسىدە، بۇ تاۋۇش ئادەتتە ŋ ھەرپى بىلەن ياكى n بىلەن g نىڭ بىرلەشمىسى بولغان ng ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

8. قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ ئورخون دەۋرىدە n ۋە y تاۋۇشلىرى تېخى ئايرىلمىغان دەپ قارىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن،

مەزكۇر كىتابتا بۇ ئىككى تاۋۇش ñÿ دىن ئىبارەت بىر بىرلەشمە ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن.

بىز بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، باشتىن ئاخىر تۈركچە نەشرىنىڭ تەييارلىغۇچىسى، تۈركىيە ئىستانبۇل يۇلتۇز تېخنىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى پروفېسسور، دوكتور مەھمەت ئۆلمەزنىڭ خالىس ياردىمىگە ئېرىشىپ كەلدۇق. ئۇ بىزنى كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە ۋە نەشر قىلىش ھوقۇقى بىلەن ھەقسىز تەمىنلەپلا قالماي، تەرجىمىدە يولۇققان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىمىزغا ھەر ۋاقىت قىزغىن ياردەمدە بولدى، ھەتتا كىتابنىڭ تۈركچە ۋورد نۇسخىسى بىلەن قەدىمكى تۈرك - رۇنىك ھەرپلىرىنىڭ فونتلىرىنىمۇ بىزگە ئەۋەتىپ بەردى. ئۇنىڭ مۇشۇنداق دوستانە ياردىمى بولمىغان بولسا، تەرجىمىنى بۇنچىلىك قىسقا ۋاقىتتا تاماملىشىمىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە ئالدى بىلەن پروفېسسور، دوكتور مەھمەت ئۆلمەزگە چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

كىتاب چىقىرىشتا ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئالدىنقى شەرت قىلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، مەزكۇر كىتابنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى نەزەردە تۇتۇپ، نەشر قىلىشنى دادىللىق بىلەن قارار قىلغان مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

سەۋىيىمىز چەكلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، تەرجىمىدە دىققىتىمىزدىن قاچقان خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇنداق خاتالىقلارنى ئاپتورغا ئەمەس، تەرجىمانلارغا مەنسۇپ، دەپ قارىشىنى ئۈمىد قىلىمىز ۋە بۇ

ھەقتىكى سەممىي تەنقىد-پىكىرلىرىنى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرىمىز.

ئېھتىرام بىلەن:
ئەركىن ئارىز، ئابدۇبەسىر شۈكۈرى.

2009-يىل 27-يانۋار، بېيجىڭ.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىخەتەر تارقاتقۇچىسى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىگى ئامبىرى

ئاپتوردىن

ئۇنىۋېرستېتتا ئوقۇۋاتقان يىللىرىمنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مېنىڭ ئورخون ئابىدىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىم بىتلىس تولۇق ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن 1956 ــ 1957 ـ يىللىرى باشلانغان. شۇ چاغدا تەييارلىغان تۇنجى ئەمگىكىم **«كۆك تۈرك ئابىدىلىرىدىكى تۇراقلىق ئىبارىلەر ھەققىدە»** دېگەن نامدا **«تۈرك تىلى»** ژۇرنىلىدا ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ ئېلان قىلىنغانىدى. ئابىدىلەر توغرىسىدىكى تەتقىقاتلىرىم 1957 ـ يىلدىن 1961 ـ يىلغىچە تۈرك تىلى تەتقىقات جەمئىيىتى (Türk Dil Kurumu) دە مۇتەخەسسىس بولۇپ ئىشلىگەن تۆت يىل جەريانىدىمۇ ئۈزچىل داۋاملاشتى.

ئورخون ئابىدىلىرى توغرىلىق چوڭ ھەجىملىك ئەمگىكىم لوس ـ ئانژېلېستىكى كالىفورنىيە ئۇنىۋېرستېتىغا دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئۈچۈن سۇنغان **«ئورخون تۈرك تىلىنىڭ گىراماتىكىسى»** ناملىق دىسسېرتاتسىيەم بولدى (1965). ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ دىسسېرتاتسىيە *A Grammar of Orkhon Turkic* دېگەن نامدا ئىندىئانا ئۇنىۋېرستېتىنىڭ نەشرلىرى قاتارىدا ئۇرال ۋە ئالتاي تىللىرى سېرىيىسىنىڭ 69 ـ كىتابى بولۇپ نەشر قىلىندى (1968). بۇ ئەسەر ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدىن قالغان بەش ئابىدىنىڭ، يەنى كۆل تېگىن، بىلگە خاقان، تۇنيۇقۇق، كۆلى چور (ئىخە ـ خۇشۆتۇ) ۋە ئونگىن (ئىشبارا تاركان) ئابىدىلىرىنىڭ مەتىنلىرى، ئىنگلىزچە تەرجىمىلىرى ۋە سۆزلۈكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئابىدىلەر ۋە ئورخۇن تۈرك تىلى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلىرىم 1972 ـ يىلى تۈركىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتى. ئامېرىكىدا نەشر قىلىنغان گراماتىكا كىتابىمدا ئىزاھاتلار قىسمى ئۆكسۈك ئىدى. زاماننىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئورخۇن ئابىدىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىمنى تۈزىتىپ ۋە تولۇقلاپ باردىم. بۇ تۈزەتمە ۋە تولۇقلىمىلارنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ئىككى چوڭ ئابىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى بىر ئەسەر مەيدانغا كەلدى ۋە بۇ ئەسەر **«ئورخۇن ئابىدىلىرى»** نامىدا تۈرك تىلى تەتقىقات جەمئىيىتى تەرىپىدىن 1988 ـ يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىندى. ئەمما، بۇ كىتاب كۆپرەك تۈركولوگىيە بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە خىتاب قىلىدىغان ئىلمىي ئەسەر ئىدى. ئاز تىراژدا بېسىلغان بۇ كىتاب قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا تۈگىدى.

بۇ ئارىدا پروفېسسور، دوكتور مۇھەررەم ئەرگىننىڭ **«ئورخۇن ئابىدىلىرى»** ناملىق كىچىك بىر ئاممىباب ئەسىرى (ئىستانبۇل 1970 ـ يىلى) نىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش لازىم. بۇ ئەسەردە مۇھەررەم ئەرگىننىڭ مېنىڭ ئامېرىكىدا نەشر قىلىنغان گراماتىكا كىتابىمدا تەكلىپ قىلىنغان بارلىق يېڭى ئوقۇما ۋە شەرھلىمىلىرىمنى قوبۇل قىلغانلىقى مېنى قانچىلىك سۆيۈندۈرگەن بولسا، بۇ ئوقۇما ۋە شەرھلىمىلەرنىڭ كىمگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمىگەنلىكىمۇ مېنى شۇنچىلىك ئەپسۇسلاندۇردى.

بۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇھەررەم ئەرگىننى مېنىڭ بارلىق يېڭى ئوقۇما ۋە شەرھلىمىلىرىمنى قوبۇل قىلدى، دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. ھۆرمەتلىك ئەرگىن قوبۇل قىلمىغان يېڭى ئوقۇما ۋە شەرھلىمىلەردىن بىرى ۋە بەلكى ئەڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

مۇھىملىرىدىن بىرى — بۇرۇندىن تارتىپ budun دەپ ئوقۇلۇپ كەلگەن سۆزنى مىنىڭ جىراۋ (Giraud 1961) كەبى o بىلەن bodun دەپ ئوقۇشۇم ۋە ئۇنى "ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر، خەلق" دەپ تەرجىمە قىلىشىمدۇر. ئەرگىننىڭ مەزكۇر سۆزنى جاھىللارچە u بىلەن budun شەكلىدە ئوقۇشى ۋە ھەممىلا يەردە "مىللەت" دەپ تەرجىمە قىلىشى، مېنىڭچە چوڭ بىر خاتالىقتۇر. چۈنكى ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ سۆز "ئۇرۇق، قەبىلە" دېگەن مەنىلەردە قەدىمكى تۈرك تىلىدا ۋە ئابىدىلەردىمۇ ئۇچرايدىغان bod سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مەزكۇر سۆزنىڭ n- قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلەنگەن قەدىمىي بىر كۆپلۈك شەكلى بولۇشى مۇمكىن. تونيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ 60-قۇرىدا ئۇچرايدىغان bod yeme bodun yeme kişi yeme "ئۇرۇقمۇ، خەلقمۇ، ئىنسانمۇ (ھېچ بولماس ئىدى)" ئىبارىسى بۇ ئېتىمولوگىيىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇ سۆزنى "مىللەت" دەپ چۈشىنىش ۋە شۇنداق تەرجىمە قىلىشمۇ توغرا بولماس. چۈنكى، بىزگە مەلۇم بولغىنىدەك "مىللەت"، يەنى "ئۇلۇس" ئۇقۇمى تۇنجى قېتىم 19-ئەسىردە فرانسۇز تارىخچىسى ۋە پەيلاسوپى ئەرنەست رىنان (Ernest Renan 1823—1892) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ھالبۇكى، 8-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا موڭغۇلىيىدە قەبىلە تۈزۈمىدە ياشاۋاتقان ۋە كۆچمەن دۆلەتلەرنى قۇرغان تۈركلەردە ھەمدە ئاسىيالىق باشقا خەلقلەردە ئۇلۇس (مىللەت) ئۇقۇمىنىڭ شەكىللىنىپ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ ئەڭ كۈچلۈك دەلىلىمۇ ئابىدىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەزمونىدۇر. ئورخون

ئابىدىلىرىدىن ئۆگىنىشىمىزچە، تۈركلەر تابغاچ، قىتان، تاتابى ۋە باشقىلارغا ئوخشاش يات خەلقلەر بىلەن ئۇرۇشۇپلا قالماي، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇقداش ۋە دىلداشلىرى بولغان ئوغۇز، بايىرقۇ، ئۇيغۇر، باسمىل ۋە غەربىي تۈركلەر (ئون ئوقلار، تۈركەشلەر) بىلەنمۇ ئۇرۇشقاندۇر. مىلادىيە 744-يىلى موڭغۇلىيىدىكى ئىككىنچى تۈرك خانلىقىغا خاتىمە بەرگەنلەر ئۇرۇقداش ئۇيغۇرلار ئىدى. مىلادىيە 840-يىلىغا كەلگەندە، بۇ ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلارمۇ يەنە قېرىنداش قىرغىزلار بولدى.

يۇقىرىدا ئېنىقلاشقا تىرىشقان سەۋەبلەردىن، ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ ئادەتتىكى ئوقۇرمەنلەرگە خىتاب قىلىدىغان ئاممىباب بىر نەشرىنى تەييارلاشنى ئۇزۇندىن بېرى ئويلاپ يۈرەتتىم. بۇ ئويۇم نىھايەت ئەمەلگە ئېشىش ئالدىدا تۇرىۋاتىدۇ. بۇ يەردە مۆرىتى كەلگەنىكەن، بۇ ئاممىباب نەشرىنىڭ تەييارلىنىشىدا ۋە ئەمەلگە ئېشىشىدا بۈيۈك ئەمگەك سەرپ قىلغان قىممەتلىك ئوقۇغۇچىم ۋە كەسپدىشىم دوتسېنت، دوكتور مەھمەت ئۆلمەزگە تۈرلۈك ياردەملىرى ئۈچۈن رەھمەت ئېيتىشنى بىر بۇرچۇم دەپ بىلىمەن.

1995-يىل 22-ئۆكتەبىر، ئەنقەرە.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

كىرىش سۆز

1. دەسلەپكى تۈرك خاقانلىقلىرى

مەلۇمكى، تۈركلەرنىڭ ئۆز ناملىرى بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى مىلادىيەدىن كېيىنكى 6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. 6-ئەسىرگە ئائىت خەنزۇچە مەنبەلەردە، تۈركلەرنىڭ قەدىمكى ھۇنلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇرۇقلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ۋە بۇ دەۋردە جۇرجانلارغا (Juan-Juan)، يەنى ئاۋارلارغا باغلىق ھالدا ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە ياشىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۈركلەر تۇمەن (ئورخون ئابىدىلىرىدە بۇ نام خاتا ھالدا بۇمىن شەكلىدە ئۇچرايدۇ) ناملىق بىر سەردارنىڭ باشچىلىقىدا ئاۋارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ موڭغۇلىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىدۇ ۋە شۇنداق قىلىپ تارىختا تۇنجى تۈرك دۆلىتىنى قۇرىدۇ (552-يىل). بۇ دۆلەت قىسقا ۋاقىتتىن كېيىنلا شەرق ۋە غەرب بولۇپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي تۈرك خانلىقى 630-يىلى، غەربىي تۈرك خانلىقى 659-يىلى تابغاچلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ.

لېكىن، شەرقىي تۈركلەر 670-يىلى قۇتلۇق ئاتلىق بىر سەردارنىڭ يېتەكچىلىكىدە تابغاچلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەش قىلىش ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ. بۇ مۇۋەپپەقىيەتتىن كېيىن، قۇتلۇق **"ئىلتەرىش خاقان"** ئۇنۋانى بىلەن تەختكە چىقىدۇ (682-يىلى). شۇنىڭ بىلەن ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خانلىقى قۇرۇلىدۇ. لېكىن، ئىككىنچى تۈرك خانلىقىنىڭ ئۆمرىمۇ

ئۇزۇنغا بارمايدۇ. 740 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار سەردارى كۆل بىلگە خاقاننىڭ باشچىلىقىدا تۈركلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ ۋە ئاخىرقى تۈرك شاھزادىسى ئوزمىش تېگىننى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇلىيىدىكى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خانلىقىغا خاتىمە بېرىدۇ.

2. ئورخون ئابىدىلىرى

تۈرك تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما ھۆججەتلىرى بولغان كۆل تېگىن ۋە بىلگە خاقان ئابىدىلىرى ئادەتتە **«ئورخون ئابىدىلىرى»** دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ يازما ھۆججەتلەرنىڭ شۇنداق ئاتىلىشىغا مەزكۇر ئابىدىلەرنىڭ ئوتتۇرا موڭغۇلىيىدىكى ئورخون دەرياسىنىڭ قەدىمي ئېقىنىغا يېقىن قوچو ـ چايدام ناملىق كۆل بويىغا تىكلەنگەنلىكى ۋە 1889 ـ يىلى يادرىنسېۋ (Yadrintsev) تەرىپىدىن شۇ يەردە بايقالغانلىقى سەۋەب بولغان. بىر كىلومېتىر ئارىلىقتىكى بۇ ئىككى بۈيۈك ئابىدىدىن كۆل تېگىن ئابىدىسى 732 ـ يىلى، بىلگە خاقان ئابىدىسى بولسا 735 ـ يىلى يېزىلغان ۋە تىكلەنگەندۇر.

ئورخون ئابىدىلىرى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خانلىقى دەۋرىدە (744 ــ 682) يېزىلىپ تىكلەنگەن ۋە بىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن ئەڭ قەدىمكى ۋە شۇنداقلا ناھايىتى قىممەتلىك يازما ھۆججەتلەردۇر. كېيىنكى ۋاقىتلاردا موڭغۇلىيىنىڭ ئارخانگاي (شىمالىي خانگاي) رايونىدىن 581 ـ يىلى، يەنى بىرىنچى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن بىر ئابىدە (بۇگۇت ئابىدىسى) تېپىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەپسۇسكى بۇ ئابىدە تۈركچە ئەمەستۇر. مەزكۇر ئابىدىنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

ئۈچ يېزىقى سوغدىچە، بىر يېزىقى سانسكرىتچىدۇر. بۇگۇت ئابىدىسىنىڭ تۈركچە بولماسلىقى 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈركلەرنىڭ تېخى ئۆزلىرىگە خاس بىر يېزىق سىستېمىسىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى خاقانلىق دەۋرىدىن قالغان ئۈچىنچى بىر ئابىدە ـــ تونيۇقۇق ئابىدىسىدۇر. تونيۇقۇق ئابىدىسى 1897 ـ يىلى كلېمېنتز (Klementz) تەرىپىدىن ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ خېلى يىراق شەرقىدە، موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى ئۇلانباتورنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 50 كىلومېتىر يىراق نالايخا شەھىرى بىلەن تولا دەرياسىنىڭ ئوڭ ئېقىنى ئارىسىدىكى باين چوكتۇ دېگەن جايدىن تېپىلغان. بىرى چوڭ ۋە بىرى كىچىكرەك بولغان ئىككى پارچە مەرمەر تاشنىڭ تۆت يۈزىگە ئويۇلغان تونيۇقۇق ئابىدىسى ئورخون ئابىدىلىرىدىن تېخىمۇ قەدىمىي بىر تارىختا، يەنى 720 ـــ 725 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىلىپ تىكلەنگەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىندۇر.

موڭغۇلىيىدە ئىككىنچى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىن قالغان بىر قانچە پارچە كىچىك ئابىدىمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرى كۆلى چور (ئىخە ـ خۇشۇتۇ) ئابىدىسى بىلەن ئونگىن (ئىشبارا تاركان) ئابىدىسىدۇر. بۇ ئىككى ئابىدىدىن كۆلى چور ئابىدىسى 719 ـــ 723 ـ يىللىرىدا، ئونگىن ئابىدىسى 732 ـــ 735 ـ يىللىرىدا تىكلەنگەن، دەپ پەرەز قىلىنماقتا.

مەزكۇر كىتابتا پەقەت ئىككىنچى تۈرك خانلىقى دەۋرىدىن قالغان ئۈچ چوڭ ئابىدە، يەنى كۈل تېگىن، بىلگە خاقان ۋە تونيۇقۇق ئابىدىلىرىنىڭ مەتىنلىرى، تۈركچە

تەرجىملىرى ۋە بۇ مەتىنلەردە كۆرۈلگەن سۆزلەرنىڭ بىر لۇغەتچىسى بېرىلدى.

1.2. كۆل تىگىن (684 ــ 731) ئابىدىسى

كۆل تىگىن ئابىدىسى سۇپەتسىزراق مەرمەردىن ياسالغان تۆت يۈزلۈك (تۆت چاسا) بىر پارچە تاشتۇر. تاشنىڭ ئېگىزلىكى 3.75 مېتىر، شەرق ۋە غەرب يۈزلىرىنىڭ تۈۋى 1.32 مېتىر، ئۈستى 1.22 مېتىر كەڭلىكتىدۇر. ئابىدىنىڭ شىمال ۋە جەنۇب يۈزلىرىنىڭ ئېنى 46 × 44 سانتىمېتىردۇر.

كۆل تىگىن ئابىدىسىنىڭ تۆت يۈزى 2.75 مېتىر ئېگىزلىكتە خەتلەر بىلەن قاپلانغاندۇر. ئابىدىنىڭ غەربىي يۈزىدە خېلى ئۇزۇن بىر خەنزۇچە تېكىست، باشقا يۈزلىرىدە بولسا رۇنىك يېزىقىدىكى قەدىمكى تۈركچە تېكىستلەر بار. ئابىدىنىڭ شەرق يۈزىدە 40 قۇر، جەنۇب ۋە شىمال يۈزلىرىدە بولسا 13 قۇردىن خەت بار. بۇندىن باشقا ئابىدىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇب يۈزلىرى بىلەن جەنۇب ۋە غەرب يۈزلىرى ئارىسىدىكى گىرۋەكلىرىدىمۇ بىر نەچچە قۇرلۇق قىسقا تېكىستلەر بار. تۈركچە قىسقا بىر پارچە تېكىست ئابىدىنىڭ غەرب يۈزىگە ئويۇلغان. ئابىدىنىڭ تاشپاقا ھەيكىلى شەكلىدىكى مەرمەر ئۇلتېشىدا سەككىز قۇرلۇق كىچىك بىر تېكىست بولسىمۇ، ئەمما بۇ تېكىستتىن پەقەت 7 ـ 8 سۆزنىلا ئوقۇغىلى بولىدۇ.

كۆل تىگىن ئابىدىسى "قوي يىلىنىڭ ئون يەتتىسىدە"، مىلادىيە كالېندارى بويىچە 731 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ۋاپات بولغان ۋە بىلگە خاقاننىڭ قېرىندىشى كۆل تىگىننىڭ ياكى شاھزادە كۆلنىڭ خاتىرىسىگە تىكلەنگەندۇر. شاھزادە

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

كۆلنىڭ دەپنە مۇراسىمى "توققۇزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىسىدە"، مىلادىيە كالېندارى بىلەن 731-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن. ئابىدىنىڭ تىكلەنگەن ۋاقتى تۈركچە تېكىستلەردە قەيت قىلىنمىغان. لېكىن، غەربىي يۈزىدىكى خەنزۇچە تېكىستنىڭ 732-يىلى 8-ئاينىڭ 1-كۈنى تاماملانغىنىغا ۋە تۈركچە تېكىستلەرنىڭ 20 كۈندە پۈتكۈزۈلگەنلىكىگە قارىغاندا، كۆل تېگىن ئابىدىسىنىڭ تىكلەنگەن ۋاقتى 732-يىلى 8-ئاينىڭ 21-كۈنى بولۇشى لازىم.

كۆل تېگىن ئابىدىسى، كۆل تېگىننىڭ ئاكىسى بىلگە خاقان تەرىپىدىن تىكلەنگەن. پۈتۈن تېكىست بىلگە خاقاننىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن ۋە ۋەقەلەرنى بايان قىلغان كىشىمۇ بىلگە خاقاندۇر.

2.2. بىلگە خاقان (683 ــ 734) ئابىدىسى

بىلگە خاقان ئابىدىسى كۆل تېگىن ئابىدىسىدىن بىر قانچە سانتىمېتىر ئېگىزدۇر. لېكىن ئەپسۇسكى، بىلگە خاقان ئابىدىسىنىڭ ئەھۋالى كۆل تېگىن ئابىدىسىدىن كۆپ خاراب بولۇپ، بەزى يەرلىرىنى ئوقۇغىلى بولمايدۇ.

ئابىدىنىڭ شەرق يۈزىدە 41 قۇرلۇق، تارراق بولغان شىمال ۋە جەنۇب يۈزلىرىدە 15 قۇرلۇق تۈركچە تېكىست بار. بۇ ئابىدىنىڭ غەربىي يۈزىدە خەنزۇچە بىر تېكىست بولسىمۇ، بەك بۇزۇلۇپ كەتكەچكە، پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنىلا ئوقۇغىلى بولىدۇ.

بىلگە خاقان ئابىدىسىنىڭ شىمالىي يۈزىدىكى تېكىستنىڭ ئاخىرقى يەتتە قۇرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆل

تىگىن ئابىدىسىنىڭ جەنۇبىي يۈزىدىكى تېكىست بىلەن ئوخشاشتۇر. بەزى كىچىك پەرقلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئابىدىنىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 2-قۇردىن 24-قۇرغىچە بولغان مەزمۇن بىلەن كۆل تىگىن ئابىدىسىنىڭ شەرقىي يۈزىدىكى 1-قۇردىن 30- قۇرغىچە بولغان مەزمۇنمۇ ئوخشاش.

فرانسۇز تۈركولوگلىرىدىن لۇئىس بازىن (Louis Bazin) غا ئاساسلانغاندا، بىلگە خاقاننىڭ ئۆلگەن ۋاقتى 734-يىلى 11-ئاينىڭ 25-كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمى بولسا، "توڭگۇز يىلى 5-ئاينىڭ 27-كۈنى"، يەنى مىلادىيە كالېندارى بويىچە 735-يىلى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۆتكۈزۈلگەندۇر. خەنزۇچە تېكىستنى 735-يىلى 8-ئاينىڭ 19-كۈنى ئويۇپ بولغان، تۈركچە تېكىستلەرنى ئويۇش ئىشى 34 كۈن داۋام قىلغانلىقىغا قارىغاندا، بىلگە خاقان ئابىدىسىنىڭ تىكلەنگەن ۋاقتى 735-يىلى 9-ئاينىڭ 24-كۈنى بولۇشى كېرەك.

بىلگە خاقان ئابىدىسى بىلگە خاقاننىڭ كىچىك ئوغلى تەڭرى خاقان (734—741) تەرىپىدىن تىكلەنگەندۇر. بۇ ئابىدىدىكى تېكىستمۇ بىلگە خاقاننىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن. لېكىن، ئابىدىنىڭ جەنۇب يۈزىدىكى 10-قۇردىن 15-قۇرغىچە بولغان مەزمۇن بىلەن غەرب يۈزىدىكى ئوقۇغىلى بولىدىغان ئالتە قۇرلۇق تېكىست ئابىدىنى تىكلەتكەن تەڭرى خاقانغا مەنسۇپتۇر.

3.2. تونيۇقۇق ئابىدىسى

تونيۇقۇق ئابىدىسى ھازىرمۇ ئەسلىدىكى جايىدا بولۇپ، بىرى چوڭ، بىرى كىچىك ئىككى تاشتىن تەركىب تاپقان.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئامبىرى

چوڭراق بولغان بىرىنچى تاشتا 35 قۇر، كىچىكرەك بولغان ئىككىنچى تاشتا 27 قۇر خەت بار.

تۇنيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ قاچان تىكلەنگەنلىكى تېكىستتە قەيت قىلىنمىغان. لېكىن، بۇ ئابىدە بىلگە خاقان 716-يىلى ئۆزىنىڭ تاغىسى بۆگۈ ياكى قاپقان خاقاننى ئۆلتۈرۈپ، تەختكە چىققاندىن كېيىن تىكلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئابىدىنىڭ ئاخىرىدىكى "مەن قېرىدىم، چوڭ بولدۇم. بىلگە خاقان تۈرك سىر خەلقىنى، ئوغۇز خەلقىنى بېقىپ، تەختتە ئولتۇرىۋاتىدۇ" دېگەن جۈملىلەرگە ئاساسەن، تۇنيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ بىلگە خاقاننىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، يەنى 716-يىلى بىلەن 734-يىللىرى ئارىلىقىدا، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، 720 — 725-يىللىرى ئارىلىقىدا تىكلەنگەنلىكى پەرەز قىلىنماقتا.

3. ئابىدىلەرنىڭ يازغۇچىسى ۋە ئويغۇچىسى

كۆل تېگىن ئابىدىسى بىلەن بىلگە خاقان ئابىدىسىنىڭ تېكىستلىرىنى تاشقا ئويغۇچى كىشى كۆل تېگىن بىلەن بىلگە خاقان (بۇلار ئىككىسى بىر تۇغقان قېرىنداشتۇر) نىڭ جىيەنى يوللۇغ تېگىندۇر. شاھزادە يوللۇغ، كۆل تېگىن ئابىدىسىنىڭ تېكىستىنى 20 كۈندە، بىلگە خاقان ئابىدىسىنىڭ تېكىستىنى 34 كۈندە ئويۇپ بولغان.

بۇ ئىككى ئابىدىدىكى تېكىستلەرنىڭ يازغۇچىسىغا (ئاپتورىغا) كەلسەك، تېكىستلەرنىڭ بىلگە خاقاننىڭ ئاغزىدىن بېرىلگىنىگە ۋە ۋەقەلەرنى بايان قىلغان كىشىنىڭمۇ بىلگە خاقان ئىكەنلىكىگە قارىغاندا، يازغۇچىسى (ئاپتورى) بىلگە خاقان بولۇشى لازىم. بىلگە خاقان ئابىدىلەرنىڭ

تېكىستلىرىنى ئالدىن تەييارلىۋېلىپ، ئاندىن تاشلارغا ئويۇپ يېزىشى ئۈچۈن يوللۇق تىگىنگە بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

تۇنيۇقۇق ئابىدىسىگە كەلسەك، بۇ تېكىستتىكى ۋەقەلەرنىڭ بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ئاغزىدىن بېرىلگىنىگە قارىغاندا، ئاپتور ئۇنىڭ ئۆزىدۇر. تېكىستنى تاشقا ئويغۇچىنىڭ كىم ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئابىدىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

4. ئابىدىلەرنىڭ مەزمۇنى

ئورخون ئابىدىلىرى ئىككىنچى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ بىرىنچى قولدىن، يەنى بىلگە قاغان (683ـ734) بىلەن دۆلەت ئەربابى تۇنيۇقۇق تەرىپىدىن يېزىلغان ھەربىي تارىخقا ئوخشاپ كېتىدۇ. كۆل تىگىن ۋە بىلگە قاغان ئابىدىلىرىدە، دۇنيا ۋە ئىنسان بالىسىنىڭ يارىتىلىشى بىر جۈملە بىلەن تىلغا ئېلىنىپ، بىرىنچى تۈرك خاقانلىقىنىڭ تارىخى ئانا نۇقتىلىرى بىلەن خۇلاسە قىلىنغاندىن كېيىن، ئىككىنچى تۈرك خاقانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ 731-يىلى كۆل تىگىننىڭ ئۆلۈمىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى سىياسىي ۋە ھەربىي تارىخى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. ئابىدىلەردىن ئۆگىنىشىمىزچە، تۈركلەر ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تابغاچ، قىتان، تاتابى قاتارلىق يات خەلقلەر بىلەن ئۇرۇشۇپلا قالماي، يەنە ئوغۇز، قىرغىز، ئۇيغۇر، تۈركەش قاتارلىق قېرىنداش خەلق ۋە قەبىلىلەر بىلەنمۇ كۆپ قېتىم ئۇرۇشقان. بۇ ئەھۋال قەدىمكى تۈركلەردە "ئۇلۇس، مىللەت" ئۇقۇمىنىڭ يوقلۇقىنى، ئابىدىلەردە ئۇچرايدىغان bodun سۆزىنىڭ مۇھەررەم ئەرگىن ئېيتقاندەك "مىللەت" دېگەن

مەنىدە ئەمەس، "ئورۇق، قەبىلە، خەلق" دېگەن مەنىلەردە كەلگەن بىر سۆز ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ.

تونيۇقۇق ئۆزى ۋە بىلگە قاغان هايات ۋاقتىدا يازدۇرۇپ تىكلەتكەن ئابىدىنىڭ مەزمۇنى باشقا ئابىدىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن بىرئاز پەرقلىقتۇر. تونيۇقۇق ئۆز ئابىدىسىدە، ئىلتەرىش قاغان بىلەن بىلگە قاغاننىڭ تاغىسى قاپقان قاغاننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ئۆزىنىڭ خىزمەتلىرىنى كۆپرەك تىلغا ئالىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، باش ۋەزىر تونيۇقۇقنىڭ قاپقان قاغانغا بولغان بېقىنمىلىقى بولسا كېرەك. بىلگە قاغان 716-يىلى قېرىندىشى كۈل تېگىن ۋە ياندىشلىرىنىڭ ياردىمىدە قىلغان بىر هاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشىدا تاغىسى ۋە ئۇنىڭ ياندىشلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقىنىڭ تەختىگە چىققانىدى. تونيۇقۇق بىلگە خاقاننىڭ قېيىنئاتىسى بولغانلىقى ئۈچۈن هاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشىدىن كېيىنكى قىرغىندىن قۇتۇلۇپ قېلىش بىلەن بىرگە، قاپقان قاغانغا بولغان بېقىنمىلىقى ۋە بەلكى قېرىپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن ۋەزىپىسىدىن يىراقلاشتۇرۇلغان بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، تونيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ تېكىستى تونيۇقۇقنىڭ دۆلەتكە قوشقان تۆھپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر خىل قوغدانمىنامىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

5. ئابىدىلەرنىڭ بەدىئىي قىممىتى

ئورخۇن ئابىدىلىرى پەقەتلا سىياسىي ۋە ھەربىي ۋەقەلەرنى يۈز بېرىش تەرتىپى بويىچە بايان قىلىپ بەرگەن قۇرۇقتىن قۇرۇق بىر ئۇرۇش تارىخى بولماستىن، دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئابىدىلەرنىڭ، بولۇپمۇ بىلگە قاغاننىڭ

بەگلىرىگە، خەلقىگە قىلغان خىتابلىرى، شۇنداقلا ئۇلارنى تابغاچلارنىڭ ھىيلىگەرلىكلىرىدىن ۋە ئۇلارنىڭ ئانا يۇرتنى تاشلاپ ئۇزاق دىيارلارغا كېتىشىنىڭ كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان پالاكەتچىلىكلىرىدىن ئاگاھلاندۇرغان بۆلەكلىرى ئىنتايىن تەسىرلىك ۋە پاساھەتلىكتۇر. بۇ جەھەتتىن، ئورخون ئابىدىلىرىنى تۈرك تىلىدىكى خىتابەت ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ گۈزەل نەمۇنىلىرى، دېيىشكە بولىدۇ.

ئابىدىلەرنىڭ تېكىستلىرىدە قوللىنىلغان بۇنداق تەسىرلىك بايانلىما ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى كاپالەتلەندۈرگەن ئېلېمېنتلار مۇنۇلاردۇر: 1. جۈپ سۆزلەر؛ 2. پاراللېللىق؛ 3. ئىدىئوملار؛ 4. ماقال-تەمسىللەر؛ 5. ئوخشىتىشلار. ئابىدىلەرنىڭ تىلىدا دىققىتىمىزنى ئەڭ كۆپ تارتقان ۋە بايانلىمىنى گۈزەللەشتۈرگەن ئېلېمېنت، بولۇپمۇ ئىككىنچى ئېلېمېنت — پاراللېللىقتۇر. تېكىست بايانلىرىدا پات-پات مۇراجىئەت قىلىنغان بۇ پاراللېللىق بەزى جەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنى تەئەججۈپلەندۈرۈپمۇ قويغان، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئابىدىلەرنىڭ تېكىستلىرىنى نەزمىي ئەسەر، دېگۈچىلەرمۇ بولغان.

1.5. جۈپ سۆزلەر

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تىلىدا (ۋە ئومۇمەن قەدىمكى تۈرك تىلىدا)، ئىپادىنى كۈچلۈك، تەسىرلىك ۋە نەپىس قىلغان ئېلېمېنتلارنىڭ بېشىدا مەنىداش، يېقىن ياكى زىت مەنىلىك سۆزلەردىن تەركىب تاپقان جۈپ سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى كېلىدۇ. ھەقىقەتەن، تۈرك تىلى ئەڭ قەدىمكى دەۋرىدىن باشلاپلا جۈپ سۆزلەرگە ئىنتايىن باي بىر تىل

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىكىز ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

ئىدى. جۈپ سۆزلەرنىڭ كۆپىدە تاۋۇشلارنى تەكرارلاش هادىسىسى كۆرۈلىدۇ، يەنى جۈپ سۆزلەرنىڭ كۆپى باش قاپىيىلىكتۇر. مەسىلەن:

āçsık tosık : ئاچ ـ توق

ağış barım : مال ـ مۈلۈك

arkış tirkiş : كارۋان ـ ئۆمەك

eb bark : ئۆيۋاق

eçüm apam : ئاتىلىرىم ۋە دادىلىرىم، ئەجدادىم

ıda taşda : ئورماندا ۋە قىيالىقلاردا، تاغ ـ تۆپىلىكلەردە

için taşın : ئىچ ـ تېشىنى

il törü : دۆلەت ۋە تۆرە

iş küç : ئىش ـ كۈچ

kız koduz : خوتۇن ـ قىزلار

küng kul : قۇل ـ كۆلە

ölü yitü : ئۆلۈم ـ يىتىم

tebliğ kürlüğ : هىيلىگەر ۋە ساختىپەز

toru ölü : هېرىپ ـ چارچاش، پۇت ـ قولى جانسىز، يىقىلىپ ـ سۆرىلىپ

tünli künli : كېچە ـ كۈندۈز

yabız yablak : يامان ـ ياۋلاق

yadağın yalangın : ياياق ۋە يالىڭاچ

yarıkınta yalmasınta : ساۋۇت ـ دۇبۇلغۇدا

yir sub : يەر ـ سۇ، ۋەتەن، ئانايۇرت

yok çığany : كەمبەغەل ـ يوقسۇل

yurtda yolta : تاغ ـ تۆپىلىكلەردە، چۆل ـ جەزىرىلەردە، ۋە باشقىلار.

ئابىدىلەردە پېئىللاردىن تەشكىل تاپقان جۈپ سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن:

adrıl- az- : ئايرىلماق ۋە ئازماق

alkın- arıl- : تۈگىمەك ۋە تۈگەشمەك، پۈتمەك، تۈگىمەك

emget- tolgat- : دەرد ـ ئەلەم قىلماق

içik- yükün- : باغلىق بولماق ۋە باش ئەگمەك

it- iğid- : تەشكىللىمەك ۋە تويغۇزماق

it- yarat- : ئورۇنلاشتۇرماق ۋە تەشكىللىمەك، رەتلىمەك

itin- yaratun- : تەشكىللىمەك، ئۆزىنى تۈزەشتۈرمەك

küñged- kulad- : قۇل ـ كۆلە بولماق

öğir- sebin- : مەمنۇن بولماق، سۆيۈنمەك

öl- alkın- : ئۆلمەك ۋە يوق بولماق

tir- kubrat- : تەرمەك ۋە توپلىماق

yañgıl- yazın- : خاتالاشماق، خاتا قىلماق ۋە باشقىلار

2.5. پاراللېللىق (پاراللېلىزم)

پاراللېللىق، يەنى پاراللېلىزم ئورخون ئابىدىلىرى تىلىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر. تەڭداش تەركىبلىك بىرلىكلەردىن تەشكىل تاپقان سۆز بىرىكمىلىرى ۋە تەڭداش تارماق جۈملىلەر بايانلىمىغا (ئىپادىگە) جانلىق ۋە نەپىس تۈس بېغىشلايدۇ. مەسىلەن:

Üze kök teñgri, asra yağız yer (kılıntukda)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پۈتكۈل تورى

يۇقىرىـــدا كـۆك تەڭـرى، ئاســتىدا يـاغىز (قــارا) يەر يارىتىلغاندا

Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş

"ئەقىللىق خاقانلار ئىمىش، جەسۇر خاقانلار ئىمىش."

(Buyrukı yeme) bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç

"(قوماندانلىرىمۇ) ئەقىللىق ئىمىشلەر شۈبھىسىز، جەسۇر ئىمىشلەر شۈبھىسىز."

(Anta kisre) inisi kağan bolmış erinç, oğlıtı kağan bolmış erinç

"(ئۇنىڭدىن كېيىن) ئىنىسى خاقان بولۇپتۇ شۈبھىسىز، ئوغۇللىرى خاقان بولۇپتۇ شۈبھىسىز."

(Anta kisre) inisi eçisin teğ kılınmaduk erinç, oğlı kan͡gın teğ kılınmaduk erinç

"ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنىلىرى ئاكىلىرىدەك يارالماپتۇ شۈبھىسىز، ئوغلى ئاتىلىرىدەك يارالماپتۇ شۈبھىسىز."

(Türük bodun) illedük ilin ıçgınu ıdmış, kağanladuk kağanın yitürü ıdmış

"(تۈرك خەلقى) قۇرغان دۆلەتنى قولدىن چىقىرىۋېتىپتۇ، تەختكە چىقارغان خاقانىنى يىتتۈرۈۋېتىپتۇ."

İlgerü kün tuğsıkka, birgerü kün ortusın͡garu; kurığaru kün batsıkın͡ga, yırgaru tün ortusın͡garu...

"شەرقتە كۈن چىقىشقىچە؛ جەنۇبتا كۈن ئوتتۇرىسىغىچە؛ غەربتە كۈن پېتىشقىچە؛ شىمالدا تۈن ئوتتۇرىسىغىچە..."

İlgerü Şantun͡g yazıka teği süledim, taluyka kiçiğ teğmedim; birgerü Tokuz Ersinke teği süledim, Tüpütke kiçiğ teğmedim.

"شەرقتە شانتۇڭ (شەندۇڭ) تۈزلەڭلىكىگىچە يۈرۈش قىلدىم، دېڭىزغا ئاز قالغاندا توختىدىم. جەنۇبتا توققۇز ئەرسىنگىچە يۈرۈش قىلدىم، تىبەتكە ئاز قالغاندا توختىدىم."

(Tabgaç bodun) sabı süçiğ, ağısı yımşak ermiş.

"(تابغاچ خەلقىنىڭ) سۆزلىرى چۈچۈك، يىپەك رەختلىرى يۇمشاق ئىمىش."

Süçiğ sabın yımşak ağın (arıp)

"چۈچۈك سۆزلىرى، يۇمشاق يىپەكلىرىگە (ئالدىنىپ)"

Çığan͡y bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım

"يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كۆپەيتتىم."

Elsiremiş kağansıramış bodunuğ, kün͡gedmiş kuladmış bodunuğ

"ئەلسىز، خاقانسىز قالغان خەلقنى، قۇللۇققا مەھكۇم بولغان خەلقنى..."

(Kan͡gım kağan) illiğiğ ilsiretmiş, kağanlığığ kağansıratmış

"(ئاتام خاقان) ئېلى بارلارنى ئېلىدىن مەھرۇم قىپتۇ، خاقانى بارلارنى خاقانىدىن مەھرۇم قىپتۇ."

Yarıklığ kantan kelip yan͡ya eltdi? Sün͡güğlüğ kantan kelipen süre eltdi?

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

"دۈبۈلغىلىقلار (دۈشمەنلەر) قەيەردىن كېلىپ سىلەرنى توزۇتۇۋەتتى؟ نەيزىلىكلەر (دۈشمەنلەر) قەيەردىن كېلىپ سىلەرنى ھەيدەپ كەتتى؟"

Altun yışığ yolsızın aşdı<mız>, Ertiş üğüzüğ keçiğsizin keçdimiz

"ئالتاي تاغلىرىدىن يول بولمىسىمۇ ئاشتۇق، ئېرتىش دەرياسىدىن كۆۋرۈك بولمىسىمۇ ئۆتتۇق."

(Türük bodun) beğlik urı oğlın kul kıltı, eşilik kız oğlın küng kıltı

"(تۈرك خەلقى) بەگ بولۇشقا لايىق ئەرلىرىڭلارنى قۇل قىلدى، خانىش بولۇشقا لايىق قىزلىرىڭلارنى دېدەك قىلدى،" ۋە باشقىلار.

3.5. ئىدىئوملار

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تىلى ئىدىئوملار (تۇراقلىق ئىبارىلەر) غىمۇ ناھايىتى باي بىر تىلدۇر. مانا تۆۋەندىكىلەر بايانلىمىنى بېيىتقان ۋە پاساھەتلىك قىلغان ئىدىئوملاردىن بەزىلىرى:

adak kamşat-

"پۇتى قايرىلماق، پۇتى چىقىپ كەتمەك، سەنتۈرۈلمەك، (كەيپى ئۇچماق، كەيپىياتى بۇزۇلماق، قايمۇقۇشتىن خاتا ئىش قىلماق)"

atı küsi yok bol-: "نام-شەرىپى يوق بولماق"

balıkdakı tağık-, tağdakı in-

"شەھەردىكىلەر تاغقا چىقماق، تاغدىكىلەر چۈشمەك، (ئۇ يەر-بۇ يەردىكىلەر توپلانماق، ھەممەيلەننى بىر يەرگە يىغماق)"

başlığığ yüküntür-, tizliğiğ sökür-

"بېشى بارلارنى باش ئەگدۈرمەك، تىزى بارلارنى تىز چۆكتۈرمەك"

içre aşsız taşra tonsuz:

"ئىچى ئاشسىز، تېشى كىيىمسىز (ئاچ-يالىڭاچ)"

körür közi körmez teğ, bilir biliği bilmez teğ bol-

"كۆرۈر كۆزلىرى كۆرمەس، بىلەر ئەقلى بىلمەستەك بولماق، (بىرەر ئىشنى قىلالمايدىغان، ھېچنېمىنى ئويلىيالمايدىغان بولۇپ قالماق)"

közi kaşı yablak bol-

"قاش-كۆزى دەردلىك يىغلاشتىن ۋەيران بولماق (قاتتىق يىغلاشتىن پەرىشان بولماق، قاتتىق ھەسرەتتىن چاچلىرىنى يۇلۇدىماق)"

birki bodunuğ ot sub kıl-

"ئىناق-ئىتتىپاق خەلقنى ئوت بىلەن سۇ (دەك بىر-بىرىگە دۈشمەن) قىلماق"

tün udıma-, küntüz olurma-

"كېچىلىرى ئۇخلىيالماس، كۈندۈزلىرى ئولتۇرالماس بولۇپ قالماق (كېچە-كۈندۈز دېمەي ئىشلىمەك، بەك ئىشلىمەك)"

kızıl kanın töküt-, kara terin yüğürt-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

"قىزىل قىنىنى تۆكمەك، قارا (ھالال) تەرىنى ئاققۇزماق (نۇرغۇن ئەمگەك سىڭدۈرمەك، بەك ئىشلىمەك)

işiğ küçüğ bir-:

"ئىشنى، كۈچىنى بەرمەك، خىزمەت قىلماق"

ölü yitü kazgan-:

"ئاداققىچە كۈرەشمەك، قاتتىق تىرىشىپ قازانماق"

4.5. ماقال ـ تەمسىللەر

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تېكىستلىرىدە ماقال ـ تەمسىللەر ئاساسىدا تۈزۈلگەن جۈملىلەرمۇ ئاز ئەمەس. تۆۋەندە مانا مۇشۇنداق ماقال ـ تەمسىللەر ئاساسىغا قۇرۇلغان جۈملىلەردىن بىرقانچە مىسال كەلتۈرىمىز:

Türük bodun tokurkak sen; āçsık tosık ömez sen, bir todsar āçsık ömez sen

"ئەي تۈرك خەلقى، سەن (بەكمۇ) توق كۆزلۈكسەن؛ [قورسىقىڭنىڭ] ئاچىدىغىنىنى ۋە تويىدىغىنىنى ئويلىمايسەن؛ بىر تويساڭ، (ئىككىنچىلەپ) [قورسىقىڭنىڭ] ئاچىدىغىنىنى ئويلىمايسەن" (KT G 8). بۇ جۈملە āç tosık ömez, tok āçsık ömez "ئاچ تويىدىغىنىنى ئويلىماس (بىلمەس)، توق ئاچىدىغىنىنى ئويلىماس (بىلمەس)" دېگەندەك بىر ماقال ـ تەمسىل ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولسا كېرەك.

Toruk būkalı semiz būkalı ırakda bilser, semiz būka toruk buka teyin bilmez ermiş

"(ئىنسان) ئورۇق بۇقىلار بىلەن سېمىز بۇقىلارنى يىراقتىن بىلىشكە مەجبۇر قالغاندا (كۆزەتكەندە)، (قايسىلىرىنىڭ) سېمىز، (قايسىلىرىنىڭ) ئورۇق ئىكەنلىكىنى

بىلگىلى بولمايدۇ.“ (TI B 5-6). بۇ جۈملە ”ئەمىش“ ermiş باغلامچىسى بىلەن ئاخىرلاشقان بىر ماقال-تەمسىل بولسا كېرەك. تۇنيۇقۇق، شاد ئۇنۋانلىق ۋە پەقەتلا 700 كىشىلىك ئازغىنە بىر قوشۇنغا ئىگە قۇتلۇقنى قاغان ئېلان قىلىش قارارىنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىنى ئويلاپ قېلىپ، شۇ چاغدىكى دېلىغۇللۇقىغا يارىشا مەزكۇر ماقال-تەمسىلنى خاتىرلىتىدۇ ۋە قوللىنىدۇ.

Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli uçuz; yuyka kalın bolsar topulgalı alp ermiş, yinçge yoğun bolsar üzgülük alp ermiş

”(بىر نەرسە) يۇپقا بولسا، ئۇنى تېشىش ئاسان بولىدۇ؛ ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇش ئوڭاي؛ يۇپقا نەرسە قېلىن بولۇپ كەتسە، (ئۇنى) تېشىش تەس بولىدۇ، ئىنچىكە نەرسە توم بولۇپ كەتسە، ئۇنى سۇندۇرۇش تەس بولىدۇ.“ (TI G 6-7). بۇ پارچىدىمۇ بىر ماقال-تەمسىلنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىقتۇر. بۇ قەدىمىي ماقال-تەمسىل مۇنداق بولسا كېرەك: Yuyka erkli topulguluk uçuz, yinçge erkliğ üzgeli uçuz ”يۇپقا نەرسىنى تەشمەك ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرماق ئاسان“. تۇنيۇقۇق، بۇ ماقال-تەمسىلنى تىلغا ئالغاندىن كېيىن، Yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yoğun bolsar üzgülük alp ermiş ”يۇپقا قېلىن بولۇپ كەتسە، ئۇنى تەشمەك تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە توم بولۇپ كەتسە، ئۇنى سۇندۇرماق تەسكە چۈشىدۇ“ دەيدۇ، يەنى ئىپادىنى قارشى تەرەپتىن بىرىپ پىكىرنى تولۇقلايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئابىدىلەردىن ئۆگىنىشىمىزچە، تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق دۈشمەنلىرى جەنۇبتا تابغاچلار، شەرقتە قىتانلار ۋە شىمالدا ئوغۇزلاردۇر. تۈركلەرمۇ تەبىئىي هالدا قوشۇنلىرىنى جەنۇبتا تابغاچ چېگرىسىغا، شەرقتە قىتان چېگرىسىغا، غەربتە غەربىي چېگراغا ۋە شىمالدا ئوغۇز چېگرىسىغا ئورۇنلاشتۇرغان، يەنى قوشۇننى تۆت تەرەپكە چېچىۋەتكەن. ئۈچ تەرەپتىكى دۈشمەن بىرلىشىپ تۈرك قاغانلىقىغا هۇجۇم قىلىشنى پىلانلىغاندىن كېيىن، تونيۇقۇق چېگرالاردىكى قوشۇنلارنى مەركەزگە يىغىشنىڭ مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى ئويلايدۇ ۋە Öz içi taşın tutmış teğ biz "(بىز) ئۆز ئىچ (قوشۇنلىرىمىز) بىلەن سىرتنى تۇتۇپ تۇرغان (قوغداپ تۇرغان) دەك ئىكەنمىز" دەپ ئويلاپ، كۈچ بىرلىكتە دېگەن پىكرنى ئىپادىلەيدىغان مۇنۇ ماقال-تەمسىلنى ئىشلەتكەن: Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli uçuz.

5.5. ئوخشىتىشلار

ئورخۇن ئابىدىلىرىنىڭ تېكىستلىرىدە بايانلىمىنى بېيىتقان ۋە نەپىسلەشتۈرگەن ئېلېمېنتلارنىڭ يەنە بىرى، يەر-يەرلەردە قوللىنىلغان ئوخشىتىشلاردۇر. تۆۋەندە ئۇلاردىن بىرقانچىسىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز:

(Ten͡gri küç birtük üçün) kan͡gım kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı kon͡y teğ ermiş

"(تەڭرى كۈچ بەرگەنلىكى ئۈچۈن)، ئاتام خاقاننىڭ ئەسكەرلىرى بۆرىدەك، دۈشمەنلىرى بولسا قويدەك ئىكەن."

Yağımız teğre oçuk teğ erti, biz aş <t>eğ ertimiz

"دۈشمەنلىرىمىز ئەتراپىمىزدا ئوچاق كەبى ئىدى، بىز (ئوتتۇرىسىدىكى) ئاش (قازىنى) كەبى ئىدۇق."

Türgiş kağan süsi Bolçuda otça borça kelti

"تۈركەش خاقانىنىڭ قوشۇنى بولچۇدىن ئوتتەك، قارا بوراندەك (ئۈستىمىزگە) يوپۇرۇلۇپ كەلدى."

Örtçe kızıp kelti

"(دۈشمەن) ئوتتەك قىزىپ (ئۈستىمىزگە) باستۇرۇپ كەلدى."

Kanıŋ subça yüğürti, süŋüküŋ tağça yatdı

"قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى، سۆڭىكىڭلار تاغدەك دۆۋىلەندى."

(Ança kazganıp) birki bodunuğ ot sub kılmadım

(شۇنداق تىرىشىپ) بىرلەشكەن (ئىتتىپاقلاشقان) خەلقىمنى ئوت بىلەن سۇدەك (بىر-بىرىگە دۈشمەن) قىلمىدىم" ۋە باشقىلار.

6. قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تېكىستلىرى تۈركلەر تىللىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللانغان ئەڭ قەدىمكى بىر ئېلىپبە بىلەن يېزىلغان. تۈركولوگىيە مەنبەلىرىدە، ئومۇمەن **قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى** دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئېلىپبە، تاش ۋە مەرمەرگە ئوخشاش قاتتىق جىسىملارغا يېزىشقا ئەپلىك ھەرپلەردىن تەشكىل تاپقان. بۇ يېزىقنىڭ ھەرپلىرى قەدىمكى ئىسكاندىناۋىيە (شىمالىي ياۋروپا) ئابىدىلىرىدە قوللىنىلغان رۇنىك ئېلىپبەسىنىڭ ھەرپلىرىگە تولىمۇ

ئۇيغۇر كىتاب تورپىكتى
www.uyghurkitap.com

ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، نامىغا رۇنىك دېگەن سۆپەت سۆزى قوشۇلغان. قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى، ئارامى (سامى) مەنبەلىك باشقا بارلىق يېزىقلارغا ئوخشاش ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ.

ئىككى چوڭ ئورخون (كۆل تېگىن ۋە بىلگە قاغان) ئابىدىسىدە قوللىنىلغان قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى 38 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان. بۇ ھەرپلەردىن تۆت دانىسى e/a، i/ı، u/o، ü/u سوزۇق تاۋۇشلىرىنى، 34 دانىسى ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ. قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدا، 10 ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن (ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن كېلىدىغان ۋە ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن كېلىدىغان) ئىككىدىن ھەرپ بولغاچقا، ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ سانى خېلىلا كۆپ. ئابىدىلەردىكى ئىككى ھەرپلىك ئۈزۈك تاۋۇشلار b، d، g، k، l، n، r، s، t، y قاتارلىق 10 ئۈزۈك تاۋۇشتۇر. مەسىلەن، baş سۆزىدىكى b تاۋۇشى بىر خىل ھەرپ بىلەن يېزىلغان بولسا، beş سۆزىدىكى b تاۋۇشى يەنە بىر خىل ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ؛ مەزكۇر سۆزلەردىكى ş تاۋۇشمۇ ئايرىم-ئايرىم ئىككى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، بۇ ئىككى سۆزدىكى a ۋە e سوزۇق تاۋۇشلىرىنى يېزىقتا ئىپادىلەش ھاجەتسىز. ئورخون ئېلىپبەسىدىكى بەزى ھەرپلەر uk/ok، ük/ök، ık، iç قاتارلىق بوغۇملارنى ياكى lt، nt، nç قاتارلىق جۈپ ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ.

تونيۇقۇق ئابىدىسىدە قوللىنىلغان ئېلىپبەمۇ كۆل تېگىن ئابىدىسى بىلەن بىلگە خاقان ئابىدىسىدە قوللىنىلغان ئېلىپبەگە ئوخشايدۇ. لېكىن تونيۇقۇق ئابىدىسىدە، بۇ ئىككى

ئابىدىدە يوق بىر بىرلەشمە ھەرپ (ligature) ۋە بىرلا قېتىم قوللىنىلغان ئىككى ھەرپ ئۇچرايدۇ. بىرلەشمە ھەرپ ç ۋە i ھەرپلىرىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، çi تاۋۇش گۇرۇپپىسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ قالغان ئىككى ھەرپ بولسا aş ۋە baş دەپ ئوقۇلىدىغان ئىككى ئايرىم بوغۇم ياكى سۆزگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

قىرغىزلارغا تەۋە دەپ قارىلىۋاتقان ۋە يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يەنىسەي ئابىدىلىرى بىلەن قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى **ئىرق بىتىگ** ناملىق پال كىتابىدا، ئورخون ئابىدىلىرىدە يوق بىرقانچە ھەرپمۇ بار.

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى جەھەتتىن كەمبەغەل، ئەمما ئۈزۈك تاۋۇش ۋە بوغۇم ھەرپلىرى جەھەتتىن باي بىر ئېلىپبەدۇر. بۇ يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تۈرلۈك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە، بەكراق ئېتىراپ قىلىنغىنى مەزكۇر يېزىقنىڭ سىرىنى يەشكەن تومسېن (Vilhelm Thomsen) نىڭ قارىشىدۇر. تومسېننىڭ قارىشىچە، قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى ئارامى-ئىران يېزىقىدىن كېلىپ چىققان بىر يېزىقتۇر. تومسېن، ئېلىپبەدىكى بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەرپلەرنى بىرلەشمە ھەرپ (digraph) ياكى قوشما ھەرپ (ligature) ھېسابلاپ، مەزكۇر ھەرپلەر گرېك يېزىقىنىڭ يازما شەكلىدىكى بىرلەشمە ھەرپلەردىن ئىلھاملىنىپ ئىجاد قىلىنغان، دەيدۇ. لېكىن، بۇ قاراشنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئېلىپبەدىكى جۈپ ئۈزۈك تاۋۇش ۋە بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ھەرپلەر ئىككى ھەرپنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىكەتلىرى

بىرلەشمىسىدىن كېلىپ چىققاندەك ئەمەس. قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى جۈپ ئۈزۈك تاۋۇش، بوغۇم ۋە بەزى تاق ئۈزۈك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر مەنىلىك ياكى رەسىملىك يېزىقتىن (ideographic character) كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە، تومسېننىڭ ئۆزىمۇ قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى بەزى ھەرپلەرنىڭ مەنىلىك ياكى رەسىملىك يېزىقتىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايدۇ. مەسىلەن، تومسېن يېرىم ئاي شەكلىدىكى 𐰖 |ay|، يا ئوقى شەكلىدىكى 𐰸 |ok|، ئۆي، يەنى چېدىر شەكلىدىكى 𐰋 |eb| ھەرپلىرى مەنىلىك ياكى رەسىملىك يېزىقتىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. بۇلاردىن باشقا ئەر، يەنى ئىنسان شەكلىدىكى 𐰼 |er| ھەرپى بىلەن **ئىرق بىتىگ** ناملىق پال كىتابىدا ئۇچرايدىغان ۋە دۆڭدە ئۆنگەن ئىككى تال ئوت شەكلىدىكى 𐰆 |ot| ھەرپلىرىمۇ شۇ جۈملىدىندۇر.

قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىنىڭ ئارامى يېزىقىدىن كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدىكى قاراشنى ئىنكار قىلىشىمىزغا ئاساس بولىدىغان يەنە بىر پاكىت شۇكى، ئېلىپبەدىكى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ سۆز بېشى ۋە ئىچىدە كەلگەن چاغدىكى فونېتىكىلىق قىممىتى ۋە ھەرپلەرنىڭ ناملىرىدۇر. مەلۇمكى، ئارامى ياكى سامى مەنبەلىك ئېلىپبەلەردىكى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلىنىپ، a، i، u سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان ئۈچۈق بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن: ba، bi، bu ۋە باشقىلار. ئۇرخۇن ئېلىپبەسىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپلىرى بولسا، بۇنىڭ ئەكسىچە a ياكى e سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن

باشلىنىپ، مۇناسىۋەتلىك ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان يېپىق بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن: ab، eb، ad، ed، ak، ek ۋە باشقىلار. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدا سۆز بېشى ۋە ئىچىدە كەلگەن a ۋە e سوزۇق تاۋۇشلىرى يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن: ئاياغ مەنىسىدىكى adak سۆزى ad ۋە ak دېگەن ئىككى ھەرپ بىلەن، ئەرلەر مەنىسىدىكى eren سۆزى er ۋە en دېگەن ئىككى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ: ad-ak = adak 𐰑𐰴، er- 𐰼𐰤 en = eren. تۇرپاندىن تېپىلىپ، لېكوك (Le Coq) تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بىر قوليازما پارچىسىدىمۇ ئورخون ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرنىڭناملىرى مانى يېزىقى بىلەن ad، az، an، eng، end، elt شەكلىدە بېرىلگەن.

شۇنىسى بىر ھەقىقەتكى، قەدىمكى تۈركلەر بۇ يېزىقنى ئىجاد قىلغاندا ئارامى-ئىران مەنبەلىك بىر ئېلىپبەنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، بۇنىڭغا بىرمۇنچە ھەرپ ياكى بەلگىلەرنى قوشقان ۋە ھەرپ نامىرىنى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىغا a ۋە e سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ، ab، eb، ad، ed، ak، ek، at، et دەپ ئاتىغان.

7. ئىملا قائىدىلىرى

قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى بوغۇملۇق يېزىق بىلەن ئېلىپبەلىك (فونېمىلىق) يېزىقنىڭ بىر تۈرلۈك ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەت. بۇ يېزىقتا سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ قوللىنىلىشى چەكلىمىلىك بولۇپ، بەلگىلىك ئىملا قائىدىلىرىگە بويسۇنىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى بولسا، كۆپىنچە ھاللاردا سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلىنىپ،

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

مۇناسىۋەتلىك ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بوغۇملارنى ياكى تاۋۇش گورۇپپىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بەزى ئەھۋاللاردا، ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى پەقەتلا تاق ئۇزۇك ياكى جۈپ ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

1.7. سوزۇق تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىملا قائىدىلىرى

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ يېزىق سىستېمىسىدا كۆرۈلگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىملا قائىدىلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرستىش مۇمكىن:

1. سۆز بېشى ۋە سۆز ئىچىدىكى a ۋە e سوزۇق تاۋۇشلىرى ئومۇمەن يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ. چۈنكى، قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدا ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ كۆپى a ياكى e سوزۇقلىرى بىلەن باشلىنىپ، مۇناسىۋەتلىك ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان يېپىق بوغۇم ياكى تاۋۇش گورۇپپىلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن: DK (adak) ئاياغ، rn (eren) ئەرلەر ۋە باشقىلار. لېكىن، بەزى سۆزلەردە سۆز بېشى ياكى سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى a سوزۇق تاۋۇشى يېزىلىدۇ. بۇ، مەزكۇر سۆزلەردىكى a سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى كۆرستىدۇ. مەسىلەن: AT (āt) ئات، ئۇنۋان؛ Aç (āç) ئاچ؛ TAm (tām) تام.

2. سۆز بېشى ۋە سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشمىگەن تار سوزۇق تاۋۇش ı، i لار بىلەن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش o، u، ö، ü لار ھەمىشە يېزىلىدۇ. مەسىلەن: IRK (ırak) يىراق؛ BIçDI (biçti) پىچتى ياكى كەستى؛ IçrA (içre) ئىچىدە؛ bIlmz (bilmez) بىلمەس؛ BULn͡g (bulun͡g) بۇلۇڭ؛ ÜltI (ölti) ئۆلدى؛ kÜltA (költe)

كۆلده؛ (öze) ÜzA يۇقىرىدا؛ (yüğürti) yÜgrtI ئاقتى ۋە باشقىلار.

3. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كېلىدىغان لەۋلەشمىگەن تار سوزۇق تاۋۇشلار ئومۇمەن يېزىلمايدۇ. مەسىلەن: DGRG (adgırığ) ئايغىرنى؛ BşLGG (başlığığ) باشلىقنى ياكى مەغرۇرلۇقنى؛ KILNmş (kılınmış) يارىتىلغان؛ tIzlgg (tizliğiğ) تىزلىقنى ياكى كۈچلۈكنى؛ sbnp (sebinip) سۆيۈنۈپ ۋە باشقىلار.

4. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن كېيىنكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: (altun) LTUN ئالتۇن؛ (kelür-) klÜr- ئەكەلمەك؛ (kikşür-) kIkşÜr- كۆشكۈرتمەك ۋە باشقىلار.

5. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىنكى لەۋلەشمىگەن تار سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: (oğlıtı) UGLİTI ئوغۇللىرى، (süçiğ) sÜçIg تاتلىق ۋە باشقىلار.

6. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كېلىدىغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن: BUDN (bodun) ئۇرۇق ـ قەبىلە ياكى خەلق؛ (uluğ) ULG ئۇلۇغ؛ (köñ͡gül) kÜn͡gl كۆڭۈل ياكى ئارزۇ؛ (üçün) Üçn ئۈچۈن؛ (ülüğüm) Ülgm بەختىم ياكى تەلىيىم ۋە باشقىلار.

7. سۆز ئاخىرىدا كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئومۇمەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: (kara) KRA قارا؛ bIlgA

ئۇيغۇر كىتاب تورى بىكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

بىلىم؛ bilge) YzI (yazı) تۆزلەڭلىك؛ dgÜtI (edgüti) (bilge)
ياخشىلىق بىلەن؛ (SYU (sayu) ھەر؛ bn͡ggÜ (ben͡ggü
مەڭگۈ ياكى ئەبەدىي ۋە باشقىلار.

2.7. ئۇزۇك تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىملا قائىدىلىرى

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ يېزىق سىستېمىسىدا كۆرۈلگەن ئۇزۇك تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئىملا قائىدىلىرىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن:

1. ئارقا ياكى قېلىن ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى (بۇ يەردە مەزكۇر يېزىقتىكى ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) B، D، G، K، L، N، R، S، T، Y لەر ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەردىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى، ئالدى ياكى ئىنچىكە ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى (بۇ يەردە مەزكۇر يېزىقتىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كېلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) b، d، g، k، l، n، r، s، t، y لەر ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەردىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنى يېزىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: BRUR (barur) بارۇر ياكى كېتەر، bIrÜr (birür) بېرۇر ۋە باشقىلار.

2. ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەردىكى /s/ ئۇزۇك تاۋۇشىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغان ئىنچىكە s ھەرپى ئەينى ۋاقىتتا ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەر ۋە mış/-miş- قوشۇمچىسىدىكى ş ئۇزۇك تاۋۇشىنى ئىپادىلەشتىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: kIsı (kişi) كىشى؛ bIs (biş) بەش؛ kÜms (kümüş) كۈمۈش؛ sÜn͡gs (sün͡güş) سوقۇش؛ rms

(ermiş) ئەمىش؛ BRms (barmış) بېرىپتۇ ياكى كېتىپتۇ ۋە باشقىلار.

3. ئومۇمەن سۆزلەردىكى ok، uk تاۋۇش گۇرۇپپىلىرى oK ھەرپى بىلەن، ök، ük تاۋۇش گۇرۇپپىلىرى ök ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: oKUN (okun) ئوق بىلەن؛ ToKz (tokuz) توققۇز؛ RtoK (artuk) ئارتۇق ياكى زىيادە؛ ökÜn- (ökün-) ئۆكۈنمەك ياكى پۇشايمان قىلماق؛ tÜrök (türük) تۈرك ۋە باشقىلار. بۇ ھەرپلەر سۆز ئىچىدىكى ko، kö، kü ۋە ku تاۋۇش گۇرۇپپىلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدۇ.

4. oK ھەرپى U ھەرپىدىن كېيىن كەلسە، بۇ، مۇشۇ سۆزدىكى o ياكى u سوزۇق تاۋۇشىنىڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: YUoK (yōk) يوق؛ BUoKA (būka) بۇقا ۋە باشقىلار.

5. ıK ھەرپى سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى ık ياكى kı تاۋۇش گۇرۇپپىسىنى يېزىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: BLıK (balık) شەھەر؛ TgıK- (tağık-) تاغقا چىقماق؛ zıKn͡yA (azkın͡ya) ئازراق ۋە باشقىلار.

6. iç ھەرپى شالاڭ بولسىمۇ سۆز بېشىدىكى iç تاۋۇش گۇرۇپپىسىنى يېزىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: içgr- (içger-) باغلىق قىلماق؛ içk- (içik-) باغلىق بولماق ۋە باشقىلار.

7. LT ھەرپى ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەردىكى lt جۈپ ئۈزۈك تاۋۇشنى يېزىش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: LTzDI (altızdı) ئالدۇردى؛ BULTI (bultı) تاپتى ۋە باشقىلار.

www.uyghurkitap.com

8. NT ھەرپى ھەم ئارقا ھەم ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەردىكى nt تاۋۇش گۇرۇپپىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: NTA (anta) ئۇ يەردە ياكى ئۇ چاغدا؛ kNTÜ (kentü) ئۆزى ۋە باشقىلار.

9. NÇ ھەرپى ھەم ئارقا ھەم ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەردىكى nç تاۋۇش گۇرۇپپىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: NÇA (ança) شۇنداق ياكى ئاشۇنداق؛ SNÇ- (sanç-) سانجىماق ياكى نەيزىلىمەك، bIsNÇ (bişinç) بەشىنچى ۋە باشقىلار.

10. سۆز تەركىبىدىكى قوش ياكى بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان ئۈزۈك تاۋۇشلار تاق بىر ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن: ITI (ıttı) ئاتتى، تاشلىدى؛ BLıKA (balıkka) پاتقاققا؛ YULG (yolluğ) يوللۇغ ۋە باشقىلار.

3.7. تىنىش بەلگىلىرى

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تېكىستلىرىدە قوللىنىلغان بىردىنبىر تىنىش بەلگىسى قوش چېكىتتۇر، يەنى [:] بەلگىسىدۇر. بۇ بەلگە سۆزلەرنى ياكى سۆز بىرىكمىلىرىنى بىر-بىرىدىن ئايرىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

tn͡grI tg : tn͡grI : YRTmş : tÜrök : bIlgA: KGN :
(ten͡gri teğ : ten͡gri : yaratmış : türük : bilge : kağan:)

8. ئورخون ئېلىپبەسىنىڭ يېشىلىشى

كۆل تېگىن ۋە بىلگە خاقان ئابىدىلىرىنىڭ 1889-يىلى يادرىنتسېۋ (Yadrintsev) تەرىپىدىن تېپىلغانلىقىنى يۇقىرىدا

تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ ئابىدىلەردىن ئالدىنقىسىنىڭ غەربىي يۈزىدىكى خەنزۇچە تېكىست ئوبدان ساقلىنىپ قالغانلىقتىن دەرهال ئوقۇلغان ۋە ئابىدىنىڭ 732 ـ يىلى بىر تۈرك شاهزادىسىنىڭ خاتىرىسىگە تىكلەنگەنلىكى مەلۇم بولغان. شۇنىڭ بىلەن، رۇنىك يېزىقىدىكى بۇ ئابىدىلەرنىڭ تىلىمۇ قەدىمكى تۈرك تىلى بولۇشى كېرەك، دېگەن خۇلاسە چىقىرىلغان. دانىيىلىك مەشھۇر تىلشۇناس (كېيىن هەم تۈركولوگ) ۋىلىيەم تومسېن (Vilhelm Thomsen) ئابىدىلەر ئۈستىدە خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىل تەتقىقات قىلغانىدىن كېيىن، قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنىڭ سىرىنى يېشىپ چىققان ۋە 1893 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى كوپېنهاگېن پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ بىر مەخسۇس يىغىنىدا ئورخۇن ـ يەنىسەي ئابىدىلىرىدە قوللىنىلغان قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك ئېلىپبەسىنىڭ يېشىپ ئوقۇلۇش جەريانىنى ئىلىم دۇنياسىغا ئېلان قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، تومسېننىڭ قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنىڭ يېشىپ ئوقۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي دوكلاتى ئاكادېمىيىنىڭ بۈلتەنى (نەشر ئەپكارى) دە نەشر قىلىنغان.

9. ئابىدىلەر هەققىدىكى تەتقىقاتلار

قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىنىڭ يېشىپ ئوقۇلۇشى تۈركولوگلارنى قاتتىق هاياجانغا سالدى. تۇنجى بولۇپ ۋ. رادلوف (W. Radloff) 1894 ـ يىلى مارتتا سانتپېتېربۇرگدا، ئورخۇن ئابىدىلىرى هەققىدىكى ئەسىرىنىڭ بىرىنچى قىسمىنى نەشر قىلدۇردى، ئىككىنچى قىسمىنى شۇ يىلى ماي ئېيىدا، ئۈچىنچى قىسمىنى بولسا 1895 ـ يىلى نەشر

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قىلدۇردى. ئەپسۇسكى، ئورخون-يەنىسەي ئابىدىلىرىنىڭ ئالدىراپ-تېنەپ تەييارلانغان بۇ تۇنجى نەشرىدە، ئوقۇما ۋە ئىزاھلىما خاتالىقلىرى ناھايىتى كۆپتۇر.

تومسېن بولسا ۋ. رادلوفتەك ئالدىراپ كەتمىگەن. ئۇ، ئىككى ئورخون ئابىدىسى ھەققىدىكى ئەسىرىنى ۋ. رادلوفتىن ئىككى يىل كېيىن، يەنى 1896-يىلى نەشر قىلدۇردى [*Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (= *MSFOu V*), Helsingfors 1896]. تومسېننىڭ بۇ نەشرى ھەقىقەتەن ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان. كېيىنكى تەتقىقاتچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئورخون ئابىدىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات ۋە ئەسەرلىرىدە تومسېننىڭ بۇ نەشرىنى نەمۇنە قىلغان.

تومسېننىڭ نەشرىدىن كېيىن ۋ. رادلوف ئابىدىلەرنىڭ ئىككىنچى باسمىسىنى نەشر قىلدۇردى [*Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, St. Petersburg 1897]. بۇ ئارىلىقتا، كۈل تېگىن ئابىدىسىنىڭ يەنە بىر رۇسچە نەشرى پ. م. مېلىئورانىسكىي (P. M. Melioranskiy) تەرىپىدىن نەشر قىلىندى [*Pamyatnik v çest' Kyul-Tigina*, St.Petersburg 1899].

شۇ يىلى، رادلوف ئابىدىلەرنىڭ يېڭى باسمىسىنىڭ ئىككىنچى تومىنى نەشر قىلدۇردى [*Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, St. Petersburg 1899]. رادلوفنىڭ بۇ نەشرى 1897-يىلى ف. كلېمېنتز (F. Klementz) تەرىپىدىن باين-چوكتۇ رايونىدا تېپىلغان تونيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ رۇنىك يېزىقىدىكى تېكىستى، ھەرپ ترانسكرىپسىيىسى ۋە گېرمانچە تەرجىمىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن تومسېن رامستېدت (Ramstedt) ئارقىلىق تونيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ مۇكەممەل رەسىمىنى قولغا چۈشۈرگەن ۋە ئابىدىلەر ھەققىدىكى ئەسىرىگە ناھايىتى مۇھىم تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن [Turcica, Helsingfors 1916].

بۇنىڭدىن كېيىن، تومسېن ئىككى ئورخون ئابىدىسى بىلەن بىللە تونيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ دان تىلى (دانىيە تىلى) دىكى تولۇق تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان ["Gammeltyrkiske inskrifter fra Mongoliet i oversættelse og med indledning", Samlede Afhandlinger, III, København 1922: 415-516]. [گېرمانچە تەرجىمىسى: "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei", ZDMG NF, c. 3, 1924, ss. 121-175].

ئورخون ئابىدىلىرى تۈركىيىدە تۇنجى قېتىم تومسېننىڭ نەشرى ئاساسىدا نەجىپ ئاسىم (**Necip Asim**) تەرىپىدىن نەشر قىلىندى [*Orhun Abideleri*, İstanbul 1924].

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ تۈركىيىدىكى ئىككىنچى نەشرى ھۈسەيىن نامىك ئوركۇن (Hüseyin Namık Orkun) تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا چىقىرىلدى [*Eski Türk Yazıtları*, I-IV, İstanbul 1936-1941 (1987², 1994³)].

ئورخون ئابىدىلىرىنى ئا. فون گابەن (A. von Gabain) مۇ تەتقىق قىلدى. ئۇنىڭ 1941-يىلى لېيپزىگدە نەشر قىلىنغان **«قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى»** ناملىق ئەسىرىنىڭ تېكىستلەر قىسمىدا كۆل تېگىن ئابىدىسىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بېرىلگەن [*Alttürkische Grammatik,* Leipzig 1941, ss. 247-257].

www.uyghurkitap.com

ئورخون ئابىدىلىرى ئا. فون گابەندىن كېيىن رۇس تۈركولوگى مالوف (S. Ye. Malov) تەرىپىدىن نەشر قىلىندى [*Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,* Moskva-Leningrad 1951].

بۇلاردىن كېيىن، پېنتتى ئائالتو (Pentti Aalto)، گ. ج. رامستېدت (G. J. Ramstedt) ۋە ج. گ. جىرانۆ (J. G. Granö) لەر تونيۇقۇق ئابىدىسىنى نەشر قىلدى [Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *JSFOu* LX: 7 (1958), ss. 30-66].

تۇنيۇقۇق ئابىدىسىنى تۇنجى بولۇپ ھەرپ ترانسكرىپسىيىسى، تاۋۇش ترانسكرىپسىيىسى، فرانسۇزچە تەرجىمىسى، ئىزاھاتلىرى ۋە سۆزلۈكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر كىتاب شەكلىدە نەشر قىلدۇرغان تۈركولوگ ر. جىراۋدۇر [*L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961].

ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ بۇ نەشرلىرىدىن كېيىن، مەزكۇر كىتابنىڭ ئاپتورىنىڭ «ئورخون تۈرك تىلىنىڭ گراماتىكىسى» ناملىق كىتابىدا بېرىلگەن تېكىستلەر كېلىدۇ [*A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968].

تۈركىيىدە ھۈسەيىن نامىق ئورقۇننىڭ نەشرىدىن كېيىن، ئورخون ئابىدىلىرى ھەققىدە نەشر قىلىنغان تۇنجى ئەسەر، مۇھەررەم ئەرگىننىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئاممىباب ئەسىرىدۇر [*Orhun Abideleri*, İstanbul 1970].

تۈركىيىدە، ئىككى ئورخون ئابىدىسى بىلەن تۇنيۇقۇق ئابىدىسىنىڭ ئەڭ يېڭى ئىلمىي نەشرى بۇ كىتابنىڭ ئاپتورىغا

Orhon Yazıtları, TDK Yayınları: 540,] مەنسۇپتۇر
Ankara 1988; *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg-Türk Dilleri
.[Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara 1994

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

10. ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ ئېلىپبەسى

تاۋۇش ترانسكرىپسىيىسى	ھەرپ ترانسكرىپسىيىسى	ھەرپلەر
a, e	A	𐰀
ı, i	I	𐰃
u, o	U	𐰆
ü, ö	Ü	𐰇
ab, b	B	𐰉 (T 𐰈)
eb, b	b	𐰋 𐰌 (T 𐰌)
ad, d	D	𐰑
ed, d	d	𐰓
ağ, ğ, g	G	𐰍 (T 𐰎)
eğ, ğ, g	g	𐰏
ak, k	K	𐰴
ek, k	k	𐰚 (T 𐰛)
al, l	L	𐰞
el, l	l	𐰠
an, n	N	𐰣
en, n	n	𐰤
ar, r	R	𐰺
er, r	r	𐰼
as, s, ş	S	𐰽 (T 𐰿)
es, s, ş	s	𐰾
at, t	T	𐱃 (T 𐱄)
et, t	t	𐱅
ay, y	Y	𐰖

𐰖	y	*ey, y*
𐰸	oK	*ok, uk, ko, ku, k*
𐰜 (T 𐰝)	öK	*ök, ük, kö, kü, k*
𐰶 (T 𐰷)	ıK	*ık, kı, k*
𐰱	iç	*iç*
𐰲	ç	*aç, eç, ç*
𐰢 (T 𐰣)	m	*am, em, m*
𐰪	n͡y	*an͡y, en͡y, n͡y*
𐰭	n͡g	*an͡g, en͡g, n͡g*
𐰯	p	*ap, ep, p*
𐱁	ş	*aş, eş, ş*
𐰔 (T 𐰕)	z	*az, ez, z*
𐰡	LT	*alt, lt*
𐰨	NÇ	*anç, enç, nç*
𐰦 (T 𐰧)	NT	*ant, ent, nt*
□	aş	*aş*
⋈	baş	*baş*

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئابدلەرنڭ تيكستلرى

قسقارتملار:

G جەنۇب يۈزنى؛ D شەرق يۈزنى؛ K شمال يۈزنى؛ B غەرب يۈزنى؛ G-D شەرقي جەنۇب يۈزنى؛ G-B غەربي جەنۇب يۈزنى؛ K-D شەرقي-شمال يۈزنى كۆرستىدۇ.

كۆل تېگىن ئابىدىسى
(ترانسكرىپسىيە)

(G 1) Ten͡gri teğ Ten͡gride bolmış Türük Bilge Kağan, bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil, ulayu iniygünüm, oğlanım, birki uğuşum bodunum, birye Şadapıt beğler, yırya Tarkat buyruk beğler, Otuz [Tatar...] **(G 2)** Tokuz Oğuz beğleri bodunı, bu sabımın edgüti eşid katığdı tın͡gla:

İlgerü, kün tuğsıkka, birgerü kün ortusın͡garu, kurığaru kün batsıkın͡ga yırgaru tün ortusın͡garu, anta içreki bodun ko[p] m[an͡g]a kör[ür. Bunç]a bodun **(G 3)** kop itdim. Ol amtı an͡yığ yok. Türük kağan Ötüken yış olursar ilte bun͡g yok.

İlgerü Şantun͡g yazıka teği süledim, taluyka kiçiğ teğmedim; birgerü Tokuz Ersinke teği süledim, Tüpütke kiçiğ [teğ]medim; kurığaru Yençü üğ[üz] **(G 4)** keçe Temir Kapığka teği süledim; yırgaru Yir Bayırku yirin͡ge teği süledim; bunça yirke teği yorıtdım. Ötüken yışda yiğ idi yok ermiş!

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

كۆل تېگىن ئابىدىسى

(تەرجىمە)

(G 1) (مەنكى) تەڭرىدەك (ۋە) تەڭرىدىن بولمىش تۈرك بىلگە خاقان، بۇ دەۋردە (تەختتە) ئولتۇردۇم. سۆزلىرىمنى باشتىن-ئاخىر ئىشتىڭلار: ئالدى بىلەن (سىلەر) ئىنىلىرىم (ۋە) ئوغۇللىرىم، بىرلەشكەن ئۇرۇق (ۋە) خەلقىم، ئوڭ تەرەپتىكى شاداپىت بەگلەر، سول تەرەپتىكى تارقانلار (ۋە) قوماندان بەگلەر، ئوتتۇز (تاتار.......) (G 2) توققۇز ئوغۇز بەگلىرى ۋە خەلقى، بۇ سۆزلىرىمنى قۇلاق سېلىپ تىڭشاڭلار (ۋە) ئىسىڭلاردا چىڭ تۇتۇڭلار:

ئالدى تەرەپتە كۈن چىقىشقىچە، جەنۇبتا كۈن ئوتتۇرىسىغىچە، ئارقا تەرەپتە كۈن پېتىشقىچە (ۋە) شىمالدا تۈن ئوتتۇرىسىغىچە، بۇ چېگرالارنىڭ ئىچىدىكى پۈتۈن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا قارايدۇ. مۇنچىۋالا (كۆپ) خەلقنى (G 3) تەرتىپكە سالدىم. ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ھازىر ھېچقانداق خاراب ئەمەس. تۈرك(لەرنىڭ) خاقانى ئۆتۈكەن تېغىدا ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلسا، ئەلدە (ھېچبىر) غەم-قايغۇ بولماس.

شەرقتە **شەندۇڭ** تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن ئەۋەتتىم، دېڭىزغا ئاز قالغاندا توختىدىم؛ جەنۇبتا توققۇز ئەرسىنگىچە قوشۇن ئەۋەتتىم، تىبەتكە ئاز قالغاندا توختىدىم؛ غەربتە **ئۈنچە دەرياسى** (سىر دەرياسى) (نى) (G 4) كېچىپ ئۆتۈپ، تۆمۈر قوۋۇققىچە قوشۇن تارتتىم؛ شىمالدا يىر بايىرقۇ تۇپراقلىرىغىچە قوشۇن تارتتىم؛ شۇنچە كۆپ دىيارلارغىچە (قوشۇنلىرىمنى) ئەۋەتتىم (ۋە چۇشەندىمكى) ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ياخشى بىر جاي زادى يوق ئىكەن!

İl tutsık yir Ötüken yış ermiş!

Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle **(G 5)** tüzültüm. Altun, kümüş, işgiti kutay bun͡gsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçiğ, ağısı yımşak ermiş. Süçiğ sabın yımşak ağın arıp ırak bodunuğ ança yağutır ermiş. Yağru kontukda kisre an͡yığ biliğ anta öyür ermiş. **(G 6)** Edgü bilge kişiğ, edgü alp kişiğ yorıtmaz ermiş; bir kişi yan͡gılsar, uğuşı, bodunı, bişükin͡ge teği kıdmaz ermiş. Süçiğ sabın͡ga yımşak ağısın͡ga arturup, üküş Türük bodun, öltüğ! Türük bodun, ölsikin͡g! Birye Çuğay yış Töğültün **(G 7)** yazı konayın tiser, Türük bodun ölsikiğ! Anta an͡yığ kişi ança boşgurur ermiş: "Irak erser, yablak ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür" tip ança boşgurur ermiş. Biliğ bilmez kişi, ol sabığ alıp, yağru barıp, üküş kişi öltüğ. **(G 8)** Ol yergerü barsar, Türük bodun, ölteçi sen!

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

(تۈرك خەلقىنىڭ يۇرت قىلىدىغان ۋە) ئىدارە قىلىدىغان يېرى ئۆتۈكەن تاغلىرى ئىكەن!

بۇ يەردە ئولتۇرۇپ تابغاچ خەلقى بىلەن (G 5) ياراشتىم. (تابغاچلار) ئالتۇن(نى)، كۈمۈش(نى)، يىپەك(نى) (ۋە) يىپەكلىك رەختلەرنى (بىزگە) ئاسانلا بېرىدۇ. تابغاچ خەلقىنىڭ سۆزلىرى تاتلىق، يىپەك رەختلىرى(مۇ) يۇمشاق ئىكەن. تاتلىق سۆزلەر، يۇمشاق يىپەك رەختلەر بىلەن ئالداپ، يىراق(لاردا ياشايدىغان) خەلقلەرنى مۇشۇنداقچە ئۆزلىرىگە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. (بۇ خەلقلەر) يېقىنلاشقاندىن كېيىن، (تابغاچلار) ئاندىن قۇتراتقۇلۇقلىرىنى، ھىيلە-مىكىرلىرىنى ئويلايدىكەن. (G 6) ياخشى، ئەقىللىق كىشىلەرنى، ياخشى، جەسۇر كىشىلەرنى كارغا كەلمەس قىلىپ قويىدىكەن؛ (يەنە بىر تەرەپتىن) بىر كىشى خاتالاشسا، (ئۇنىڭ) ئۇرۇقى، خەلقى، ھەتتا بۆشۈكتىكىسىنىمۇ ئاياپ قويمايدىكەن. (تابغاچلارنىڭ) چۈچۈك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ (ۋە) يۇمشاق يىپەك رەختلىرىگە ئالدىنىپ، (ئەي) تۈرك خەلقى، كۆپلەپ ئۆلدۈڭ! (ئەي) تۈرك خەلقى، ئۆلىسەن! جەنۇبتا چۇغاي تاغلىرىغا (ۋە) تۆگۈلتۈن (G 7) تۈزلەڭلىكىدە ئولتۇراقلىشايلى دېسەڭ، (ئەي) تۈرك خەلقى ئۆلىسەن! ئۇ يەردە (يامان نىيەتلىكلەر) شۇنداق ئەقىل كۆرسىتىدىكەن: "(تابغاچلار، بىر خەلق) يىراق(تا ياشىغان) بولسا، ناچار سوۋغاتلار بېرىدۇ، يېقىن(دا ياشىغان) بولسا، ئېسىل سوۋغاتلار بېرىدۇ" دەپ شۇنداق ئەقىل كۆرسىتىدىكەن. (ئەي) نادان كىشىلەر، بۇ سۆزلەرگە ئىشىنىپ، (تابغاچلارغا) يېقىن بېرىۋېلىپ، كۆپلەپ ئۆلدۈڭلار. (G 8) ئۇ يەرگە بارساڭ، (ئەي) تۈرك خەلقى، ئۆلىسەن!

Ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar, nen͡g bun͡guğ yok. Ötüken yış olursar ben͡ggü il tuta olurtaçı sen. Türük bodun, tokurkak sen: Āçsık tosık ömez sen; bir todsar āçsık ömez sen. Antağın͡gın **(G 9)** üçün, iğidmiş kağanın͡gın sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ arıltığ. Anta kalmışı yir sayu kop toru ölü yorıyur ertiğ.

Ten͡gri yarlıkadukın üçün, [ö]züm kutum bar üçün, kağan olurtum. Kağan olurup **(G 10)** yok çığan͡y bodunuğ kop kubratdım: Çığan͡y bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım. Azu bu sabımda iğid bar gu?

Türük beğler, bodun, bunı eşidin͡g! Türük [bodun ti]rip il tutsıkın͡gın bunta urtum; yan͡gılıp ölsikin͡gin yeme **(G 11)** bunta urtum. Nen͡g nen͡g sabım erser ben͡ggü taşka urtum. An͡gar körü bilin͡g. Türük matı bodun, beğler, bödke körüğme beğler gü yan͡gıltaçı siz?

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۆتكەن تاغلىرىدا ئولتۇرۇپ (بۇ يەردىن تابغاچقا ۋە باشقا ئەللەرگە) كارۋان ئەۋەتسەڭ، ھېچقانداق دەردىڭ بولمايدۇ. ئۆتكەن تاغلىرىدا ئولتۇرساڭ، مەڭگۈ دۆلەت ئىگىسى بولۇپ ھۆكۈم سۈرىسەن. (ئەي) تۈرك خەلقى، (سەن) توق كۆزلۈكسەن: ئاچلىقنى، توقلۇقنى ئويلىمايسەن؛ بىر تويساڭ، ئاچ قالىدىغىنىڭنى پەقەت ئويلىمايسەن. مۇشۇنداق بولغانلىقىڭ (G 9) ئۈچۈن، (سېنى) بېقىپ توق قىلغان خاقانلىرىڭنىڭ سۆزلىرىنى (ئاڭلىماي ۋە مەقسىتىنى) چۈشەنمەي، ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتتىڭ، ئۇ يەرلەردە ۋەيران بولدۇڭ (ۋە) تۈگەشتىڭ. ئۇ يەرلەردە (بىر ئاماللار بىلەن ساق) قالغان (لىرىڭلارمۇ ھەر دائىم) مىسكىن ۋە دەرمانسىز يۈرۈۋاتقان ئىدىڭلار.

تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، مېنىڭ (مۇ) تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقان (بولۇپ تەختتە) ئولتۇردۇم. تەختتە ئولتۇرۇپ، (G 10) يوقسۇل (ۋە) كەمبەغەل خەلقنى يىغدىم: كەمبەغەل خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم. بولمىسا، بۇ سۆزلىرىم يالغانمۇ-يا؟!

(ئەي) تۈرك بەگلىرى (ۋە) خەلقى، بۇنى ئاڭلاڭلار! تۈرك (خەلقى) نىڭ تىرىلىپ (قانداق قىلىپ) دۆلەت ئىگىسى بولغانلىقىنى بۇ يەرگە (تاش يۈزىگە) ئويدۇردۇم؛ خاتالىشىپ (قانداق قىلىپ) ئۆلىدىغىنىڭنىمۇ (G 11) بۇ يەرگە ئويدۇردۇم. (سۆزلىگۈدەك) ھەرقانداق سۆزۈم بولسا، مەڭگۈ تاشقا ئويدۇردۇم. ئۇنىڭغا قاراپ (بۇ سۆزلەرنى) ئۆگىنىڭلار. (ئەي) سادىق تۈرك خەلقى (ۋە) بەگلىرى، بۇ دەۋردە ماڭا ئىتائەت قىلغان بەگلەر، (سىزلەر) خاتالىشامسىزلەر؟!

Men b[en͡ggü taş tikdim, Tabg]aç kağanta bedizçi kelürtüm, bedizettim. Menin͡g sabımın sımadı, (G 12) Tabgaç kağanın͡g içreki bedizçiğ ıttı. An͡gar adınçığ bark yaraturtum; için taşın adınçığ bediz urturtum. Taş tokıtdım. Kön͡gülteki sabımın u[rturtum ... On-Ok oğlın͡g]a Tatın͡ga teği bunı körü bilin͡g. Ben͡ggü taş (G 13) tokıtdım. Y[ağ]uk el erser, ança takı eriğ yerte irser, ança eriğ yerte ben͡ggü taş tokıtdım, bititdim. Anı körüp ança bilin͡g. Ol taşığ[.......tokıt]dım.

Bu bitiğ bitiğme atısı Yolluğ T[iğin] b[itidim].

(D 1) Üze kök ten͡gri asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kağan, İştemi Kağan olurmış. Olurupan, Türük bodunın͡g ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti birmiş. (D 2) Tört bulun͡g kop yağı ermiş. Sü sülepen, tört bulun͡gdakı bodunuğ kop almış, kop baz kılmış. Başlığığ yüküntürmiş, tizliğiğ sökürmiş.

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تورى

مەن مەڭگۈ تاش تىكلىدىم، تابغاچ خاقانىدىن رەسسام ۋە ھەيكەلتىراش كەلتۈردۈم، (كۆل تېگىننىڭ قەبرىسىنى بېزەتتىم. (تابغاچلار) مېنىڭ سۆزۈمنى ياندۇرمىدى (ۋە) (12 G) تابغاچ خاقانىنىڭ خاس سەنئەتچىلىرىنى ئەۋەتتى. ئۇلارغا كارامەت بىر قەبرە ياساتتىم؛ ئىچى (ۋە) تېشىغا كارامەت رەسىم ۋە ھەيكەللەرنى قويدۇردۇم. كۆڭلۈمدىكى سۆزلىرىمنى يازدۇردۇم. ئون-ئوق ئوغۇللىرى ۋە ياتلارغىچىلىك (ھەممىڭىزلار) بۇلارنى كۆرۈپ ئۆگىنىڭلار. مەڭگۈ تاش (G 13) تىكلەتتىم. (بۇ يەر) يېقىن (بىر) يەر بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاسان بارغىلى بولىدىغان (بىر) يەر بولغانلىقتىن، مۇشۇنداق ئاسان بارغىلى بولىدىغان (بىر) يەرگە مەڭگۈتاش تىكلەتتىم، يازدۇردۇم. ئۇنى كۆرۈپ شۇنداق بىلىڭلار (ۋە ئۆگىنىڭلار). ئۇ تاشنى (...تىكلەتتىم).

بۇ پۈتۈكنى يازغان (كۆل تېگىننىڭ) جىيەنى يوللۇغ (تېگىندۇر).

(D 1) ئۈستىدە كۆك ئاسمان، ئاستىدا قوڭۇر يەر يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ. ئىنسان بالىلىرىنىڭ ئۈستىدە ئاتىلىرىم، دادىلىرىم بۇمىن خاقان (ۋە) ئىشتەمى خاقان قاغان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. (ئۇلار) تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ، قانۇن-تۆرىلىرىنى ئورنىتىپتۇ. (D 2) تۆت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەن. قوشۇن تارتىپ تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپتۇ. بېشى بارلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ، تىزى بارلارنى تىز چۆكتۈرۈپتۇ.

İlgerü Kadırkan yışka teği, kirü Temir Kapığka teği konturmış. Ekin ara **(D 3)** idi oksuz Kök Türük <iti> ança olurur ermiş. Bil<g>e kağan ermiş, alp kağan ermiş; buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Beğleri yeme bodunı yeme tüz ermiş. Anı üçün iliğ ança tutmış erinç; iliğ tutup törüğ itmiş.

Özi ança **(D 4)** kergek bolmış. Yoğçı sığıtçı öñre, kün tuğsıkda Bükli Çöllüğ el, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañy, Tatabı... bunça bodun kelipen sığtamış, yoğlamış. Antağ külüğ kağan ermiş.

Anta kisre, inisi kağan **(D 5)** bolmış erinç, oğlıtı kağan bolmış erinç. Anta kisre inisi eçisin teğ kılınmaduk erinç, oğlı kañgın teğ kılınmaduk erinç. Biliğsiz kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyrukı yeme biliğsiz <ermiş> erinç, yablak ermiş erinç. **(D 6)** Beğleri bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebliğin kürlüğ<in> üçün, armakçısın üçün,

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

(خەلقلىرىنى) شەرقتە ھىنگان تاغلىرىغىچە، غەربتە تۆمۈر قوۋۇقىچە ماكانلاشتۇرۇپتۇ. (بۇ) ئىككى (پاسىل) ئارىسىدا (3 D) بەكمۇ قالايمىقان (ۋە چىچىلاڭغۇ ياشاۋاتقان) كۆك تۈركلەرنى تەشكىللەپ ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. (ئۇلار) دانا ۋە جەسۇر ھۆكۈمدارلار ئىكەن؛ (قول ئاستىدىكى) قوماندانلىرىمۇ ئەقىللىق ۋە جەسۇر ئىكەن، شۈبھىسىز. بەگلىرىمۇ، خەلقلىرىمۇ ئىنچىلىق ۋە ئىتتىپاق ئىچىدە ئىكەن، شۈبھىسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنى شۇنداق باشقۇرۇپتۇ، شۈبھىسىز؛ دۆلەتنى باشقۇرۇپ قانۇن تۈزۈپتۇ.

(كېيىن) (D 4) ئۆزلىرى شۇنداق ۋاپات بوپتۇ. (دەپنە مۇراسىمىغا) ھازىدارلار شەرقتە، كۈن چىقىشتىن بۆكلى چۆل خەلقلىرى، تابغاچلار، تىبەتلەر، ئاۋارلار، ۋىزانتىيىلىكلەر، قىرغىزلار، ئۈچ قورىقانلار، ئوتتۇز تاتارلار، قىتانلار، تاتابىلار... شۇنچە كۆپ خەلق كېلىپ يىغلاپتۇ، تەزىيە بىلدۈرۈپتۇ. (ئۇلار) ئەنە شۇنداق داڭلىق ھۆكۈمدارلار ئىكەن.

ئۇنىدىن كېيىن ئىنىلىرى ھۆكۈمدار (D 5) بوپتۇ شۈبھىسىز، ئوغۇللىرى ھۆكۈمدار بوپتۇ شۈبھىسىز. ئۇنىدىن كېيىن ئىنىلىرى ئاكىلىرىدەك يارىتىلماپتۇ، ئوغۇللىرى ئاتىلىرىدەك يارىتىلماپتۇ شۈبھىسىز. ئەقىلسىز خاقانلار تەختتە ئولتۇرۇپتۇ، ئەسكى خاقانلار تەختتە ئولتۇرۇپتۇ شۈبھىسىز. (ئۇلارنىڭ) قوماندانلىرىمۇ ئەقىلسىز ئىكەن شۈبھىسىز، ئەسكى ئىكەن شۈبھىسىز. (D 6) بەگلىرى (ۋە) خەلقى ئىناق-ئەپچان بولمىغانلىقى ئۈچۈن، تابغاچ خەلقى ھىيلىگەر (ۋە) ساختىپەز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئالدامچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنىلىرى

inili eçili kikşürtükin üçün, beğli bodunlığ yon͡gaşurtukın üçün, Türük bodun, illedük ilin ıçgınu ıdmış, **(D 7)** kağanladuk kağanın yitürü ıdmış. Tabgaç bodunka, beğlik urı oğlın kul boltı, eşilik kız oğlın kün͡g boltı. Türük beğler Türük ātın ıttı; Tabgaçgı beğler, Tabgaç ātın tutupan Tabgaç kağanka **(D 8)** körmiş. Eliğ yıl işiğ küçüğ birmiş. İlgerü, kün tuğsıkda Bükli kağanka teği süleyü birmiş, kurığaru Temir Kapığka teği süleyü birmiş; Tabgaç kağanka ilin törüsin alı birmiş.

Türük kara kamağ **(D 9)** bodun ança timiş: "İlliğ bodun ertim; ilim amtı kanı? Kemke iliğ kazganur men?" tir ermiş. "Kağanlığ bodun ertim; kağanım kanı? Ne kağanka işiğ küçüğ birür men?" tir ermiş. Ança tip Tabgaç kağanka yağı bolmış. **(D 10)** Yağı bolup, itinü yaratunu umaduk, yana içikmiş. Bunça işiğ küçüğ birtükgerü sakınmatı "Türük bodun ölüreyin, uruğsıratayın" tir ermiş. Yokadu barır ermiş.

Üze Türük Ten͡grisi, Türük ıduk yiri **(D 11)** subı ança etmiş: Türük bodun yōk bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kan͡gım İlteriş Kağanığ öğüm İlbilge Katunuğ ten͡gri töpüsinte tutup yüğerü kötürmiş erinç.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورپېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

بىلەن ئاكىلىرىنى، بەگلەر بىلەن خەلقنى دۈشمەنلەشتۈرۈپ كۈشكۈرتكەنلىكى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى قۇرغان دۆلىتىنى قولىدىن چىقىرىۋېتىپتۇ، (D 7) تەختتىكى خاقانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ. (بۇ سەۋەبتىن) تابغاچ خەلقىغە، بەگ بولۇشقا لايىق ئوغۇللىرى قۇل، خېنىم بولۇشقا لايىق قىزلىرى دېدەك بولدى. تۈرك بەگلىرى تۈرك ئۇنۋانلىرىنى تاشلىدى؛ تابغاچلارنىڭ خىزمىتىدىكى (تۈرك) بەگلىرى تابغاچ ئۇنۋانلىرىنى ئېلىپ تابغاچ خاقانىغا (D 8) بېقىنىپتۇ، ئەللىك يىل خىزمەت قىپتۇ. شەرقتە، كۈن چىقىشتا، بۆكلى خاقانىغىچە، غەربتە تۆمۈر قوۋۇققىچە سەپەر قىپتۇ؛ تابغاچ خاقانى ئۈچۈن (مۇشۇنداق) قوشۇن تارتىپ ئەللەرنى ئېلىپ بېرىپتۇ.

تۈرك ئاۋام پۇقرالىرى (D 9) شۇنداق دەپتۇ: "دۆلەت ئىگىسى بىر خەلق ئىدۇق، دۆلىتىمىز ئەمدى قېنى؟ كىم ئۈچۈن ئىستىلا قىلىۋاتىمىز؟ خاقان ئىگىسى (بىر) خەلق ئىدۇق، خاقانىمىز نەدە؟ قايسى خاقانغا خىزمەت قىلىۋاتىمىز؟" شۇنداق دەپ تابغاچ خەلقىغە دۈشمەن بولۇپتۇ. (D 10) دۈشمەن بولۇپتۇ-يۇ، (لېكىن) ئۆزلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ تەشكىللىنەلمەپتۇ، يەنە (تابغاچلارغا) بېقىنىپتۇ. (تابغاچ خاقانى) ئۇلارنىڭ شۇنچە خىزمەت قىلغىنىنى ئويلىماستىن "تۈرك خەلقىنى ئۆلتۈرەي، نەسلىنى قۇرۇتاي" دەپتۇ. (تۈرك خەلقى) يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قاپتۇ.

كۆكتە تۈرك تەڭرىسى (ۋە) تۈرك مۇقەددەس يەر (D 11) سۇ (روھلىرى) شۇنداق قىپتۇ: تۈرك خەلقى يوقالمىسۇن، خەلق بولسۇن دەپ، ئاتام **ئىلتەرىش خاقان**نى، ئانام **ئىلبىلگە قاتۇن**نى كۆكتىدىن (تېخىمۇ) يۇكسەك كۆتۈرۈپتۇ، شۈبھىسىز.

Kan͡gım Kağan yiti yeğ[ir]mi erin taşıkmış. Taşra (**D 12**) yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş, tirilip yetmiş er bolmış. Ten͡gri küç birtük üçün, kan͡gım kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı kon͡y teğ ermiş. İlgerü kurığaru sülep ti[r]miş kubrat[mış. K]amağı (**D 13**) yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup elsiremiş, kağansıramış bodunuğ, kün͡gedmiş, kuladmış bodunuğ, Türük törüsün* ıçgınmış bodunuğ eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış. Tölis Tarduş [bodunuğ anta etmiş], (**D 14**) Yabguğ Şadığ anta bermiş.

Birye Tabgaç bodun yağı ermiş, yırya Baz kağan, Tokuz Oğuz bodun, yağı ermiş, Kırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtan͡y, Tatabı kop yağı ermiş. Kan͡gım kağan bunç[a ....] (**D 15**) kırk artukı yeti yolı sülemiş, yeğirmi sün͡güş sün͡güşmiş. Ten͡gri yarlıkaduk üçün, illiğiğ elsiretmiş, kağanlığığ kağansıratmış; yağığ baz kılmış; tizliğiğ sökürmiş, başlığığ yüküntü[rmiş.

---

* *törüsin* تورنسا

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرلىك ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئاتام خاقان ئون يەتتە ئادەم بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپتۇ. (ئىلتەرىش) ئىسيان (D 12) كۆتۈرۈپتۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، شەھەردىكىلەر تاغقا چىقىپتۇ، تاغدىكىلەر (شەھەرگە) چۈشۈپتۇ، (بۇلار) يىغىلىپ يەتمىش كىشى بولۇپتۇ. تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتام خاقاننىڭ ئەسكەرلىرى بۆرىدەك، دۈشمەنلىرى قويدەك ئىكەن. شەرققە (ۋە) غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئادەم يىغىپتۇ، (ئاخىرىدا) ھەممىسى (D 13) يەتتە يۈز كىشى بولۇپتۇ. يەتتە يۈز كىشى بولۇپ دۆلەتسىز قالغان، خاقانسىز قالغان خەلقنى، قۇل بولغان خەلقنى، تۈرك ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تاشلىۋەتكەن خەلقنى ئاتا-دادىلىرىمنىڭ تۆرىسى بويىچە (يېڭىۋاشتىن) يارىتىپتۇ (ۋە) تەربىيىلەپتۇ. تۆلىس (ۋە) تاردۇش خەلقىنى شۇ چاغدا تەشكىللەپتۇ. (D 14) ئۇلار (نىڭ قوماندانلىرىغا) **يابغۇ** (ۋە) **شاد** (دېگەن ئۇنۋانلارنى) شۇ چاغدا بېرىپتۇ.

جەنۇبتا تابغاچ خەلقى دۈشمەن ئىكەن، شىمالدا بېقىنما خاقان، توققۇز ئوغۇز خەلقى دۈشمەن ئىكەن، قىرغىزلار، قۇرىقانلار، ئوتتۇز تاتارلار، قىتانلار، تاتابىلارنىڭ ھەممىسى دۈشمەن ئىكەن. ئاتام خاقان مۇنچە....... (D 15) قىرىق يەتتە قېتىم قوشۇن تارتىپتۇ، يىگىرمە (قېتىم) ئۇرۇش قىپتۇ. تەڭرى (شۇنداق) بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ، خاقانى بارلارنى خاقانلىرىدىن مەھرۇم قىپتۇ، دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپتۇ، تىزلىقلارنى تىز چۆكتۈرۈپتۇ، باشلىقلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ.

Kan͡gım kağan, ança iliğ] **(D 16)** törüğ kazganıp uça barmış. Kan͡gım kağanka başlayu baz Kağanıǧ balbal tikmiş.

Ol törüde üze eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurupan Türük bodunuğ yiçe itdi <yiçe> iğitti. Çığan͡yığ [bay kıltı, azığ üküş kıltı]. **(D 17)** Eçim kağan olurtukda özüm Tarduş bodun üze Şad ertim. Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl üğüz, Şantun͡g yazıka teği süledimiz, kurığaru Temir Kapığka teği süledimiz; Köğmen aşa K[ırkız yirin͡ge teği süledimiz]. **(D 18)** Kamağı biş otuz süledimiz, üç yeğirmi sün͡güşdümiz. İlliğiğ ilsiretdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız; tizliğiğ sökürtümiz, başlığığ yüküntürtümiz.

Türgiş Kağan Türükümiz, [bodunumız erti. Bilmedükin] **(D 19)** üçün, bizin͡ge yan͡gıl<t>ukın üçün, kağanı ölti, buyrukı beğleri yeme ölti. On-Ok bodun emgek körti. Eçümiz apamız tutmış yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunuğ itip yar[atıp .. ..] **(D 20)** Bars beğ erti. Kağan at bunta biz birtimiz.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئاتام خاقان شۇنداق دۆلەتنى (قۇرۇپ) (D 16) قانۇن-تۈزۈملەرنى ئورنىتىپ ۋاپات بولۇپتۇ. ئاتام خاقان ئۈچۈن (تاغام خاقان) ئالدى بىلەن بېقىنما خاقاننى بالبال (قىلىپ) تىكىپتۇ.

(ئاتام خاقان ۋاپات بولغاندىن كېيىن)، قانۇن بويىچە تاغام خاقان تەختتە ئولتۇردى. تاغام خاقان تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنى قايتىدىن تەشكىللىدى (ۋە يېڭىباشتىن) تويغۇزدى. يوقسۇلنى باي قىلدى، ئازنى كۆپ قىلدى. (D 17) تاغام خاقان تەختتە ئولتۇرغاندا مەن تاردۇش خەلقىغە شاد ئىدىم. تاغام خاقان بىلەن شەرقتە سېرىق دەريا (غا ۋە) شەندۇڭ تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتتۇق، غەربتە تۆمۈر قوۋۇقچە قوشۇن تارتتۇق؛ كۆگمەن (تاغلىرىنىڭ) ئۇ تەرىپىدە قىرغىز دۆلىتىگىچە سەپەر قىلدۇق. (D 18) جەمئى يىگىرمە بەش (قېتىم) قوشۇن تارتتۇق، ئون ئۈچ (قېتىم) جەڭ قىلدۇق. دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىلدۇق، خاقانى بارلارنى خاقانىدىن ئايرىدۇق؛ تىزلىقلارنى تىز چۆكتۈردۇق، باشلىقلارنى باش ئەگدۈردۇق.

تۈركەش خاقانى (ئۆز) تۈركىمىز، (ئۆز) خەلقىمىز ئىدى. نادانلىقى (D 19) تۈپەيلىدىن بىزگە قارشى خاتا ھەرىكەت قىلغانلىقىدىن خاقانلىرى ئۆلدى، قوماندانلىرى (ۋە) بەگلىرىمۇ ئۆلدى. ئون-ئوق خەلقى زۇلۇم چەكتى. ئاتىلىرىم، دادىلىرىم ئىستىلا قىلغان يۇرت ئىگىسىز قالمىسۇن دەپ، ئاز خەلقىنى تەرتىپكە سېلىپ تەشكىللەپ...... (D 20) بارس بەگ ئىدى. خاقان ئۇنۋاننى بۇ يەردە (ئۇنىڭغا) بىز بەردۇق.

Sin͡gilim kunçuyuğ birtimiz. Özi yan͡gıltı. Kağanı ölti, bodunı kün͡g kul boltı. Köğmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunuğ <itip> yarat[ıp keltimiz sün͡güşdümiz ....] **(D 21)** yana birtimiz. İlgerü Kadırkan yışığ aşa bodunuğ ança konturtumız, ança itdimiz. Kurığaru Ken͡gü-Tarmanka teği Türük bodunuğ ança konturtumız, ança etdimiz. Ol ödke kul kulluğ bolmış [erti, kün͡g kün͡glüğ bolmış erti]. **(D 22)** Ança kazganmış, <ança> itmiş elimiz törümiz erti.

Türük, Oğuz beğleri bodun, eşidin͡g! Üze ten͡gri basmasar, asra yir telinmeser, Türük bodun, elin͡gin törün͡gin kem artatı [udaçı erti? Türük bodun, ertin] **(D 23)** ökün! Küreğün͡gin üçün, iğidmiş bilge kağanın͡gın ermiş barmış edgü elin͡g[e] kentü yan͡gıltığ, yablak kiğürtüğ. Yaraklığ kantan kelip yan͡ya eltdi? Sün͡güğlüğ kantan kelipen süre eltdi? Iduk Ötüken y[ış bodun, bardığ. İlgerü barığma] **(D 24)** bardığ, kurığaru barığma bardığ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

(خانىش قىلىپ) سىڭلىم مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدۇق. ئۆزى خاتالاشتى، (نەتىجىدە) ئازلارنىڭ خاقانى ئۆلدى، خەلقىمۇ قۇل-كۆلە بولدى. كۆگمەن مەملىكىتى ئىگىسىز قالمىسۇن دەپ، ئاز ۋە قىرغىز خەلقىرىنى تەشكىللاتلاندۇرۇپ كەلدۇق (ۋە) ئۇرۇشتۇق...... (D 21) قايتىدىن بەردۇق. شەرقتە ھىنگان تاغلىرى(غىچە) خەلقلىرىمىزنى ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. ئۇ دەۋردە قۇللارنىڭ (مۇ) قۇلى بولغانىدى، دېدەكلەرنىڭ (مۇ) ئايال خىزمەتچىسى بولغانىدى. (D 22) شۇنچە باياشات (ۋە) شۇنچە تەرەققىي قىلغان دۆلىتىمىز بار ئىدى.

(ئەي) تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى (ۋە) خەلقى، ئىشتىڭلار! ئۈستىمىزدىكى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشمىگۈچە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلمىغۇچە، (ئەي) تۈرك خەلقى، (سېنىڭ) دۆلىتىڭنى كىم ئۆرەلەيتتى، قانۇن-تۆرىلىرىڭنى كىم بۇزالايتتى؟ (ئەي) تۈرك خەلقى، (ئەسكى خۇيلىرىڭنى) تاشلا (D 23) ۋە پۇشايمان قىل (ئۆكۈن)! ئىتائەتسىزلىكىڭدىن (سېنى) بېقىپ تويغۇزغان دانا خاقانىڭ بىلەن مۇستەقىل (ۋە) باياشات دۆلىتىڭگە (قارشى) ئۆزۈڭ خاتا قىلدىڭ، (دۆلىتىڭ بىلەن) چىقىشالمىدىڭ. قوراللىق (دۈشمەن) نەدىن كېلىپ (سېنى) ۋەيران قىلدى (ۋە) پىتىراتتى؟ نەيزىلىك (دۈشمەن) نەدىن كېلىپ (سېنى يېرىڭدىن، يۇرتۇڭدىن) ھەيدەپ چىقىرىۋەتتى؟ مۇقەددەس ئۆتۈكەن تاغلىرى خەلقى، (يېرىڭنى، يۇرتۇڭنى تاشلاپ) كەتتىڭ. شەرققە كەتكەنلەر(ىڭىز) (D 24) كەتتىڭىز، غەربكە كەتكەنلەر(ىڭىز) كەتتىڭىز.

Barduk yirde edgüğ ol, erinç: Kanın͡g subça yüğürti, sin͡gükün͡g tağça yatdı; beğlik urı oğlun͡g kul boltı, eşilik kız oğlun͡g kün͡g boltı.

Bilmedük üçün, [yablakın͡gın üçün, eçim kağan uça bardı]. **(D 25)** Başlayu Kırkız kağanığ balbal tikdim.

Türük bodunuğ atı küsi yok bolmazun tiyin, kan͡gım kağanığ öğüm katunuğ kötürmiş Ten͡gri, il biriğme Ten͡gri, Türük bodun atı küsi yok bo[lmazun tiyin, özümin ol Ten͡gri] **(D 26)** kağan olurtdı, erinç.

Nen͡g yılsığ bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnim Kül Tigin birle sözleşdimiz. Kan͡gımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] **(D 27)** tiyin, Türük bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmad<ım>. İnim Kül Tigin birle, eki Şad birle ölü yitü kazgantım. Ança kazganıp birki bodunuğ ot sub kılmadım. Men [özüm kağan olurtukuma, yir sayu] **(D 28)** barmış bodun, ölü yitü, yadağın yalan͡gın yana kelti. Bodunuğ iğideyin tiyin yırgaru Oğuz bodun tapa, ilgerü Kıtan͡y Tatabı bodun tapa, birgerü Tabgaç tapa uluğ sü eki yeğir[mi süledim ...... sün͡güşdüm.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

بارغان يېرىڭلاردا ئېرىشكىنىڭلار شۇ بولدى، چوقۇم: قانلىرىڭلار دەريالاردەك ئاقتى، سۆڭەكلىرىڭلار تاغلاردەك دۆۋىلەندى؛ بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى، خېنىم بولىدىغان قىزلىرىڭلار دېدەك بولدى.

نادانلىقىڭلار، ئەسكى (قىلىقلىرىڭلار) تۈپەيلىدىن تاغام خاقان ۋاپات بولدى. (D 25) (تاغام خاقان ئۆچۈن) ئالدى بىلەن قىرغىز خاقانىنى بالبال (قىلىپ) تىكلىدىم.

تۈرك خەلقىنىڭ نام-شەرىپى يوق بولمىسۇن دەپ، ئاتام خاقانىنى (ۋە) ئانام قاتۇننى يۆلىگەن تەڭرى، دۆلەت بەرگەن تەڭرى، تۈرك خەلقىنىڭ نام-شەرىپى يوق بولمىسۇن دەپ، مېنى ئۇ تەڭرى (D 26) خاقان (قىلىپ تەختكە) ئولتۇرغۇزدى، شۈبھىسىز.

(مەن) باي ۋە باياشات (بىر) خەلققە ھۆكۈمدار بولمىدىم. قارنى ئاچ، دۈمبىسى يالىڭاچ، يوقسۇل ۋە بىچارە (بىر) خەلققە ھۆكۈمدار بولدۇم. ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن سۆزلىشىپ پۈتۈشتۇق. ئاتىمىز، تاغىمىز قولغا كەلتۈرگەن خەلقىنىڭ نام-شەرىپى يوق بولمىسۇن (D 27) دەپ، تۈرك خەلقى ئۈچۈن تۈنلىرى ئۇخلىمىدىم، كۈندۈزلىرى ئولتۇرمىدىم. ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن، ئىككى شاد بىلەن (بىللە) ئۆلۈپ تۈگەشكۈچە تىرىشىپ ئىشلىدىم. شۇنداق ئىشلەپ، تىرىشىپ بىرلەشكەن خەلقنى ئوت (بىلەن) سۇ (دەك بىر-بىرىگە دۈشمەن) قىلمىدىم. مەن ئۆزۈم ھۆكۈمدار بولغاندا، ھەر تەرەپكە (28 D) كەتكەن خەلق ئۆلە-تىرىلىشكە قارىماي ياياق-يالاڭ ئاياغ قايتىپ كەلدى. خەلقنى بېقىپ تويغۇزاي دەپ، شىمالدا ئوغۇزلارغا، شەرقتە قىتان (ۋە) تاتابىلارغا، جەنۇبتا تابغاچقا ئون ئىككى قېتىم زور قوشۇن تارتتىم... ئۇرۇشتۇم.

Anta] **(D 29)** kisre, Teñri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülüğüm bar üçün, ölteçi bodunuğ tirgürü iğittim. Yalañ bodunuğ tonluğ, çığañ bodunuğ bay kıltım. Az bodunuğ üküş kıltım; ığar elliğde, [ığar kağanlığda yiğ kıltım. Tört buluñdakı] **(D 30)** bodunuğ kop baz kıltım, yağısız kıltım. Kop mañga körti, işiğ küçüğ birür.

Bunça törüğ kazganıp inim Kül Tigin özi ança kergek boltı.

Kañım kağan uçdukda inim Kül Tigin yit[i yaşda kaltı. ....] **(D 31)** Umay teğ öğüm katun kutıñga, inim Kül Tigin er at bultı. Altı yeğirmi yaşıñga, eçim kağan ilin törüsin ança kazgantı: Altı çub Soğdak tapa süledimiz buzdumız. Tabgaç Oñ Totok, biş t[ümen sü kelti; süñüşdümiz]. **(D 32)** Kül Tigin yadağın oplayu teğdi. Oñ Totok yurçın yaraklığ eliğin tutdı, yaraklığdı kağanka ançuladı. Ol süğ anta yok kışdımız.

Bir otuz yaşıñga Çaça Señünke süñüşdümiz. Eñ ilki Tadıkıñ Çorıñ boz [atığ binip teğdi. Ol at anta] **(D 33)** ölti. Ekinti Işbara Yamtar boz atığ binip teğdi. Ol at anta ölti.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى

ئاندىن (D 29) كېيىن، تەڭرى ھىمايە قىلسۇن، ئىلاھىي مەدەتكار تەقدىرىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلقنى تىرىلدۈرۈپ تويغۇزدۇم. يالىڭاچ خەلقنى تونلۇق، يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى كۆپەيتتىم؛ (ئۇلارنى) كۈچلۈك دۆلەتتىكى، كۈچلۈك خاقانى بارلاردىنمۇ ياخشى قىلدىم. تۆت ئەتراپتىكى (D 30) خەلقلەرنى بويسۇندۇردۇم، (تۈرك خەلقىنى) دۈشمەنسىز قىلدىم. بۇ خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا قارايدۇ، (ماڭا) خىزمەت قىلىدۇ.

بۇنچە ئىشلەپ، تىرىشىپ ئىنىم كۈل تېگىن ئۆزى شۇنداق ۋاپات بولدى.

ئاتام خاقان ۋاپات بولغاندا ئىنىم كۈل تېگىن يەتتە ياشتا ئىدى. (D 31) ئۇمايدەك ئانام قاتۇنىنىڭ قۇتلۇق سايىسىدە ئىنىم كۈل تېگىن ئەر ئاتالدى. ئون ئالتە ياشتا تاغام خاقانىنىڭ دۆلىتى ئۈچۈن شۇنداق مۇۋەپپەقىيەتلەر قازاندى. ئالتە رايونلۇق سوغداقلارغا يۈرۈش قىلدۇق (ۋە ئۇلارنى) تارمار قىلدۇق. (بۇ جەرياندا) تابغاچ ۋالىيسى ئوڭ، ئەللىك مىڭ (كىشىلىك بىر) قوشۇن بىلەن بىزگە ھۇجۇم قىلدى؛ ئۇرۇشتۇق. (D 32) كۈل تېگىن ياياق ئاتلىنىپ ھۇجۇم قىلدى. ۋالىي ئوڭنىڭ قوراللىق قېيىنئاتىسىنى قورۇق قول ئەسىرگە ئالدى (ۋە) قوراللىق پېتى خاقانغا تەقدىم قىلدى. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتۇق.

(كۈل تېگىن) يىگىرمە بىر ياش ۋاقتىدا، سانغۇن چاچا بىلەن سوقۇشتۇق. (كۈل تېگىن) دەسلەپ تادىق چۇرنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ ھۇجۇم قىلدى. ئۇ ئات ئۇيەردە (D 33) ئۆلدى. ئىككىنچى قېتىم ئىشبارا يامتارنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ ھۇجۇم قىلدى، ئۇ ئاتمۇ ئۇ يەردە ئۆلدى،

Üçünç Yeğen Siliğ Beğin͡g kedimliğ toruğ at binip teğdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı, yüz[in͡ge] başın͡ga bir t[eğmedi ....] **(D 34)** teğdükin Türük beğler, kop bilir siz. Ol süğ anta yok kışdımız. Anta kisre, Yir Bayırk[u] Uluğ İrkin yağı boltı. Anı yan͡yıp Türgi Yargun költe buzdumız. Uluğ İrkin azkın͡ya erin tezip bardı.

Kül Tigin [altı otuz] **(D 35)** yaşın͡ga Kırkız tapa süledimiz. Sün͡güğ batımı karığ söküpen Köğmen yışığ toğa yorıp Kırkız bodunuğ uda basdımız. Kağanın birle Son͡ga yışda sün͡güşdümiz. Kül Tigin Bayırkun[ın͡g ak adg]ır[ığ] **(D 36)** binip oplayu teğdi. Bir eriğ okun urtı, eki eriğ udşuru sançdı. Ol teğdükde, Bayırkunın͡g ak adgırığ, udlıkın sıyu urtı. Kırkız Kağanın ölürtümiz, ilin altımız.

Ol yılka Türgiş [tapa, Altun yışığ] **(D 37)** toğa, Ertiş üğüzüğ keçe yorıdımız. Türgiş bodunuğ uda basdımız. Türgiş Kağan süsi Bolçuda otça, borça, kelti. Sün͡güşdümiz. Kül Tigin başgu boz at binip teğdi.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

ئۈچىنچى قېتىم يەگەن سىلىگ بەگىنىڭ يوپۇقلۇق تورۇق ئېتىنى مىنىپ ھۇجۇم قىلدى، ئۇ ئاتمۇ ئۇ يەردە ئۆلدى. (كۆل تىگىننىڭ ئۈچىنچى ساۋۇتقا يوزدىن ئارتۇق ئوق تەگدى، (ئەمما) يۈزى (ۋە) بېشىغا بىرمۇ ئوق تەگمىدى. (D 34) ھۇجۇم قىلغىنىنى (ئەي) تۈرك بەگلىرى، ھەممىڭلار بىلىسىلەر. ئۇ قوشۇننى ئۇيەردە يوقاتتۇق. ئاندىن كېيىن، يىر بايىرقۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئىركىنى (بىزگە) دۈشمەن بولدى. ئۇنى يېتىرىتىپ تۈرگى يارغۇن كۆلىدە تارمار قىلدۇق. ئۇلۇغ ئىركىن ئازغىنا ئادىمى بىلەن قېچىپ كەتتى.

كۆل تىگىن يىگىرمە ئالتە (D 35) ياشتا، قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلدۇق، نەيزە بويى قېلىنلىقتىكى قارنى كېچىپ، كۆگمەن تاغلىرىنى ئېشىپ، قىرغىزلارنى ئۇخلاۋاتقاندا باستۇق. خاقانلىرى بىلەن سوڭا تېغىدا ئۇرۇشتۇق. كۆل تىگىن بايىرقۇلارنىڭ ئاق ئايغىرىنى (D 36) مىنىپ ئوتتەك ھۇجۇم قىلدى. بىر ئەرنى ئوق بىلەن ئۆلتۈردى. ئىككى ئەرنى قوغلاپ نەيزە سانجىدى. ئۇ ھۇجۇمدا بايىرقۇلارنىڭ ئاق ئايغىرىنىڭ يوتىسى سۇنۇپ كەتتى. قىرغىزلارنىڭ خاقانىنى ئۆلتۈردۇق، دۆلىتىنى ئالدۇق.

شۇ يىلى ئالتاي تاغلىرىنى (D 37) ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىنى كېچىپ، تۈركەشلەرگە يۈرۈش قىلدۇق. تۈركەشلەرنى ئۇخلاۋاتقاندا باستۇق. تۈركەش خاقانىنىڭ قوشۇنى بولچۇدا ئوتتەك، قارا بوراندەك (بىزگە) ئېتىلدى. ئۇرۇشتۇق. كۆل تىگىن پېشانىسىدە قاشقىسى بار بوز ئاتنى مىنىپ ھۇجۇم قىلدى.

Başgu boz k[......................] **(D 38)** tutuzt[ı,] ekisin özi altızdı. Anta yana kirip Türgiş Kağan buyrukı Az Totokuğ eliğin tutdı. Kağanın anta ölürtümiz, ilin altımız. Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunuğ Tabarda ko[nturtumız ....] **(D 39)** Soğdak bodun iteyin tiyin Yinçü üğüzüğ keçe Temir Kapığka teği süledimiz. Anta kisre kara Türgiş bodun yağı bolmış, Ken͡geres tapa bardı. Bizin͡g sü atı toruk, azukı yōk erti. Yablak kişi er[................] **(D 40)** alp er bizin͡ge teğmiş erti. Antağ ödke ökünüp Kül Tiginiğ az erin irtürü ıttımız. Uluğ sün͡güş sün͡güşmiş. Alp Şalçı ak atın binip teğmiş. Kara Türgiş bodunuğ anta ölürmiş, almış. Yana yorıp [.............]

(K 1) [.............] birle, Koşu Totok birle sün͡güşmiş. Erin kop ölürmiş, ebin barımın kalısız kop kelürti.

Kül Tigin yiti otuz yaşın͡ga Karluk bodun erür barur erkli yağı boltı. Tamağ ıduk başda sün͡güşdümiz. **(K 2)** [Kül] Tigin ol sün͡güşde otuz yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu teğdi. Eki eriğ udşuru sançdı.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قاشقا بوز (ئات....) (D 38) ئەسىرگە ئالدۇردى، ئىككىسىنى ئۆزى ئەسىرگە ئالدى. ئۇ يەردە يەنە (دۈشمەن پاسىلىنىڭ ئىچىگە) كىرىپ تۈركەش خاقانىنىڭ قوماندانى ئاز ۋالىيىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئەسىرگە ئالدى. (تۈركەشلەرنىڭ) خاقانىنى ئۇ يەردە ئۆلتۈردۇق، ئېلىنى ئالدۇق. تۈركەشلەرنىڭ ئاۋام خەلقى (بىزگە) تەۋە بولدى. ئۇ خەلقنى تابارغا ماكانلاشتۇردۇق...... (D 39) سوغداق خەلقىنى تەرتىپكە سالاي دەپ، ئۈنچە دەرياسى (سىر دەرياسى) نى كېچىپ، تۆمۈر قوۋۇقچە يۈرۈش قىلدۇق. ئاندىن كېيىن تۈركەش ئاۋام خەلقى (يەنە) دۈشمەن بولۇپتۇ، كەنگەرەسكە تۇغرا ماڭدى. بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزنىڭ ئاتلىرى ئورۇق ئىدى، ئوزۇقلىرىمۇ يوق ئىدى. ئەسكى كىشىلەر ... (D 40) جەسۇر ئەرلەر بىزگە ھۇجۇم قىلغانىدى. (ناچار شەرت-شارائىتلارنىڭ ھەممىسى يىغىلغان) مۇشۇنداق بىر ۋاقىتتا ئېچىنىپ كۆل تىگىننى ئاز ئادەم بىلەن ئەۋەتتۇق. چوڭ ئۇرۇش بولۇپتۇ. ئالىپ شالچى بوز ئېتىنى مىنىپ ھۇجۇم قىپتۇ. تۈركەش ئاۋام خەلقىنى ئۇ يەردە ئۆلتۈرۈپتۇ ۋە ئەسىرگە ئاپتۇ. يەنە يۈرۈش قىلىپ. ....

(K 1) [.....] بىلەن، قوشۇ توتوق بىلەن ئۇرۇشۇپتۇ. ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپتۇ، ئۆيى ۋە ماللىرىنى قويماي ئېلىپ كەلدى.

كۆل تىگىن يىگىرمە يەتتە يېشىدا قارلۇقلار (ئەركىن ھەرىكەت قىلىدىغان دۈشمەن بولدى. (ئۇلار) بىلەن قۇتلۇق تاماگ دۆڭىدە ئۇرۇشتۇق. (K 2) (كۆل) تىگىن ئو جەڭدە ئوتتۇز ياشتا ئىدى. ئالىپ شالچى ئالا ئېتىنى مىنىپ ھۇجۇم قىلدى. ئىككى ئەرنى قوغلاپ يۈرۈپ نەيزىلىدى.

Karlukuğ ölürtümiz, altımız.

Az bodun yağı boltı. Kara költe sün͡güşdümiz. Kül Tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın **(K 3)** binip oplayu teğdi. Az Elteberiğ tutdı. Az bodun anta yok boltı.

Eçim kağan ili kamşağ boltukınta, bodun iliğ ikeğü boltukınta, İzgil bodun birle sün͡güşdümiz. Kül Tigin Alp Şalçı akın binip **(K 4)** o[playu teğd]i. Ol at anta tüş[di]. İzgil [bod]un ölti.

Tokuz Oğuz bodun kentü bodunum erti. Ten͡gri yir bulgakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolı sün͡güşdümiz. En͡g ilk Toğu balıkda sün͡güşdümiz. **(K 5)** Kül Tigin Azman akığ binip oplayu teğdi. Altı eriğ sançdı. Sü [t]eğişinte yitinç eriğ kılıçladı. Ekinti Koşulgakda Ediz birle sün͡güşdümiz. Kül Tigin Az yağızın binip oplayu teğip bir eriğ sançdı, **(K 6)** tokuz eriğ eğire tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçünç Bo[lçu]da Oğuz birle sün͡güşdümiz. Kül Tigin Azman akığ binip teğdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtünç Çuş başınta sün͡güşdümiz. Türük **(K 7)** bodun adak kamşatdı. Yablak bolt[aç]ı erti.

قارلۇقلارنى ئۆلتۈردۇق، (ئەسىرگە) ئالدۇق.

(ئۇ چاغدا) ئاز خەلقمۇ دۈشمەن بولدى. (ئۇلار بىلەن) قارا كۆلدە جەڭ قىلدۇق. ئۇ (چاغدا) كۈل تېگىن ئوتتۇز بىر ياشتا ئىدى. (ئۇ) ئالپ شالچى بوز ئېتىنى (K 3) مىنىپ تەخىرسىز ھۇجۇم قىلدى. ئازلارنىڭ ئىلتەبەرىنى تۇتتى. ئاز خەلقى شۇ يەردە يوق بولدى.

تاغام خاقانىنىڭ دۆلىتى تەۋرەپ قالغاندا، خەلق بىلەن ھۆكۈمدار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندە، ئىزگىل خەلقى بىلەن ئۇرۇشتۇق. كۈل تېگىن ئالپ شالچىنىڭ بوز ئېتىنى مىنىپ (K 4) ھۇجۇمغا ئېتىلدى. ئۇ ئات شۇ يەردە يىقىلدى. ئىزگىل خەلقى ئۆلدى.

توققۇز ئوغۇز خەلقى ئۆز خەلقىم ئىدى، كۆك (بىلەن) يەر بۇلغانغانلىقتىن (بىزگە) دۈشمەن بولدى. (ئۇلار بىلەن) بىر يىلدا بەش قېتىم ئۇرۇشتۇق. تۇنجى قېتىم توغۇ شەھرىدە ئۇرۇشتۇق. (K 5) كۈل تېگىن ئازمان ناملىق بوز ئېتىنى مىنىپ ھۇجۇم قىلدى. ئالتە ئەرنى نەيزىلىدى. (ئىككى تەرەپنىڭ) قوشۇنلىرى گىرەلىشىپ كەتكەندە يەتتىنچى ئەرنى قىلىچلىدى. ئىككىنچى قېتىم قوشۇلغاقتا ئەدىزلەر بىلەن ئۇرۇشتۇق. كۈل تېگىن ئازلارنىڭ تورۇق ئېتىنى مىنىپ، شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ بىر ئەرنى نەيزىلىدى. (K 6) توققۇز ئەرنى قورشىۋېلىپ ئۇردى. ئەدىز خەلقى ئۇ يەردە ئۆلدى. ئۈچىنچى قېتىم بولچۇدا ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق، كۈل تېگىن ئازمان ناملىق بوز ئېتىنى مىنىپ جەڭگە كىردى، نەيزىلىدى. ئەسكەرلىرىنى نەيزىلىدۇق. ئېلىنى ئالدۇق. (K 7) تۆتىنچى قېتىم چۇش بېشىدا ئۇرۇش قىلدۇق. تۈرك خەلقى سەنتۈرۈلۈپ كەتتى. ئەھۋال يامانلىشىدىغاندەك ئىدى.

Oza [k]elmiş süsin Kül Tigin ağıtıp Ton͡gra bir uğuş alpağu on eriğ Ton͡ga Tigin yoğınta eğirip ölürtümiz. Bişinç Ezgenti Kadızda Oğuz birle sün͡güşdümiz. Kül Tigin **(K 8)** Az yağızın binip teğdi. Eki eriğ sançdı, balıkka basıkdı. Ol sü anta öl[ti].

Amga korgan kışlap yazın͡ga Oğuzgaru sü taşıkdımız. Kül Tigin ebiğ başlayu akıttımız. Oğuz yağı orduğ basdı . Kül Tigin **(K 9)** öğsüz akın binip tokuz eren sançdı, orduğ birmedi. Öğüm katun ulayu öğlerim, ekelerim, kelin͡günüm, kunçuylarım, bunça yeme tiriği kün͡g boltaçı erti, ölüği yurtda yolta yatu kaltaçı ertiğiz; **(K 10)** Kül Tigin yok erser kop ölteçi ertiğiz.

İnim Kül Tigin kergek boltı. Özüm sakıntım. Körür közüm körmez teğ, bilir biliğim bilmez teğ boltı. Özüm sakıntım. Öd Ten͡gri aysar kişi oğlı kop ölgeli törimiş. **(K 11)** Ançа sakıntım. Közde yaş kelser tıda, kön͡gülte sığıt kelser yanturu sakıntım. Katığdı sakıntım. Eki Şad ulayu iniygünüm, oğlanım, beğlerim bodunum közi kaşı yablak boltaçı tip sakıntım.

كۆل تىگىن شىددەت بىلەن كەلگەن (دۈشمەن) قوشۇنىنى چېچىۋەتتى، (بىز) توگرالارنىڭ ئون باتۇردىن تەشكىل تاپقان بىر ئەترىتىنى توگا تىگىننىڭ دەپنە مۇراسىمىدا قورشاپ ئۆلتۈردۇق. بەشىنچى قېتىم ئەزگەنتى قادىزدا ئوغۇزلار بىلەن ئۇرۇشتۇق. كۆل تىگىن (K 8) ئازلارنىڭ تورۇق ئېتىنى مىنىپ هۇجۇم قىلدى. ئىككى ئەرنى نەيزىلىدى، پاتقاققا غەرق قىلدى. ئۇ قوشۇن ئۇ يەردە يوقىتىلدى.

(بىز) ئامگا قورغانىدا قىشلاپ، (شۇ يىلى) باهاردا ئوغۇزلارغا ئەسكەر چىقاردۇق. كۆل تىگىن قارارگاهقا مەسئۇل بولۇپ قالدى. دۈشمەن ئوغۇزلار قارارگاهنى باستى. كۆل تىگىن (K 9) يېتىم بوز ئېتىنى مىنىپ توققۇز ئەرنى نەيزىلىدى. قارارگاهنى دۈشمەنگە بەرمىدى. (كۆل تىگىن بولمىغان بولسا) ئانام قاتۇن باشلىق ئانىلىرىم، ئاچىلىرىم، كېلىنلىرىم، مەلىكىلىرىم قاتارلىق هايات قالغانلار دېدەك بولاتتى، ئۆلگەنلەر(مۇ) [جەسەتلىرى] چۆلدە، ياقا-يۇرتتا يېتىپ قالغان بولاتتى؛ (K 10) كۆل تىگىن بولمىغان بولسا، هەممىڭلار ئۆلەتتىڭلار.

ئىنىم كۆل تىگىن ۋاپات بولدى. ئۆزۈم هازا تۇتتۇم. كۆرەر كۆزلىرىم كۆرمەس بولدى، ئەرمىش ئەقلىم توختاپ قالغاندەك بولدى. قاتتىق ئويغا چۆكتۇم. ۋاقىت تەڭرىسى (شۇنداق) بۇيرۇغاندىن كېيىن، ئىنسان بالىسى ئۆلۈدىغان قىلىپ يارىتىلىپتۇ. (K 11) شۇنداق ئويلىدىم. كۆزلىرىمدىن ياش كەلسە تۇتۇۋېلىپ، يۈرەكتىن پەرياد كەلسە بېسىۋېلىپ هازا تۇتتۇم. قاتتىق هازا تۇتتۇم. ئىككى شاد باشلىق قېرىنداشلىرىم، ئوغۇللىرىم، بەگلىرىم (ۋە) خەلقىمنىڭ كۆزلىرى، قاشلىرى بەربات بولۇپ كېتىدۇ، دەپ قايغۇردۇم.

Yoğçı sığıtçı Kıtan͡y, Tatabı bodun başlayu **(K 12)** Udar Sen͡gün kelti. Tabgaç kağanta İşiyi Liken͡g kelti; bir tümen ağı, altun kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt Kağanta Bölön kelti. Kurya, kün batsıkdakı Soğud, Berçik er, Bukarak uluş bodunta Nek Sen͡gün, Oğul Tarkan kelti. **(K 13)** On-Ok oğlum Türgiş kağanta Makaraç tamgaçı Oğuz Bilge tamgaçı kelti. Kırkız kağanta Tarduş Inançu Çor kelti. Bark itgüçi bediz yaratığma bitiğ taş itgüçi Tabgaç kağan çıkanı Çan͡g Sen͡gün kelti.

(K-D) Kül Tigin Kon͡y yılka, yiti yeğirmike uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yoğ ertürtümiz. Barkın, bedizin bitiğ taş[ın] Biçin yılka, yitinç ay yiti otuzka kop alkd[ım]ız. Kül Tigin ö[zi] (?) kırk artuk[ı y]iti yaşı[n͡ga](?) boltı. Taş [bark itgüçiğ], bunça bedizçiğ Tuygun Elteber kelü<r>ti.

(G-D) Bunça bitiğ bitiğme: Kül Tigin atısı Yolluğ Tigin, bitidim. Yiğirmi kün olurup bu taşka, bu tāmka kop Yolluğ Tigin, bitidim. Iğar oğlanın͡gızda, taygunun͡gızda yeğdi iğidür ertiğiz. Uça bardığız. Ten͡gr[ide] tiriğdekiçe [.............]

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىغما تورىبېكىتى

ھازىدار (ۋە) ماتەمدار (سوپىتىدە) قىتان (ۋە) تاتابى خەلقلىرى (ۋەكىللىرىگە) باش بولۇپ **(K 12)** سانغۇن ئۇدار كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن (ئۇنىڭ ۋەكىلى بولۇپ) ئىشىيى لىكەڭ كەلدى؛ مىڭلارچە يىپەك رەخت، ئالتۇن (ۋە) كۈمۈش (ئەشيانى) ھەددىدىن زىيادە ئەكەلدى. تىبەت خاقانىدىن (ئۇنىڭ ۋەكىلى بولۇپ) بۆلۆن كەلدى. نىرىسىدىن كۈن پېتىشتىكى سوغدلار، پارسلار (ۋە) بۇخارا شەھىرى خەلقىدىن سانغۇن نەك (ۋە) ئوغۇل تارقان كەلدى. **(K 13)** ئون-ئوق ئوغلۇم تۈركەش خاقانىدىن مۆھۈردار ماقاراچ (ۋە) مۆھۈردار ئوغۇز بىلگە كەلدى. قىرغىز خاقانىدىن تاردۇش ئىنانچۇ چور كەلدى. قەبرە ياسىغۇچى، نەققاش سەنئەتچى (ۋە) قەبرە تېشى ئۇستىسى (سوپىتىدە) تابغاچ خاقانىنىڭ جىيەنى سانغۇن چاڭ كەلدى.

(K-D) كۈل تېگىن قوي يىلىنىڭ ئون يەتتى(نچى كۈنى) ئالەمدىن ئۆتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ھازا مۇراسىمىنى ئاخىرلاشتۇردۇق. قەبرىسى، ھەيكەللىرى (ۋە) تاش پۈتۈكىنى مايمۇن يىلى يەتتىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى پۈتتۈردۇق. كۈل تېگىن ئۆزى (؟) قىرىق يەتتە ياشتا (؟) ئىدى. تاش (قەبرە ئۇستىلىرىنى)، بۇنچە رەسسام (ۋە) ھەيكەلتىراشنى تۇيغۇن ئەلتەبەر ئەكەلدى.

(G-D) بۇنچە خەتنى يازغان: كۈل تېگىنىنىڭ جىيەنى يوللۇغ تېگىن (مەن) يازدىم. يىگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ بۇ تاشقا، بۇ تامغا يوللۇغ تېگىن (مەن) يازدىم. (خەلقىڭىزنى) قەدىرلىك ئەۋلادىڭىزدىن، تاي(دەك) ئوغۇللىرىڭىزدىن تېخىمۇ ياخشى بېقىۋاتاتتىڭىز. ئۇچۇپ كەتتىڭىز. كۆكلەردىمۇ ھايات ۋاقتىڭىزدىكىدەك (بولغايسىز).

(G-B) Kül Tiginin͡g altunın, kümüşin, ağışın, barımın tör[t bın͡g] yılk[ıs]ın ayağma Tuygut bu [...........] beğim tiğin yüğerü Ten͡gri bolça [..................] taş bitidim. Yolluğ Tigin bitidimiz.

(B) Kurdın [S]oğud örti. İnim Kül Tigin [............. ....] işiğ küçüğ birtük üçün, Türük Bilge Kağan [ay]ukı[n͡g]a (?), inim Kül Tiginiğ küzedü olurt[um].

İnançu Apa Yargan Tarkan ātığ [bi]rtim, [an]ı öğtürt[üm].

(Mermer Kaplumbağa Üzerindeki Yazıt)

(1) [b]odun ..... **(2)** [b]eğler bodun K .... **(3)** [?]yi Kül Tigin B......... **(4)** [sı]ğıtımın basdım. **(5)** [k]özüm ......g .... **(6)** [ölür] .... **(7)** b ......?........

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

(G-B) كۆل تېگىننىڭ ئالتۇنلىرىنى، كۈمۈشلىرىنى، مال-مۈلكىنى، تۆت مىڭ (ئاتتىن تەشكىل تاپقان) يىلقىلىرىنى باققۇچى تۇيغۇت بېگىم شاھزادە يۇقىرىدا تەگرى بولغاچقا (......مازار) تاش(ىنى) يازدىم. يوللۇغ تېگىن (بىز) يازدۇق.

(B) غەربتە سوغدلار ئىسيان كۆتۈردى. ئىنىم كۆل تېگىن ... (ئۆلە-تىرىلىشىگە قارىماي) خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۈرك بىلگە خاقان مۈلكىگە (؟)، ئىنىم كۆل تېگىننى ھىمايە قىلىپ ھۆكۈمدار (بولۇپ) ئولتۇردۇم.

(ئۇنىڭغا) ئىنانچۇ ئاپا يارغان تارقان ئۇنۋانىنى بەردىم، (ئۇنى) مەدھىيىلەت(تىم).

(تاشپاقا شەكلىدىكى مەرمەر ئۇلتىيشى ئۈستىدىكى پۈتۈك)

(1) خەلق ... (2) بەگلەر ۋە خەلق ... (3) كۆل تېگىن ... (4) پەريادىمنى باستۇردۇم. (5) كۆزلىرىم ......

بىلگە خاقان ئابىدىسى

(ترانسكرىپسىيە)

(K 1) Ten͡gri teğ Ten͡gride bolmış Türük Bilge Kağan, bödke olurtum. Sabımın tüketi eşid, ulayu iniygünüm oğlanım, birki uğuşum, [bodunum .... ilgerü kün] **(K 2)** tuğsıkın͡ga, birgerü kün ortusın͡garu, kurığaru kün batsıkın͡ga, yırgaru tün ortusın͡garu... anta içreki bodun kop man͡ga körür. [Bunça bodun kop itdim]. Ol amtı an͡y[ığ yok. T]ürük [Kağ]an Ötüken [yı]ş olursar il]te [bun͡g] yok.

İlg[erü Ş]antun͡g [yazıka teği süledim, taluyka kiçiğ teğmedim;] b[i]rg<er>ü T[okuz] **(K 3)** Ersinke teği süledim, Tüpütke kiçiğ teğmedim; kurığaru Yinçü üğüz keçe Temir Kapığka teği süledim, yırgaru Yir Bayırku yerin͡ge teği sül[edim], bu[nça yirke teği y]orıtd[ım Öt]üken y[ış]da yiğ i[di yok er]miş! İl [tutsık yir Ö]tük[en] yış ermiş!

[Bu] yerd[e ol]urup [Tabgaç bod]un birle tüzül[tüm]. Altun, kümüş, eşg[iti], **(K 4)** kutay bun͡gsuz ança birür. Tabgaç bodun sabı süçiğ, ağısi yımşak ermiş.

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلىرىنىڭ بىردىنبىر ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

بىلگە خاقان ئابىدىسى

(تەرجىمە)

(K 1) (مەنكى) تەگرىدەك (ۋە) تەگرىدىن بولمىش تۈرك بىلگە خاقان، بۇ دەۋردە (تەختتە) ئولتۇردۇم. سۆزلىرىمنى باشتىن ـ ئاخىر ئىشتىڭلار: ئالدى بىلەن (سىلەر) ئىنىلىرىم (ۋە) ئوغۇللىرىم، بىرلەشكەن ئۇرۇقۇم (ۋە خەلقىم...) (K 2) شەرقتە كۈن چىقىشقىچە، جەنۇبتا كۈن ئوتتۇرىسىغىچە، ئارقا تەرەپتە كۈن پېتىشقىچە، شىمالدا تۈن ئوتتۇرىسىغىچە... بۇ چېگرالار ئىچىدىكى پۈتۈن خەلقلەر ماڭا تەۋەدۇر. (مۇنچىلىك خەلقنى تەرتىپكە سالدىم). ئۇلار ھازىر ھېچقانداق يامان ئەھۋالدا ئەمەس. تۈرك خاقانى ئۆتۈكەن تېغىدا ئولتۇرسا، (ۋە ئۇ يەردىن ھۆكۈمرانلىق) قىلسا، ئەلدە (ھېچبىر) غەم ـ قايغۇ بولماس.

شەرقتە **شەندۇڭ** تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن ئەۋەتتىم، دېڭىزغا ئاز قالغاندا توختىدىم؛ جەنۇبتا **توققۇز** (K 3) **ئەرسىن**گىچە قوشۇن ئەۋەتتىم، **تىبەت**كە ئاز قالغاندا توختىدىم؛ غەربتە **ئۈنچە دەرياسى**نى كېچىپ ئۆتۈپ، **تۆمۈر قوۋۇق**قىچە قوشۇن تارتتىم؛ شىمالدا **يىر بايىرقۇ** ئېلىگىچە قوشۇن تارتتىم؛ شۇنچە كۆپ دىيارلارغىچە قوشۇنلىرىمنى ئەۋەتتىم (ۋە چۈشەندىمكى) ئۆتۈكەن تاغلىرىدىن ياخشى بىر جاي ئەسلا يوق ئىكەن! ئەلنى ئىدارە قىلىدىغان يەر ئۆتۈكەن تاغلىرى ئىكەن!

بۇ يەردە ئولتۇرۇپ تابغاچ خەلقى بىلەن ياراشتىم. (ئەمدى ئۇلار بىزگە) ئالتۇننى، كۈمۈشنى، يىپەكنى، (K 4) يىپەكلىك رەختلەرنى كۆپلەپ بېرىۋاتىدۇ. تابغاچ خەلقىنىڭ سۆزلىرى تاتلىق، يىپەك رەختلىرى(مۇ) يۇمشاق ئىكەن.

Süçiğ [s]abın, yımşak ağın arıp ırak [bod]unuğ ança yağutır ermiş. [Yağr]u kontuk[da] kisre an͡yığ biliğin anta ö[yür erm]iş: Edgü [bil]ge kişiğ, edgü alp kişiğ yo[rıtmaz] ermiş; bir kişi yan͡gıls[ar] uğuşı bodun[ı biş]ükin͡ge teği kıd[maz] **(K 5)** ermiş. Süçiğ sabın͡ga yımşak ağısın͡ga arturup üküş Türük bodun, öltüğ! Türük bodun, ölsikin͡g! Birye Çuğay yış Töğültün yazı [ko]nayın [tiser], Türük bodun, ölsikiğ! Anta an͡yığ [k]işi ança boşg[urur] ermiş: "Irak erser yablak ağı birür; yağuk erser edgü ağı birür" tip ança boşgurur ermiş. Bi[liğ] **(K 6)** bilmez kişi, ol sabığ alıp, yağru barıp üküş kişi öltüğ. Ol yer[ger]ü barsar, Türük bodun, ölteçi sen! Ötüken yer o[l]urup [arkış] tirkiş ısar, nen͡g bu[n͡guğ yo]k. Ö[tüken y]ış olursar ben͡ggü [il tuta olurtaç]ı sen. Türük bodun! tokurkak sen: Āçsar tosık ömez sen, bir todsar āçsık ömez sen.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تاتلىق سۆزلەر، يۇمشاق يېپەك رەختلەر بىلەن ئالداپ، يىراق(لاردا ياشايدىغان) خەلقلەرنى مۇشۇنداقچە ئۆزلىرىگە يېقىنلاشتۇرىدىكەن. (بۇ خەلقلەر) يېقىنلىشىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، (تابغاچلار) يامان نىيەتلىرىنى ئاندىن ئويلايدىكەن. ياخشى (ۋە) ئەقىللىق كىشىلەرنى، ياخشى (ۋە) جەسۇر كىشىلەرنى كارغا كەلمەس قىلىپ قويىدىكەن؛ (يەنە بىر تەرەپتىن) بىر كىشى خاتالىشىپ جىنايەت ئىشلىگەن بولسا (ئۇنىڭ) ئۇرۇقى، خەلقى، ھەتتا بۆشۈكتىكىسىنىمۇ ئايىماپ (K 5) قويمايدىكەن. (تابغاچلارنىڭ) چۈچۈك سۆزلىرىگە ئىشىنىپ (ۋە) يۇمشاق يىپەك رەختلىرىگە ئالدىنىپ، (ئەي) تۈرك خەلقى، كۆپلەپ ئۆلدۈڭ! (ئەي) تۈرك خەلقى، (سەن) مۇتلەق ئۆلىسەن! جەنۇبتا چۇغاي تاغلىرىغا (ۋە) تۆگۈلتۈن تۈزلەڭلىكىدە ئولتۇراقلىشايلى دېسەڭ، تۈرك خەلقى، مۇتلەق ئۆلىسەن! ئۇ يەردە يامان نىيەتلىكلەر شۇنداق ئەقىل كۆرسىتىدىكەن: "(تابغاچلار، بىر خەلق ئۇلارغا) يىراق بولسا، ناچار سوۋغاتلار بېرىدۇ، يېقىن بولسا، ئېسىل سوۋغاتلار بېرىدۇ" دەپ شۇنداق ئەقىل كۆرسىتىدىكەن. (نادان) (K 6) جاھىل كىشىلەر، بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، (تابغاچلارغا) يېقىن بېرىپ، كۆپلەپ ئۆلدۈڭلار. ئۇ يەرگە بارساڭ، (ئەي) تۈرك خەلقى، ئۆلىسەن! ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ئولتۇرۇپ (بۇ يەردىن) كارۋانلار ئەۋەتسەڭ، ھېچقانداق دەردىڭ بولمايدۇ. ئۆتۈكەن تاغلىرىدا ئولتۇرساڭ، مەڭگۈ دۆلەت ئىگىسى بولۇپ ھۆكۈم سۈرىسەن. (ئەي) تۈرك خەلقى، (سەن) توق كۆزلۈكسەن: قورسىقىڭ ئاچسا تويىدىغىنىڭنى ئويلىمايسەن، قورسىقىڭ تويسا (قايتىدىن) ئاچىدىغىنىڭنى ئويلىمايسەن.

Antağıñgın üçün iğidmiş k[ağanıñgın] **(K 7)** sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ arıl[tığ]. Anta kalm[ışı] yir [say]u kop toru ölü yorıyur ertiğ.

Teñgri yarlık[adukın üçün, öz]üm kutum bar üçün k[ağan olurt]um. Kağan olurup yok çığañy bodunuğ kop kubrattım. Çığañy bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım. Az[u bu] **(K 8)** sabımda iğid bar gu?

Türük beğler bodun, bunı eşidiñg! Türük bodunuğ tirip [i]l tutsıkıñgın bunta urtum; yañgılıp ölsikiñgin [yeme] bunt[a urt]um. Neñg neñg sabım [ers]er beñggü taşka urtum. Añgar körü biliñg. Türük matı bodun beğler, bödke körüğme [beğl]er[g]ü, ya[ñg]ıltaçı siz?

[Kañgım] **(K 9)** kağan, eçim kağan olurtukınta tört buluñgdakı bodunuğ nençe itm[iş, nençe yaratmış. T]eñgr[i] yarlıkad[uk ü]ç[ün, ö]züm olurtukuma tör[t] b[uluñgdakı bo]dunuğ itdim yar[at]dım. İ[.................] kıltım.

Men [T]ürgiş kağanka kızım[ın ....] ertiñgü uluğ törün alı birtim.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پىچىم تارقىتىش تور بېكىتى

مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، (سىنى) بىقىپ تۇتۇپ قىلغان خاقانلىرىڭنىڭ (K 7) سۆزلىرىنى (ئاڭلىماي ۋە مەقسىتىنى) چۈشەنمەي، ھەر تەرەپكە كەتتىڭ، ئۇ يەرلەردە ۋەيران بولدۇڭ (ۋە) تۈگەشتىڭ. ئۇ يەرلەردە (بىر ئامالدار بىلەن ساق) قالغانلىرىڭلارمۇ ھەر دائىم مىسكىن ۋە دەرمانسىز يۈرۈۋاتقان ئىدىڭلار.

تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، مېنىڭ (مۇ) تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن، (خاقان بولۇپ) تەختتە ئولتۇردۇم. تەختتە ئولتۇرۇپ، يوقسۇل (ۋە) كەمبەغەل خەلقنى يىغىپ توپلىدىم. كەمبەغەل خەلقنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كۆپ قىلدىم. مېنىڭ بۇ (K 8) سۆزلىرىم يالغانمۇ؟!

(ئەي) تۈرك بەگلىرى (ۋە) خەلقى، بۇنى ئاڭلاڭلار! تۈرك خەلقى (سېنىڭ) تىرىلىپ (قانداق قىلىپ) دۆلەت ئىگىسى بولىدىغانلىقىڭنى بۇ يەرگە ئويدۇم؛ خاتالىشىپ (قانداق) ئۆلىدىغىنىڭنىمۇ بۇ يەرگە ئويدۇم. (سۆزلىگۈدەك) ھەرقانداق سۆزۈم بولسا، (بۇ) مەڭگۈ تاشقا ئويدۇم. ئۇنىڭغا قاراپ (بۇ سۆزلەرنى) ئۇگىنىڭلار. (ئەي) سادىق تۈرك خەلقى (ۋە) بەگلىرى، بۇ دەۋردە ماڭا تەۋە بولغان بەگلەر، (سىزلەر) خاتالىشامسىزلەر!؟

(ئاتام) (K 9) خاقان، تاغام خاقان تەختتە ئولتۇرغان چاغلاردا تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنى نۇرغۇن قېتىم تەرتىپكە سالدى، نۇرغۇن قېتىم تەشكىللىدى. تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، تەختتە ئولتۇرغاندا (مەنمۇ) تۆت ئەتراپتىكى خەلقنى تەرتىپكە سالدىم (ۋە) تەشكىللىدىم...... ...... قىلدىم.

مەن قىزىمنى تۈركەش خاقانىغا ناھايىتى كاتتا (بىر مۇراسىم بىلەن ياتلىق قىلدىم.

Tür[giş kağan] **(K 10)** kızın erti͡ngü uluğ törün oğluma alı birtim. [......................] erti͡ngü uluğ törün alı birtim. Y[a ....]t ertü[r]tüm. Tör[t bulu͡ngdakı bodunuğ] baz [kıltım. B]aş[l]ığığ yüküntürtüm, tizliğiğ sökürtüm. Üze te͡ngri as[ra] yer yarlıkaduk üç[ün], **(K 11)** közün körmedük, kulkakın eşidmedük bodunumın ilgerü kün tu[ğsıkı͡nga], birgerü [kün ortusı͡ng]a, kurığaru [kün batsıkı͡nga, yırgaru tün ortusı͡nga teği konturtum. Sarığ altu]nın, ürü͡ng kümüşin, kırgağlığ kutayın, kinliğ eşgitisin, özlik atın, adgırın, kara k[işin] **(K 12)** kök teye͡ngin Türüküme bodunuma kazganu birtim, iti birtim. [................]in bu͡ngsuz kıltım.

Üze Te͡ngri erkliğ [......................................t]ümen uğ[..... ....]in[... ....beğl]eriğ bodun[uğ] **(K 13)** [y]eme iğidi͡ng; emgetme͡ng tolgatma͡ng. [.............]m Türük beğler, Türük bodunum [.................] at birtim. [................]ka taşığ [.......... ....]ür[................] kazganıp ya͡ng[................]i bu [................ ....]a Bu kağanı͡ngda bu beğleriğ[de, bu yeri͡ngde su]bu͡ngd[a adrılmasar], Türük [bodun], **(K 14)** [..............] edgü körteçi sen, ebi͡nge kirteçi sen, bu͡ngsuz boltaçı sen. [....................]

[Anta] kisre Tabgaç k[ağ]anta bedizçi kop k[elürtüm. Meni͡ng] sabımın sımadı, içreki bedizçiğ ıttı. A͡ngar adınçığ bark yarat<ıt>dım.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پىدىئ ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

تۈركەش خاقانى(نىڭ) (K 10) قىزىنىمۇ ناھايىتى كاتتا (بىر) مۇراسىم بىلەن ئوغلۇمغا ئېلىپ بەردىم .... ناھايىتى كاتتا (بىر) مۇراسىم بىلەن ئېلىپ بەردىم.... مۇرادىغا يەتكۈزدۈم. تۈت ئەتراپتىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇردۇم. باشلىقلارنى باش ئەگدۈردۈم، تىزلىقلارنى تىز چۆكتۈردۈم. يۇقىرىدا كۆك، تۆۋەندە يەر مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، (K 11) كۆز يەتكۈسىز، قۇلاق ئىشىتكۈسىز (دەرىجىدە كۆپ خەلقىمنى شەرقتە كۈن چىقىشقىچە، جەنۇبتا كۈن ئوتتۇرىسىغىچە، غەربتە كۈن پېتىشقىچە، شىمالدا كېچە ئوتتۇرىسىغىچە (يىپىلغان كەڭ زېمىنلىرىمغا) ئورۇنلاشتۇردۇم. تۈركلىرىمنى ۋە خەلقىمنى سېرىق ئالتۇنلىرىغا، ئاق كۈمۈشلىرىگە، جىيەكلىك يىپەك رەختلىرىگە، خۇش پۇراقلىق يىپەكلىرىگە، خاس ئاتلىرىغا، ئايغىرلىرىغا، بۇلغۇن [تىېرىلىرىگە] (ۋە) ...... (K 12) كۆك تىيىن [تېرىلىرىگە] ئېرىشتۈرۈۋەتتىم، ئىگە قىلىۋەتتىم... دەرددىن خالىي قىلدىم.

يۇقىرىدا تەڭرى قۇدرەتلىك ... ئون مىڭ .... بەگلىرى (ۋە) خەلقنى (K 13) مۇ (ياخشى) بېقىڭلار؛ جاپا (ۋە) زۇلۇم سالماڭلار... تۈرك بەگلەر(ىم)، تۈرك خەلقىم... نام بەردىم... تاشنى... يېڭىپ... بۇ.... بۇ خاقانىڭدىن (ۋە) بۇ بەگلىرىڭدىن (بۇ ۋەتىنىڭدىن ئايرىلمىساڭ، ئەي) تۈرك (خەلقى)، (K 14) ... ياخشىلىق كۆرىسەن، ئۆيۈڭگە كىرىسەن (ۋە) دەردسىز بولىسەن...

ئۇندىن كېيىن تابغاچ خاقانىدىن (بەك) كۆپ سەنئەتچى كەلتۈردۈم. (تابغاچ خاقانى) مېنىڭ سۆزۈمنى يەردە قويمىدى، (ئۆزىنىڭ) ساراي سەنئەتكارلىرىنى ئەۋەتتى. ئۇلارغا كارامەت (بىر) تېۋىناق ياساتتىم.

İçin taşın adınçığ bediz u[rturt]um. [Taş tokıtdım, kön͡gülteki s]abımın [urturtum. ....] **(K 15)** On-Ok oğlın͡ga Tatın͡ga teği bunı körü bilin͡g. Ben͡gg[ü] taş tokıtdım [..............] tokıtdım, bititdim. Bu[nı körüp ança bilin͡g. Ol] taş barkın [.................]

(D 1) Ten͡gri teğ, Ten͡gri yaratmış, Türük Bilge Kağan sabım: [K]an͡gım Türük Bilg[e Kağan .... Al]tı Sir, Tokuz Oğuz, Eki Ediz kerekülüğ beğleri bodunı [.......Tü]rük T[en͡g]ri [..........] **(D 2)** üze kağan olurtum. Olurtukuma, ölteçiçe sakınığma Türük beğler bodun [ö]girip sebinip ton͡gıtmış közi yüğerü körti. Bödke özüm olurup bunça ağır törüğ tört bulun͡gdakı [................]dim.

Üze kök ten͡gri as[ra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlı kılınmış]. **(D 3)** Kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kağan, İştemi Kağan olurmış. Olurupan, Türük [b]odunın͡g ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulun͡g kop yağı ermiş. Sü sülepen, tört bulun͡gdakı bodunuğ [kop almış, kop baz kılmış]. Başlığığ [yü]küntürmiş, tizliğ[iğ sökürmiş. İlgerü Kadırkan ·yışka teği, kirü] **(D 4)** Temir Kapığka teği konturmış.

www.uyghurkitap.com

ئىچىنى (ۋە) تېشىنى رەسىم ۋە ھەيكەللەر بىلەن كارامەت بېزەتتىم. (مەڭگۈ) تاش ئويدۇردۇم، (يۈزىگە) كۆڭلۈمدىكى سۆزلىرىمنى ئويدۇردۇم ...... (K 15) ئون-ئوق ئوغۇللىرىغا (ۋە ئۇلارغا تەۋە) ياتلارغىچە (ھەممىڭلار) بۇنى كۆرۈڭلار (ۋە) ئۆگىنىڭلار. مەڭگۈ تاش ئويدۇردۇم ...... ئويدۇردۇم (ۋە) يازدۇردۇم. بۇنى كۆرۈڭلار (ۋە) شۇنداق ئۆگىنىڭلار. (ئۇ) تاش تېۋىناقىنى ......

(D 1) تەڭرىدەك، تەڭرى ياراتقان تۈرك بىلگە خاقان، سۆزۈم: ئاتام تۈرك بىلگە (خاقان ...... ئال)تە سىر، توققۇز ئوغۇز، ئىككى ئەدىز چېدىرلىق بەگلىرى (ۋە) خەلقى... تۈرك تەڭرى...... **(D 2)** ئۈستىدە خاقان بولۇپ ئولتۇردۇم. (تەختتە) ئولتۇرغىنىمدا، ئۆلگۈدەك ھەسرەتتە قالغان تۈرك بەگلىرى (ۋە) خەلقى سۆيۈنۈپ يەرگە تىكىلگەن كۆزلىرى يۇقىرىغا قارىدى. بۇ دەۋردە ئۆزۈم (تەختكە) ئولتۇرۇپ بۇنچە قىممەتلىك قانۇن-تۆرىنى تۆت ئەتراپتىكى ......

ئۈستىدە كۆك ئاسمان، ئاستىدا قوڭۇر يەر يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ. **(D 3)** ئىنسان باللىرىنىڭ ئۈستىدە ئاتىلىرىم، دادىلىرىم بۇمىن خاقان (ۋە) ئىشتەمى خاقان قاغان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ. (ئۇلار) تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ، قانۇن-تۆرىلىرىنى ئورنىتىپتۇ. تۆت ئەتراپ ھەممىسى دۈشمەن ئىكەن. قوشۇن تارتىپ تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنى (ئېلىپ ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇپتۇ). باشلىقلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ، تىزلىقلارنى تىز چۆكتۈرۈپتۇ. شەرقتە ھىنگان تاغلىرىغىچە، غەربتە **(D 4)** تۆمۈر قوۋۇقىچە خەلقلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ.

Ekin ara, idi oksuz Kök Türük iti ança olurur ermiş. Bilge kağan ermiş, alp kağan ermiş; buyrukı <yeme> bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Beğleri yeme bodunı [yeme tüz ermiş. Anı] üçün iliğ ança tutmış erinç; iliğ tutup törü[ğ itmiş.

Özi ança kergek bolmış.] **(D 5)** Yoğçı sığıtçı öñre kün tuğsıkda Bükli Çöllüğ il, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtañ, Tatabı... bunça bodun kelipen sığtamış, yoğlamış. Antağ külüğ kağan er[miş.

Anta kisre inisi] kağan [bolmış er]inç, oğlıt[ı] kağan bolmış erinç. Anta [kisre inisi eçisin teğ] **(D 6)** kılınmaduk erinç, oğlı kañın teğ kılınmaduk erinç. Biliğsiz kağ[an ol]urmış erinç, yablak kağan olurmış erinç. Buyrukı yeme biliğsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Beğleri bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebl[iğin] kürlüğin [üçün, armakçı]sın üçün, inili [eçili kikşürtükin üçün, beğli bodunlığ] **(D 7)** yoñaşurtukın üçün, Türük bodun illedük ilin ıçgınu [ı]dmış, kağanladuk kağanın yitürü ıdmış.

(بۇ) ئىككى (چېگرا) ئارىسىدا بەكمۇ قالايمىقان (ۋە چېچىلاڭغۇ ياشاۋاتقان) كۆك تۈركلەرنى تەشكىللەپ ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. (ئۇلار) دانا ۋە جەسۇر ھۆكۈمدارلار ئىكەن؛ (قول ئاستىدىكى) قوماندانلىرىمۇ ئەقىللىق ۋە جەسۇر ئىكەن، شۈبھىسىز. بەگلىرىمۇ (خەلقلىرىمۇ) ئىنچىلىق ۋە ئىتتىپاق ئىچىدە ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنى شۇنداق باشقۇرۇپتۇ، شۈبھىسىز؛ دۆلەتنى باشقۇرۇپ قانۇن تۈزۈپتۇ. (كېيىن) ئۆزلىرى شۇنداق ۋاپات بولۇپتۇ. (D 5) (دەپنە مۇراسىملىرىغا) ھازىدار (ۋە) ماتەمدار (سۈپىتىدە) شەرقتە، كۈن چىقىشتىن بۆكلى چۆل خەلقى، تابغاچلار، تىبەتلەر، ئاۋارلار، ۋىزانتىيىلىكلەر، قىرغىزلار، ئۈچ قورىقانلار، ئوتتۇز تاتارلار، قىتانلار، تاتابىلار... شۇنچە كۆپ خەلق كېلىپ يىغلاپتۇ، تەزىيە بىلدۈرۈپتۇ. (ئۇلار) ئەنە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن ئىكەن.

ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنىلىرى خاقان بولۇپتۇ، ئوغۇللىرى خاقان بولۇپتۇ. ئۇنىڭدىن (كېيىن ئىنىلىرى ئاكىلىرىدەك (D 6)، ئوغۇللىرى ئاتىلىرىدەك يارىتىلماپتۇ. ئەقىلسىز خاقانلار تەختتە ئولتۇرۇپتۇ، ئەسكى خاقانلار تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. (ئۇلارنىڭ) قوماندانلىرىمۇ ئەقىلسىز ئىكەن، ئەسكى ئىكەن. بەگلىرى (ۋە) خەلقى ئىتائەتچان بولمىغانلىقى ئۈچۈن، تابغاچ خەلقى ھىيلىگەر (ۋە) ساختىپەز بولغانلىقى ئۈچۈن، (ئالدامچى ۋە يالغانچى) بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنىلىرى بىلەن ئاكىلىرىنى ماجىراغا سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلقنى (7 D) بىر-بىرىگە كۈشكۈرتكەنلىكى ئۈچۈن، تۈرك خەلقى قۇرغان دۆلىتىنى قولدىن چىقىرىپ قويۇپتۇ، تەختتىكى خاقانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ.

Tabgaç bodunka beğlik urı oğlın kul kıltı, eşilik kız oğlın küng kıltı. Türük beğler Türük atın ıttı; Tabg[açgı] beğler Tabg[aç atın tutupan Tabgaç kağanka körmiş. Eliğ yıl] **(D 8)** işiğ küçüğ birmiş. İlgerü, kün tuğsıkka, Bükli [k]ağanka teği süleyü birmiş, kurığaru Temir Kapığka <teği> süleyü birmiş; Tabgaç kağanka ilin törüsin alı birmiş.

Türük kara kamağ bodun ança timiş: "İlliğ bodun [ertim; ilim amtı kanı? Kemke iliğ kazganur men?" tir ermiş]. **(D 9)** "Kağanlığ bodun ertim; kağanım kanı? Ne kağanka işiğ küçüğ birür men?" tir ermiş. Ança tip Tabgaç kağanka yağı bolmış. Yağı bolup, itinü yaratınu umaduk, yana içikmiş. Bunça işiğ küçüğ birtükkerü sakınmatı "Türük bodunuğ ölür[eyin, uruğsır]atayın " [tir ermiş.]

[Üze] **(D 10)** Türük Tengrisi <Türük> ıduk yiri subı ança etmiş erinç: Türük bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kangım İlteriş Kağanığ öğüm İlbilge Katunuğ tengri töpüsinte tutup yüğerü kötürti erinç.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

(بۇ سەۋەبتىن تۈرك خەلقىنى) تابغاچ خەلقىگە، بەگ بولۇشقا لايىق ئوغۇللىرىنى قۇل قىلدى، خېنىم بولۇشقا لايىق قىزلىرىنى دېدەك قىلدى. تۈرك بەگلىرى تۈرك ئۇنۋانلىرىنى تاشلىدى؛ تابغاچلارنىڭ خىزمىتىدىكى تۈرك بەگلىرى تابغاچ (ئۇنۋانلىرىنى ئېلىپ تابغاچ خاقانىغا بېقىنىپتۇ، ئەللىك يىل) (D 8) خىزمەت قىپتۇ. شەرقتە، كۈن چىقىشتا، بۆكلى خاقانىغىچە يۈرۈش قىپتۇ، غەربتە تۆمۈر قوۋۇققىچە سەپەر قىلىۋېتىپتۇ؛ تابغاچ خاقانى ئۈچۈن (مۇشۇنداق) ئىستىلا قىلىپ ئەللەرنى ئېلىپ بېرىپتۇ.

تۈرك ئاۋام پۇقرالىرى شۇنداق دەپتۇ: "دۆلەت ئىگىسى (بىر) خەلق (ئىدۇق؛ دۆلىتىمىز ئەمدى قېنى؟ كىم ئۈچۈن ئىستىلا قىلىۋاتىمىز؟" دەرمىش). (D 9) "خاقان ئىگىسى (بىر) خەلق ئىدۇق، خاقانىمىز نەدە؟ قايسى خاقانغا خىزمەت قىلىۋاتىمىز؟" دەرمىش. شۇنداق دەپ تابغاچ خاقانىغا دۈشمەن بولۇپتۇ. دۈشمەن بولۇپتۇ-يۇ، (لېكىن) ئۆزلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ (ياخشى) تەشكىللىنەلمەپتۇ، يەنە (تابغاچلارغا) بېقىنىپتۇ. (تابغاچ خەلقى) ئۇلارنىڭ شۇنچە خىزمەت قىلغىنىنى ئويلىماستىن "تۈرك خەلقىنى ئۆلتۈر(ەي)، نەسلىنى قۇرۇتاي)" دەرمىش. (تۈرك خەلقى) يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قاپتۇ.

كۆك(تىكى) (D 10) تۈرك تەڭرىسى، تۈرك مۇقەددەس يەر (ۋە) سۇ (روھلىرى) شۇنداق قىپتۇ شۈبهىسىز: تۈرك خەلقى يوق بولمىسۇن، خەلق بولسۇن دەپ، ئاتام **ئىلتەرىش خاقان**نى (ۋە) ئانام **ئىلبىلگە قاتۇن**نى كۆك ئۈستىدىن (تېخمۇ) ئېگىز كۆتۈرۈپتۇ شۈبهىسىز.

Kan͡gım kağan yeti yeğirmi erin taş[ık]m[ış. "Taşra] yo[rı]yur" [tiyin kü eşidip b]al[ık]d[akı] tağ[ıkmış, tağdakı] **(D 11)** inmiş, tirilip yetmiş er bolmış. Ten͡gri küç birtük üçün, kan͡gım Kağan süsi böri teğ ermiş, yağısı kon͡y teğ ermiş. İlgerü kurığaru sülep tirmiş kubratmış. Kamağı yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup el[siremiş kağansıramış bodunuğ, kün͡gedmiş, kuladmış bod]unuğ, Türük törüsin [ıçgınmış] **(D 12)** bodunuğ, eçüm apam törüsinçe yaratmış boşg[ur]mış. Tölis Tarduş bodunuğ anta itmiş, Yabguğ Şadığ anta birmiş.

Birye Tabgaç bodun yağı ermiş, yırya baz kağan, Tokuz Oğuz bodun yağı ermiş. Kı[rkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtan͡y, Tatabı kop yağı ermiş.Kan͡g]ım k[ağan bunça .... bodunuğ ....] kır[k artukı] **(D 13)** yiti yolı sülemiş, yeğirmi sün͡güş sü[n͡güş]miş. Ten͡gri yarlıkaduk üçün, illiğiğ ilsiretmiş, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kılmış, tizliğiğ sökürmiş, başlığığ yüküntürmiş.

Kan͡gım [kağan, iliğ törüğ kazganıp uça barmış]. Kan͡gım [kağanka] başlayu baz kağanığ balbal tik[miş.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى

ئاتام خاقان ئون يەتتە ئەر بىلەن ئىسيان كۆتۈرۈپتۇ. "(ئىلتەرىش) ئىسيان كۆتۈرۈپتۇ" دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ، شەھەردىكىلەر تاغقا چىقىپتۇ، تاغدىكىلەر (D 11) (شەھەرگە) چۈشۈپتۇ، (بولار) يىغىلىپ يەتمىش كىشى بولۇپتۇ. تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتام خاقاننىڭ ئەسكەرلىرى بۆرىدەك ئىمىش، دۈشمەنلىرى قويدەك ئىمىش. شەرققە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئادەم توپلاپتۇ، (ئاخىرىدا) ھەممىسى يەتتە يۈز كىشى بولۇپتۇ. يەتتە يۈز كىشى بولۇپ دۆلەت(سىز) (ۋە) خاقانسىز قالغان خەلقنى، قول بولغان خەلقنى، تۈرك ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تاشلىۋەتكەن (D 12) خەلقنى، ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ تۆرىسى بويىچە (يىغىۋالىشتىن) يارىتىپتۇ (ۋە) تەربىيىلەپتۇ. تۆلىس (ۋە) تاردۇش خەلقىنى شۇ چاغدا تەشكىللەپتۇ. [ئۇلارغا] **يابغۇ** (ۋە) **شاد** [ئۇنۋانلىرىنى] شۇ چاغدا بېرىپتۇ.

جەنۇبتا تابغاچ خەلقى دۈشمەن ئىكەن، شىمالدا بىقىنما خاقان، توققۇز ئوغۇز خەلقى دۈشمەن ئىكەن، قىرغىزلار، قۇرىقانلار، ئوتتۇز تاتارلار، قىتانلار، تاتابىلارنىڭ ھەممىسى (بىزگە) دۈشمەن ئىكەن. (ئاتام خاقان مۇنچە... خەلقنى.... قىرىق) (D 13) يەتتە قېتىم قوشۇن تارتىپتۇ، يىگىرمە (قېتىم) ئۇرۇشۇپتۇ. تەڭرى (شۇنداق) بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، دۆلىتى بارلارنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىپتۇ، خاقانى بارلارنى خاقانلىرىدىن مەھرۇم قىپتۇ، دۈشمەنلەرنى بويسۇندۇرۇپتۇ، تىزلىقلارنى تىز چۆكتۈرۈپتۇ، باشلىقلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ.

ئاتام خاقان شۇنداق دۆلەتنى (قۇرۇپ) قانۇنلارنى يولغا قويۇپ ۋاپات بولۇپتۇ. ئاتام خاقان ئۈچۈن (تاغام خاقان) ئالدى بىلەن بىقىنما خاقانىنى بالبال قىلىپ تىكلەپتۇ.

Kan͡gım] **(D 14)** kağan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım. Ol [t]örüde üze eçim kağan olurtı. Olurupan Türük bodunuğ yiçe itdi, yiçe iğitti. Çığan͡yığ bay kıltı, azığ üküş kıltı. Eçim kağan olurtukka özüm tiğin erk[.......] iy[.........] Ten͡gri yarlıkaduk üçün **(D 15)** tört yeğirmi yaşımka Tarduş bodun üze Şad olurtum. Eçim kağan birle ilgerü Yaşıl üğüz Şantun͡g yazıka teği süledimiz, kurığaru Temir Kapığka teği süledimiz, Köğmen aşa Kırkız yirin͡ge teği sü[ledimiz. Kamağı] biş otuz sü[ledim]iz, [üç yeğir]mi [sün͡güşdümiz. İlliğiğ ilsiretdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız. Tizliğiğ] **(D 16)** sökürtümiz, başlığığ yüküntürtümiz.

Türgiş [k]ağan Türüküm, bodunum erti. Bilmedükin üçün, bizin͡ge yan͡gıltukın yazıntukın üçün, kağanı ölti, buy[ruk]ı beğleri yeme ölti, On-Ok bodun emgek körti. Eçü[miz apamız tutmış yi]r su[b idi]siz kalmazun [tiy]in [Az bodunuğ itip yaratıp [.......... Bars, beğ] **(D 17)** erti. Kağan atığ bunta biz birtimiz. Sin͡gilim ku[nç]uyuğ birtimiz. Özi yazıntı. Kağanı ölti, bodunı kün͡g kul boltı.

ئاتام (D 14) خاقان ۋاپات بولغانىدا مەن سەككىز ياشتا قالدىم. ئۇ (ۋاقىتتىكى) تۆرىگە ئاساسەن تاغام خاقان (بولۇپ تەختكە) چىقتى. (تەختكە) ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنى قايتىدىن تەشكىللىدى (ۋە) يېڭىباشتىن بېقىپ تويغۇزدى. يوقسۇلنى باي قىلدى، ئازنى كۆپ قىلدى. تاغام خاقان (تەختتە ئولتۇرغانىدا مەن شاھزادە ئورنى(دا ئىدىم؟...) تەڭرى شۇنداق بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن (D 15) ئون تۆت يېشىمدا تاردۇش خەلقىگە شاد بولۇپ ئولتۇردۇم. تاغام خاقان بىلەن شەرقتە سېرىق دەريا (ۋە) شەندۇڭ تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتتۇق، غەربتە تۆمۈر قوۋۇقچە قوشۇن تارتتۇق؛ كۆگمەن (تاغلىرىنىڭ) ئۇ تەرىپىدە قىرغىز دۆلىتىگىچە سەپەر قىلدۇق. جەمئىي يىگىرمە بەش (قېتىم) قوشۇن تارتتۇق، ئون ئۈچ (قېتىم) جەڭ قىلدۇق. دۆلەتلىكنى دۆلىتىدىن مەھرۇم قىلدۇق، خاقانلىقنى خاقانىدىن ئايرىدۇق؛ تىزلىقلارنى (16 D) تىز چۆكتۈردۇق، باشلىقلارنى باش ئەگدۈردۇق.

تۈركەش خاقانى (ئۆز) تۈركۈم، (ئۆز) خەلقىم ئىدى. نادانلىقى تۈپەيلىدىن بىزگە قارشى خاتا ھەرىكەت قىلغانلىقى ئۈچۈن خاقانلىرى ئۆلدى، قوماندانلىرى (ۋە) بەگلىرىمۇ ئۆلدى. ئون-ئوق خەلقى زۇلۇم چەكتى. ئاتىلىرىم، بوۋىلىرىم ئىستېلا قىلغان زېمىنلار ۋە سۇلار ئىگىسىز قالمىسۇن دەپ (ئاز خەلقىنى تەرتىپكە سېلىپ تەشكىللەپ...... بارس بەگ (17 D) ئىدى. خاقان ئۇنىۋانىنى بۇ يەردە (ئۇنىڭغا) بىز بەردۇق. (خانىش قىلىپ) سىڭلىم مەلىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدۇق. (شۇنداق قىلساقمۇ) ئۆزى خاتالاشتى، (نەتىجىدە ئازلارنىڭ) خاقانلىرى ئۆلدى، خەلقىمۇ قول-كۆلە بولدى.

Köğmen yir sub idisiz ka[l]mazun tiyin Az Kırkız bodunuğ i[tip] yaratıp keltim[iz s]ün͡güş[dümiz......... yana birtimiz. İlgerü] Kadırkan yı[şığ aşa] b[od]unuğ ança kontur[tumız, ança itdimiz]. Kurığaru **(D 18)** Ken͡gü Tarbanka teği Türük bodunuğ ança kontur[t]umız, ança itdimiz. Ol ödke kul kulluğ, kün͡g kün͡glüğ bolmış erti. İnisi [eç]isin bilmez erti, oğlı kan͡gın bilmez erti. Ança kazganmış, ança itmiş ilimiz [törümiz erti.

Türük, Oğuz beğleri bo]dun, eşid! Üze ten͡gri basm[asar, asra] yer telinmeser, **(D 19)** Türük bodun, ilin͡gin törüğin kem artatı udaçı [ert]i? Türük bodun, ertin, ökün! Küreğün͡gin üçün, iğidmiş <bilge> kağanın͡ga, ermiş bar[mış edgü] elin͡ge kentü yan͡gıltığ, yablak kiğürtüğ. Yaraklığ kantan kelip yan͡ya iltdi? Sün͡güğlüğ kantan [kelip] süre i[ltdi? I]duk Ö[tüken] yış bodun, bardığ. İlgerü [barığma] bardığ, ku[r]ığaru **(D 20)** barığma bardığ. Barduk yerde edgüğ ol erinç:

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

كۆگمەن مەملىكىتى ئىگىسىز قالمىسۇن دەپ، ئاز ۋە قىرغىز خەلقلىرىنى نىزامغا، تۈزۈمگە سېلىپ كەلدۇق (ۋە) ئۇرۇشتۇق... قايتىدىن بەردۇق. شەرقتە ھىنگان تاغلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىگىچە خەلقلەرنى ئاشۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، ئاشۇنداق تەشكىللىدۇق. غەربتە (D 18) كەنگۇ تاربانغا قەدەر تۈرك خەلقىنى شۇنداق ئورۇنلاشتۇردۇق، شۇنداق تەشكىللىدۇق. ئۇ دەۋردە قۇللارنىڭ (مۇ) قۇلى بولغانىدى، دېدەكلەرنىڭ (مۇ) دېدەكلىرى بولغانىدى. ئىنىلەر ئاكىلىرىنى بىلمەس ئىدى، ئوغۇللار ئاتىلىرىنى بىلمەس ئىدى. [؟] شۇنچە باياشات، شۇنچە تەرەققىي قىلغان ئېلىمىز بار ئىدى.

(ئەي) تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى (ۋە) خەلقى، ئىشتىڭلار! ئۈستىمىز(دىكى) ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشمىگۈچە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلمىغۇچە، (D 19) (ئەي) تۈرك خەلقى، (سېنىڭ) دۆلىتىڭنى كىم (ۋە) قانۇن-تۆرىلىرىڭنى كىم ئۆرۈپ بۇزالايتتى؟ تۈرك خەلقى، (خۇيۇڭنى) تاشلا (ۋە) پۇشايمان قىل (ئۆكۈن)! ئىتائەتسىزلىكىڭدىن (سېنى) بېقىپ تويغۇزغان دانا خاقانىڭ بىلەن مۇستەقىل (ۋە) باياشات دۆلىتىڭگە ئۆزۈڭ ئاھانەت قىلدىڭ (ۋە) بۇزغۇنچىلىق قىلدىڭ. قوراللىق (دۈشمەن) نەدىن كېلىپ (سېنى) ۋەيران قىلدى (ۋە) پىتىراتتى؟ نەيزىلىك (دۈشمەن) نەدىن كېلىپ (سېنى يېرىڭدىن، يۇرتۇڭدىن) سۈرۈپ چىقىرىۋەتتى؟ مۇقەددەس ئۆتۈكەن تاغلىرى خەلقى، (سەن ئۆزۈڭ يېرىڭنى، يۇرتۇڭنى تاشلاپ) كەتتىڭ. شەرققە كەتكەنلەر(ىڭىز) كەتتىڭىز، غەربكە (D 20) كەتكەنلەر(ىڭىز) كەتتىڭىز. بارغان يېرىڭلاردا ئېرىشكىنىڭلار شۇبھىسىز شۇ بولدى:

[K]anıng͡ üğüzçe yüğürti, süng͡üküğ tağça yatdı; beğlik urı oğlung͡ın kul kıltığ, eşilik [kız oğlung͡ın küng͡] kıltığ.

Ol bilmedüküğin üçün, yablakıng͡ın üçün, eçim kağan uça bardı. Başlayu Kırkız kağanığ [balbal tikdim.] Türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin kang͡ım Kağanığ, **(D 21)** öğüm katunuğ kötürüğme Teng͡ri, il beriğ[me T]eng͡ri, Türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin, özümin ol Teng͡ri kağan olurtdı.

[Neng͡ y]ılsığ bodunta üze olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz yabız yablak bodunta [üze olurtum. T]igin eki şad inim Kü[]l Tigin [bir]le sözleşdimiz: Kang͡ımız **(D 22)** eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo[lmazun] tiyin Türük bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım; inim Kül T[igin birle, eki şad] birle ölü yitü kazgantım. Ança kazganıp birki bodunuğ ot sub kılmadım.

[Men özüm kağan olurtukuma], yir sayu barmış bodun [yadağın yalang͡ın] ölü yitü [yana] **(D 23)** kelti.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قانلىرىڭلار دەريالاردەك ئاقتى، سۆڭەكلىرىڭلار تاغلاردەك دۆۋىلەندى؛ بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلارنى قۇل قىلدىڭلار، خېنىم بولىدىغان قىزلىرىڭلارنى دېدەك قىلدىڭلار.

ئۇ نادانلىقىڭلار تۈپەيلىدىن، ناچار قىلىق ۋە ھەرىكەتلىرىڭلار تۈپەيلىدىن تاغام خاقان ۋاپات بولدى. (تاغام خاقان ئۈچۈن) ئالدى بىلەن قىرغىز خاقانىنى بالبال (قىلىپ) تىكتىم. تۈرك خەلقىنىڭ نام-شەرىپى يوق بولمىسۇن دەپ، ئاتام خاقانىنى، (D 21) ئانام قاتۇنىنى يۆلىگەن تەڭرى، (ئۇلارغا) دۆلەت بەرگەن تەڭرى، تۈرك خەلقىنىڭ نام-شەرىپى يوق بولمىسۇن دەپ، مېنى ئۇ تەڭرى خاقان (قىلىپ) تەختكە ئولتۇرغۇزدى.

(مەن) باي ۋە باياشات (بىر) خەلققە ھۆكۈمدار بولمىدىم. (دەل بۇنىڭ ئەكسىچە) قارنى ئاچ، دۈمبىسى يالىڭاچ، يوقسۇل (ۋە) كەمبەغەل (بىر) خەلققە ھۆكۈمدار بولدۇم. شاھزادە ئىككى شاد (ۋە) ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن سۆزلىشىپ پۈتۈشتۇق. ئاتىمىز (ۋە) (D 22) تاغىمىز قولغا كەلتۈرگەن خەلقنىڭ نام-شەرىپى يوق بولمىسۇن دەپ، تۈرك خەلقى ئۈچۈن كېچىسى ئۇخلىمىدىم، كۈندۈزى ئولتۇرمىدىم؛ ئىنىم كۆل تېگىن بىلەن، ئىككى شاد بىلەن (بىللە) ئۆلۈپ تۈگەشكىچە تىرىشىپ ئىشلىدىم. شۇنداق ئىشلەپ تىرىشىپ بىرلەشكەن خەلقنى ئوت (بىلەن) سۇ (دەك بىر-بىرىگە دۈشمەن) قىلمىدىم.

مەن ئۆزۈم خاقان (بولۇپ) تەختكە ئولتۇرغىنىمدا، ھەر تەرەپكە كەتكەن خەلق ئۆلە-تىرىلىشكە قارىماي ياياق-يالاڭ ئاياغ قايتىپ (D 23) كەلدى.

Bodunuğ iğideyin tiyin yırgaru [O]ğuz bodun tapa, ilgerü Kıtan͡y Tatabı bodun tapa birgerü Tabgaç tapa eki yeğirm[i süledim], sün͡güşdüm. Anta kisre Ten͡gri yarlıkaduk üçün, kutum ülüğüm bar üçün, ölteçi bodunuğ t[irg]ürü iğittim. Yalan͡g bodunuğ tonluğ kıltım, çığan͡y bodunuğ bay kıltım. **(D 24)** Az bodunuğ üküş kıltım, ığar elliğde, [ı]ğar kağanlığda yeğ kıltım. Tört bulun͡gdakı bodunuğ kop baz kıltım, yağısız kı[lt]ım. Kop man͡ga körti.

Yeti yeğirmi yaşıma Tan͡gut tapa süledim. Tan͡gut bodunuğ buzdum. Oğlın, yu[tuz]ın, yılkısın barımın anta altım.

Sekiz yeğirmi yaşıma altı çub [Soğdak] **(D 25)** tapa süledim. Bodunuğ anta buzdum.

Tab[gaç O]n͡g Totok beş tümen sü kelti. Iduk Başda sün͡güşdüm, ol süğ anta yok kışdım.

Yeğirmi yaşıma, Basmıl Iduk Kut uğuşum bodun erti, "Arkış ıdmaz" tiyin süledim k[......................]t içgertim, kalın͡g [........ ....] ebirü kelürtüm.

Eki otuz yaşıma Tabgaç **(D 26)** tapa süledim.

خەلقنى بىقىپ تويغۇزاي دەپ شىمالدا ئوغۇزلارغا، شەرقتە قىتان (ۋە) تاتابىلارغا، جەنۇبتا تابغاچقا ئون ئىككى قېتىم قوشۇن تارتتىم، ...... ئۇرۇشتۇم. ئاندىن كېيىن، تەڭرى (شۇنداق) بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، بەختىم (ۋە) تەلىيىم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان خەلقنى تىرىلدۈرۈپ تويغۇزدۇم. يالىڭاچ خەلقنى كىيىم-كېچەكلىك قىلدىم، يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم. (D 24) ئاز خەلقنى كۆپەيتتىم؛ (ئۇلارنى) كۈچلۈك دۆلىتى، كۈچلۈك خاقانى بارلاردىنمۇ ياخشى قىلدىم. تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەرنى بويسۇندۇردۇم، (تۈرك) خەلقنى دۈشمەنسىز قىلدىم. (بۇ خەلقلەرنىڭ) ھەممىسى ماڭا تەۋە بولدى.

ئون يەتتە يېشىمدا تاڭغۇتلارغا يۈرۈش قىلدىم. تاڭغۇت خەلقىنى تارمار قىلدىم. (ئۇلارنىڭ) باللىرىنى، خوتۇنلىرىنى، ئات يىلقىلىرىنى ۋە (پۈتۈن) بارلىقىنى شۇ چاغدا ئالدىم.

ئون سەككىز يېشىمدا ئالتە رايون (سوغداقلارغا) (D 25) يۈرۈش قىلدىم. سوغداق خەلقىنى تارمار قىلدىم.

تابغاچلىق ئوڭ تۇتۇق بەش تۈمەن (كىشىلىك بىر) قوشۇن بىلەن كەلدى. ئىدۇق باشتا ئۇرۇشتۇم. ئۇ قوشۇننى شۇ يەردە يوقاتتىم.

يىگىرمە يېشىمدا، باسمىل ئىدۇق قۇتى قېرىنداش قوۋمىم ئىدى. كارۋان "[تارتۇق توشۇيدىغان] ئەۋەتمەيۋاتىدۇ" دەپ [ئۇلارغا] يۈرۈش قىلدىم... بويسۇندۇردۇم، باج-سېلىقلارنى ...... ئۆرۈپ ئېلىپ كەلدىم.

يىگىرمە ئىككى يېشىمدا تابغاچقا (D 26) يۈرۈش قىلدىم.

Çaça Sen͡gün sekiz tümen [sü] bi[r]le sün͡güşdüm, süsin anta ölürtüm.

Altı otuz yaşıma Çik bodun, Kırkız birle yağı boltı. Kem keçe Çik tapa süledim. Örpente sün͡güşdüm. Süsin sançdım, Az [b]o[dunuğ alt]ım [............ iç]gertim.

Yeti o[tuz yaş]ıma Kırkız tapa süledim. Sün͡güğ batımı **(D 27)** karığ söküpen, Köğmen yışığ toğa yo[rıp] Kırkız bodunuğ uda basdım. Kağanın birle Son͡ga yışda sün͡güşdüm. Kağanın ölürtüm, ilin anta altım.

Ol yılka Türgiş tapa Altun yışığ [aş]a Ertiş üğüzüğ keçe yorı[dım. Türgiş bodunuğ] uda basdım. Türgiş kağan süsi otça borça kelti. **(D 28)** Bolçuda sün͡güşdümiz. Kağanın, Yabgu[sı]n şadın anta ölürtüm, ilin anta altım.

Otuz yaşıma Beş balık tapa süledim. Altı yolı sün͡güşdüm [....... S]üsin kop ö[l]ürtüm. Anta içreki ne kişi tin[.........]i yok [bolt]açı er[ti ....]a okığalı kelti. Beş balık anı üçün ozdı.

Otuz artukı **(D 29)** bir yaşıma Karluk bodun bun͡gsuz [er]ür barur erkli yağı boltı. Tamağ Iduk Başda sün͡güşdümiz.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سانغۇن چاچا (قوماندانلىقىدىكى) سەككىز تۇمەن (كىشىلىك بىر) قوشۇن بىلەن ئۇرۇشتۇم، لەشكەرلىرىنى ئۇ يەردە ئۆلتۈردۈم.

يىگىرمە ئالتە يېشىمدا چىك خەلقى قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە (بىزگە) دۈشمەن بولدى. يەنىسەي دەرياسىدىن كېچىپ چىكلىكلەرگە يۈرۈش قىلدىم. (ئۇلار بىلەن) ئۆرپەندە ئۇرۇشتۇم. لەشكەرلىرىنى نەيزىلىدىم. ئاز خەلقىنى قولغا چۈشۈردۈم...... بويسۇندۇردۇم.

يىگىرمە يەتتە يېشىمدا قىرغىزلارغا يۈرۈش قىلدىم. نەيزە بويى (D 27) قارنى كېچىپ، كۆگمەن تاغلىرىنى ئېشىپ، قىرغىزلارنى ئۇخلاۋاتقاندا باستىم. (قىرغىز) خاقانى بىلەن سونگا تاغلىرىدا ئۇرۇشتۇم. خاقانىنى ئۆلتۈردۈم، دۆلىتىنى ئۇ يەردە بېسىۋالدىم.

شۇ يىلى تۈركەشلەرگە ئالتاي تاغلىرىدىن ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىنى كېچىپ يۈرۈش قىلدىم. تۈركەش خەلقىنى ئۇيقۇدا باستىم. تۈركەش خاقانىنىڭ قوشۇنى ئوت ۋە بوراندەك باستۇرۇپ كەلدى. (D 28) بولچۇدا ئۇرۇشتۇق. (تۈركەشلەرنىڭ) خاقانىنى، يابغۇسىنى (ۋە) شادىنى شۇ يەردە ئۆلتۈردۈم، دۆلىتىنى شۇ يەردە بېسىۋالدىم.

ئوتتۇز يېشىمدا بېشبالىققا يۈرۈش قىلدىم. ئالتە قېتىم ئۇرۇشتۇم...... لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردۈم. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىنسانلار ...... يوق بولاتتى. ...... تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن كەلدى. بېشبالىق شۇنىڭ بىلەن قۇتۇلدى.

ئوتتۇز (D 29) بىر يېشىمدا قارلۇق خەلقى مۇستەقىل ھەرىكەت قىلىدىغان دۈشمەن بولدى. (ئۇلار بىلەن) تاماغ ئىدۇق باش دېگەن يەردە ئۇرۇشتۇق.

Karluk bodunuğ ölürtüm, anta altım [...............]dım [Bas]mıl kara [.. ....] Karluk bodun tir[ilip kelti ....]m ö[lürtüm].

To[kuz Oğ]uz mening͡ bodunum erti. Teng͡ri yer bulgakın üçün, öding͡[e] **(D 30)** küni teğdük üçün, yağı boltı. Bir yılka tört yolı süng͡üşdüm.

Eng͡ ilki Toğu Balıkda süng͡üşdüm. Toğla üğüzüğ yüzüti keçip süsi [...................]

Ekinti Antarguda süng͡üşdüm. Süsin sançdım [..

Ü]çünç [Çuş başınta sü]ng͡üşdüm. Türük bodun adak kamşattı, yablak **(D 31)** boltaçı erti. Oza yany͡a keliğme süsin ağıttım. Üküş ölteçi anta tirilti. Anta Tong͡ra yılpağutı bir uğuşuğ Tong͡a Tigin yoğ[ınta] eğire tokıdım.

Törtünç Ezgenti Kadızda süng͡üşdüm. Süsin anta sançdım, yabrıtdım [...............]

Otuz artukı eki yaşıma Amgı korgan kışladukda yut boltı. Yazıng͡a **(D 32)** Oğuz tapa süledim. İlki sü taş[ık]mış erti, ekin sü ebde erti. Üç Oğuz süsi basa kelti.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

قارلۇق خەلقىنى ئۆلتۈردۈم، ئۇ يەردە بىسىۋالدىم ...... باسمىل ئاۋام ...... قارلۇق خەلقى يىغىلىپ كەلدى ...... ئۆلتۈردۈم.

توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ خەلقىم ئىدى. كۆك بىلەن يەر (ئارىسىدىكى) يىغىلىقلار تۆپەيلىدىن؛ (D 30) ئىچكە ھەسەتخورلۇق ئوتى تۇتىشىپ (بىزگە) دۈشمەن بولدى. بىر يىلدا تۆت قېتىم ئۇرۇشتۇم.

تۇنجى بولۇپ توغۇ بالىقتا ئۇرۇشتۇم. ئەسكەرلەر تولا دەرياسىنى ئۈزۈپ ئۆتۈپ قوشۇنى ......

ئىككىنچى قېتىم ئانتارغۇدا ئۇرۇشتۇم. ئەسكەرلىرىنى نەيزىلىدىم ......

ئۈچىنچى قېتىم چۇش (دەرياسىنىڭ) ئىقىنىدا ئۇرۇشتۇم. تۈرك خەلقىنىڭ ئۆلى تەۋرىنىپ قالدى. ئەھۋال (D 31) يامان بولاتتى. (سەپلىرىمىزنى) يېرىپ ئۆتۈپ كېلىۋاتقان قوشۇنىنى چېكىندۈردۈم. (شۇنىڭ بىلەن) ئۆلۈمگە يۈز تۇتقان نۇرغۇن كىشى ھايات قالدى. ئۇ يەردە توڭرا (ئۇرۇقى) باتۇرلىرىدىن [تەشكىل تاپقان] بىر ئەترەتنى توڭا تىگىنىنىڭ دەپنە مۇراسىمىدا قورشاپ ئۇردۇم.

تۆتىنچى بولۇپ ئەزگەنتى قادىزدا ئۇرۇشتۇم. لەشكەرلىرىنى شۇ يەردە نەيزىلىدىم، تارمار قىلدىم ......

ئوتتۇز ئىككى يېشىمدا ئامغى قەلئەسىدە قىشلىغىنىمىزدا قىسچىلىق بولدى. (شۇ يىلى) ئەتىيازدا (D 32) ئوغۇزلارغا يۈرۈش قىلدىم. بىرىنچى قوشۇن سەپەرگە چىقىپ كەتكەنىدى، ئىككىنچى قوشۇن يۇرتتا ئىدى. ئوغۇزلارنىڭ ئۈچ قوشۇنى باستۇرۇپ كەلدى.

"Yadağ yabız boltı" tip algalı kelti. Sın͡gar süsi ebiğ barkığ yulgalı bardı, sın͡gar süsi sün͡güşgeli kelti. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz [.......]t yağ[ı............ Ten͡gri] küç birtük üçün anta sançdım, **(D 33)** yan͡ydım.

Ten͡gri yarlıkaduk üçün, men kazgantuk üçün Türük bodun [ança] kazgan[mış] erinç. Men iniliğü bunça başlayu kazganm[asar], Türük bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti.

[Türük] beğler [bodun anç]a sakının͡g, ança bilin͡g: Oğuz bo[dun ....]d ıdmayın tiyin sül[edim]. **(D 34)** Ebin barkın buzdum. O[ğ]uz bodun, Tokuz Tatar birle tirilip kelti. Ağuda eki uluğ sün͡güş sün͡güşdüm. Süsin bu[z]dum, elin anta altım.

Ança kazganıp [............Ten͡gri] yarlıkaduk üçün, men otuz artukı üç [yaşıma ....y]ok erti. Ödsiğ ötülüğ ki[şi] **(D 35)** iğidmiş al[p kağanın͡ga y]an͡gıltı. Üze Ten͡gri, ıduk Yer Sub [eçim k]ağan kutı taplamadı erinç. Tokuz Oğuz bodun yerin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı. Tabgaç [....................] bu yerde kelti.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

”(تۆركلەرنىڭ) پىيادىلەر قوشۇنى بۇزۇلدى“ دەپ (بىزنى) بىسىۋىلىش ئۈچۈن ئۈستىمىزگە كەلدى. قوشۇنىنىڭ يېرىمى ئۆي-ۋاقلىرىمىزنى بۇلاش ئۈچۈن كەتتى، يېرىمى ئۇرۇشقىلى كەلدى. بىز ئاز ئىدۇق، قىيىن ئەھۋالدا ئىدۇق. ئوغۇز...... دۈشمەن ...... تەڭرى كۈچ-قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن شۇ يەردە نەيزىلىدىم. (D 33) تارمار قىلدىم.

تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، مەن تىرىشىپ ئېرىشكەنلىكىم ئۈچۈن تۈرك خەلقمۇ شۇنداق ئېرىشكەن بولدى، شۈبھىسىز. مەن ئىنىم بىلەن بىللە بۇنچىلىك باشچىلىق قىلىپ ئىشلىمىگەن بولسام، مۇۋەپپەقىيەت قازانمىغان بولسام، تۈرك خەلقى ئۆلەتتى، يوق بولغان بولاتتى.

تۈرك بەگلىرى (ۋە) خەلقى، شۇنداق ئويلاڭلار (ۋە) شۇنداق بىلىڭلار: ئوغۇز خەلقى ...... ئەۋەتمەي دەپ يۈرۈش قىلدىم. (D 34) ئۆي-ۋاقلىرىنى بۇزدۇم. ئوغۇز خەلقى توققۇز تاتارلار بىلەن يىغىلىپ كەلدى. ئاغۇدا ئىككى چوڭ ئۇرۇش قىلدىم. ئەسكەرلىرىنى ۋەيران قىلدىم، ئەللىرىنى ئۇ يەردە بىسىۋالدىم.

شۇنداق غالىب كېلىپ ... تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، مەن ئوتتۇز ئۈچ يېشىمدا ...... يوق ئىدى ...... كىشى (D 35) بىقىپ تويغۇزغان باتۇر خاقانىغا ئاھانەت قىلدى. (بۇ قىلمىقا) يۇقىرىدىكى تەڭرى، (پەستىكى) مۇقەددەس يەر (ۋە) سۇ (روھلىرى بىلەن) تاغام خاقانىنىڭ روھى يول قويمىدى، شۈبھىسىز. توققۇز ئوغۇز خەلقى يېرىنى، يۇرتىنى تاشلاپ تابغاچقا كەتتى. تابغاچ ...... بۇ يەرگە كەلدى.

"İğideyin" tiyin sak[ıntım ....] bodun[...............] **(D 36)** yazukla[....................... bi]rye Tabgaçda atı küsi yok boltı. Bu yerde maṅga kul boltı.

Men özüm kağan olurtukum üçün Türük bodunuğ [................]i kılmadım. [İliğ t]örüğ yeğdi kazgantım. Id[uk ....] tirilip y[................] **(D 37)** [anta süṅg]üşdüm, süsin sançdım. İçikiğme içikdi, bodun boltı; ölüğme ölti. Seleṅge kudı yorıpan Karağan kısılta, ebin barkın anta buzdum [..................] yışka ağdı. Uygur Elteber yüzçe erin ilg[er]ü t[ezip bardı ....] **(D 38)** [..................]ti Tü[r]ük bodun, āç erti. Ol yılkığ alıp iğittim.

Otuz artukı tört yaşıma Oğuz tezip Tabgaçka kirti. Ökünüp süledim. Sukun [............. o]ğlın yutuzın anta altım. Eki Elteberliğ bod[un ....]

(D 39) [................] T[atab]ı bodun Tabgaç kağanka körti. Yalabaçı, edgü sabı ötüği kelmez tiyin yayın süledim. Bodunuğ anta buzdum; yılk[ısın barımın anta altım. .....] Süsi tirilip kelti. Kadırkan yış ko[n..................] **(D 40)** [....... tur]gakıṅga, yeriṅgerü subıṅgaru kontı.

www.uyghurkitap.com

"بىقىپ تويغۇزاي" دەپ ئويلىدىم ...... خەلق .... (D 36) گۇناھ ...... جەنۇبتا تابغاچتا نام-شەرىپى يوق بولدى. بۇ يەردە ماڭا قۇل بولدى.

مەن ئۆزۈم خاقان (بولۇپ) تەختكە ئولتۇرغانلىقىم ئۈچۈن تۈرك خەلقىنى ...... قىلمىدىم. دۆلەتنى، قانۇنلارنى قولغا كەلتۈرۈپ تېخىمۇ مۇستەھكەملىدىم. مۇقەددەس ...... توپلىنىپ ...... (D 37) ئۇ يەردە ئۇرۇشتۇم، ئەسكەرلىرىنى نەيزىلىدىم. بويسۇنغانلىرى بويسۇندى، خەلق بولدى؛ ئۆلگەنلىرى ئۆلدى. سەلەنگا دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنگە يۈرۈش قىلىپ، قاراغان جىلغىسىدا، ئۆي-ۋاقلىرىنى ئۇ يەردە ۋەيران قىلدىم ...... تاغقا ياماشتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلتەبەرى يۈزگە يېقىن ئادەم بىلەن شەرققە قېچىپ كەتتى ...... (38 D) ...... تۈرك خەلقى ئاچ ئىدى. ئۇ يىلقىلارنى قولغا چۈشۈرۈپ (ئۇلارنى) تويغۇزدۇم.

ئوتتۇز تۆت يېشىمدا ئوغۇزلار تابغاچقا قېچىپ كەتتى. (بۇنىڭغا) ئېچىنىپ قوشۇن تارتتىم. ھەسەتخورلۇق بىلەن ...... باللىرىنى (ۋە) خوتۇنلىرىنى ئۇ يەردە بۇلىدىم. ئىككى ئەلتەبەرلىك خەلق ......

...... (D 39) تاتابى خەلقى تابغاچ ئىمپېراتورىغا تەۋە بولدى. ئەلچىسى، ياخشى خەۋىرى (ۋە) ئۆتۈنۈشلىرى كەلمەيۋاتىدۇ دەپ، يازدا قوشۇن تارتتىم. خەلقىنى شۇ يەردە ۋەيران قىلدىم؛ يىلقىلىرىنى (ۋە پۈتۈن) بايلىقلىرىنى ئۇ يەردە بۇلىدىم. قوشۇنىنى يىغىپ كەلدى. ھىنگان تاغلىرىغا ماكانلاش ...... (D 40) ۋەتىنىگە، يېرىگە، يۇرتىغا ماكانلاشتى.

"Birye Karluk bodun tapa süle!" tip Tụdun Yamtarığ ıttım, bardı [..................... Karluk] İlteber yok bolmış. İnisi bir korg[anka tezip barmış ....]

(D 41) [........... ar]kışı kelmedi. Anı an͡yıtayın tip süledim. Korığu eki üç kişiliğü tezip bardı. Kara bodun "Kağanım kelti" tip öğ[irip sebinti .... atsız ....]ka āt birtim. Kiçiğ atlığ[ığ ulgartdım ....]

(G-D) [.......... Kök] Ön͡güğ yoğuru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim. Çorakka teğip yolağçı [er]iğ [..................] Keçenke teği [.................]

(G 1) [....... Tab]gaç atlığ süsi bir tümen artukı yeti bin͡g süğ ilki kün ölürtüm. Yadağ süsin ekinti kün kop [ölür]tüm bi[.. .....]şıp bard[ı ....] **(G 2)** [............ y]olı süledim.

Otuz artukı sekiz yaşıma kışın Kıtn͡y tapa süledim. [.... ....]

[Otuz artuk]ı [tokuz y]aşıma yazın Tatabı tapa sü[ledim...... ......] **(G 3)** Men [..............] ölürtüm, oğlın, yutuzın, [yı]lkısın barımın [altım ....]re ko[.........] **(G 4)** bod[un .... yu]tuzın yok kıltım [...................] **(G 5)** yor[ıp ....] **(G 6)** sün͡g[üşdüm ....] **(G 7)** [ber]tim. Alp erin ölürüp balbal kılu bertim.

Eliğ yaşıma Tatabı bodun Kıtan͡yda adr[ıltı ....Tö]n͡gker tağka [...........]

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئالدىرىسى

"جەنۇبتىكى قارلۇق خەلقىگە قوشۇن تارت" دەپ، تۈدۈن يامتارنى ئەۋەتتىم، باردى ...... قارلۇق ئەلتەبەرى يوق بولۇپتۇ. ئىنىسى بىر قەلئەگە قېچىپ كىتىپتۇ ......

(D 41) ...... كارۋىنى [تارتۇق توشۇيدىغان] كەلمىدى. ئۇلارنى قورقۇتۇپ قوياي دەپ، قوشۇن تارتتىم. (قەلئە مۇھاپىزەتچىسى ئىككى-ئۈچ كىشى بىلەن قېچىپ كەتتى. ئاۋام خەلقى "خاقانىمىز كەلدى" دەپ پەخىرلىنىپ سۆيۈندى. (...... ئۇنۋانىسىزغا) ئۇنۋان بەردىم، ئۇنۋانى تۆۋەنلەرنى ئۆستۈردۈم ......

(G-D) ...... كۆك ئۆك (دەرياسىنى) كېچىپ قوشۇن بىلەن يۈرۈش قىلىپ يەتتە كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ سۇسىز (چۆلدىن) ئۆتتۈم. چوراق (چۆلى)گە بېرىپ، ئالدى بىلەن ئەسكەرلەرنى ...... كەچەنگىچە ......

(G 1) ...... تابغاچ ئاتلىق قوشۇنىدىن ئون يەتتە مىڭ ئەسكەرنى بىرىنچى كۈنى ئۆلتۈردۈم. ئىككىنچى كۈنى پىيادە قوشۇنىنى پۈتۈنلەي يوقاتتىم ...... كەتتى ...... (G 2) ...... قىتىم ئەسكەر چىقاردىم.

ئوتتۇز سەككىز يېشىمدا قىشتا قىتانلارغا قوشۇن تارتتىم ...

ئوتتۇز توققۇز يېشىمدا ئەتىيازدا تاتابىلارغا يۈرۈش قىلدىم ...... (G 3) مەن ...... ئۆلتۈردۈم، باللىرىنى، خوتۇنلىرىنى، يىلقىلىرىنى (ۋە) (پۈتۈن) بايلىقىنى ئالدىم ...... (G 4) خەلق ...... خوتۇنلىرىنى يوق قىلدىم ...... (G 5) يۈرۈش قىلىپ ...... (G 6) سوقۇشتۇم ...... (G 7) بەردىم. باتۇر ئەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بالبال قىلىۋەتتىم.

ئەللىك يېشىمدا تاتابى خەلقى قىتانلاردىن ئايرىلدى ......

تۆگكەر تىغىدا ......

(G 8) Ku Sen͡gün başadu tört tümen sü kelti. Tön͡gker tağda teğip tokıdım, üç tümen süğ [ölürt]üm. Bi[r ....] erser [...........................s]öktüm. Tatabı [............] **(G 9)** ö[l]ürti.

Uluğ oğlum ağrıp yok bolça Kuğ, Sen͡günüğ, balbal tike birtim.

Men tokuz yeğirmi yıl şad olurtum, tokuz [yeğir]mi yıl kağan olurtum, il tutdum.

Otuz artukı bir [yaşıma ....] **(G 10)** Türüküme bodunuma yeğin ança kazganu birtim.

(Tengri Kağan Yazıtı)

Bunça kazganıp kan͡g[ım K]ağan [I]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bişinç ay yiti otuzka yoğ ertürtüm. Bukuğ Totok ....**(G 11)** kan͡gı Lisün Tay-Sen͡gün başad[u] biş yüz eren kelti. Kokılık ö[...................] altun kümüş kergeksiz kelürti. Yoğ yıparığ kelürüp tike birti. Çıntan ığaç kelürüp öz yar[.................]

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

(G 8) سانغۇن قۇ[1] قوماندانلىقىدا تۆت تۈمەن (كىشىلىك بىر) قوشۇن كەلدى. تۆگكەر تىغىدا ھۇجۇم قىلىپ ئۇرۇشتۇم، ئۈچ تۈمەن ئەسكىرىنى ئۆلتۈردۈم. بىر ...... بولسا ...... تارمار قىلدىم. تاتابى ...... (G 9) ئۆلتۈردى.

چوڭ ئوغلۇم كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەندە، قۇنى، سانغۇننى بالبال (قىلىپ) تىكلىۋەتتىم.

مەن ئون توققۇز يىل شاد (بولۇپ) ھۆكۈم سۈردۈم، ئون توققۇز يىل خاقان (بولۇپ) ھۆكۈم سۈردۈم، دۆلەتنى باشقۇردۇم.

ئوتتۇز بىر يېشىمدا ...... (G 10) تۈركلىرىمنى (ۋە) خەلقىمنى تېخىمۇ ياخشى باياشاتلىققا ئېرىشتۈرۈۋەتتىم.

تەڭرى خاقان تېكستى[2]

مۇشۇنچىۋالا (كۆپ) مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ ئاتام خاقان ئىت يىلى ئونىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى قازا تاپتى. توڭگۇز يىلى بەشىنچى ئاينىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كۈنى دەپنە (مۇراسىمىنى) ئۆتكۈزدۈم. بۇقۇغ توتوق ...... (G 11) ئاتىسى لىسۈن تاي سانغۇن قوماندانلىقىدا بەش يۈز كىشى كەلدى. خۇش پۇراق ...... ناھايىتى كۆپ ئالتۇن (ۋە) كۈمۈش ئەكەلدى. دەپنە مۇراسىمىغا شاملارنى ئەكىلىپ تىكلىۋەتتى. سەندەل ياغىچىنى ئەكىلىپ ......

---

[1] قۇ — خەنزۇچە 郭 فامىلىسىنىڭ قەدىمكى تۈركچىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى
[2] بۇندىن كېيىنكىسى تەگرى قاغانىنىڭ بايانىدۇر.

(G 12) Bunça bodun saçın kulkakın [b]ıçdı. Edgü özlik atın, kara kişin, kök teyen͡gin sansız kelürüp kop kottı.

(G 13) Ten͡gri teğ, Ten͡gri yar[at]mış Türük Bilge [Kağan] sabım: Kan͡gım Türük Bilge Kağan olurtukınta Türük matı beğler, kisre Tarduş beğler, Kül Çor başlayu ulayu Şadapıt beğler, ön͡gre Tölis beğler, Apa Tark[an] **(G 14)** başlayu ulayu Şad[apıt] beğler, bu [............] Ataman Tarkan, Tun͡yukuk Buyla Bağa Tarkan ulayu buyruk [............] İç Buyruk Sebiğ Kül Erkin başlayu ulayu buyruk, bunça matı beğler kan͡gım kağanka ertin͡gü **(G 15)** ertin͡gü ti mağ (?) kı[ltı. Kan͡gım kağan T]ürük beğlerin bodunın ertin͡gü ti mağ itdi öğd[i..... (?)]

[K]an͡gım Kağan [üçün] ağır taşığ yoğun ığ Türük beğler bodun [itip yaratıp kel]ürti. Özüme bunça [................]

(G-B) [... Bilge] kağan b[itiğin] Yolluğ Tigin bitidim. Bunça barkığ, bediziğ, uzuğ [............................ K]ağan atısı Yolluğ Tigin, men, ay artukı tört kün [ol]urup bitidim, bedizettim y[aratdım (?)].

(G 12) شۇنچە كۆپ خەلق (دەپنە مۇراسىمدا) چاچلىرىنى، قۇلاقلىرىنى كەستى. سورتلۇق خاس ئاتلىرىنى، قارا بۇلغۇن [تىرىلىرى]نى، كۆك تيىن [تىرىلىرى]نى ھېسابسىز (مىقداردا) (سوۋغا قىلىپ) ئېلىپ كەلدى.

(G 13) تەڭرىدەك، تەڭرى (تەختتە ئولتۇرغۇزغان) تۈرك بىلگە خاقان سۆزۈم: ئاتام تۈرك بىلگە خاقان تەختتە ئولتۇرغىنىدا سادىق تۈرك بەگلىرى، غەربتىكى تاردۇش بەگلىرى، كۆل چور باشلىق (پۈتۈن) شاداپىت بەگلەر، شەرقتىكى تۆلىس بەگلىرى، ئاپا تارقان (G 14) باشلىق (پۈتۈن) شاداپىت بەگلەر، ...... ئاتامان تارقان، تونيۇقۇق بۇيلا باغا تارقان ۋە قوماندانلار ...... مۇھاپىزەتچى [قوشۇن] قوماندانى سەبىگ كۆل ئىركىن باشلىق (پۈتۈن) قوماندانلار، شۇنچىلىك سادىق بەگلەر ئاتام خاقانغا بەكمۇ كۆپ، (G 15) بەكمۇ كۆپ[1] ئالقىش ياغدۇردى (ۋە) مەدھىيە (؟) ئوقۇدى. (ئاتام خاقانمۇ) تۈرك بەگلىرىنى (ۋە) خەلقىنى ناھايىتى كۆپ ئالقىشلىدى ۋە ماختىدى (؟) ......

ئاتام خاقان ئۈچۈن (بۇنچە) ئېغىر تاشلارنى (ۋە) يوغان ياغاچلارنى تۈرك بەگلىرى (ۋە) خەلقى تەييارلاپ ئەكەلدى. ئۆزۈمگە بۇنچە ......

(G-B) (بىلگە) خاقان تاش پۈتۈكىنى (مەن) يوللۇغ تىگىن يازدىم. بۇنچە ئابىدە، رەسىم ۋە ھەيكەللەرنى، نەقىشلەرنى ...... خاقاننىڭ جىيەنى يوللۇغ تىگىن، مەن، بىر ئاي تۆت كۈن ئولتۇرۇپ يازدىم، بىزىدىم (ۋە ياراتتىم؟).

---

[1] "ناھايىتى كۆپ" مەنىسىدە كەلگەن ertiŋgü ئەسلىي مەتىندە ئىككى قېتىم يېزىلغان.

Bilge Tun͡yukuk Buyla Bağa Tarkan (**B 7**) birle İlteriş kağan boluyın birye Tabgaçığ, ön͡gre Kıtan͡yığ, yırya Oğuzuğ üküş ök ölürti. Bilgesi çabışı ben ök ertim.

Çuğay kuzın, Kara Kumuğ olurur ertimiz. (**G 1**) Keyik yiyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz. Bodun boğuzı tok erti. Yağımız teğre oçuk teğ erti; biz aş <t>eğ ertimiz. Ançа olurur erkli Oğuzduntan küreğ kelti. (**G 2**) Küreğ sabı antağ: "Tokuz Oğuz bodun üze kağan olurtı" tir. "Tabgaçgaru Kunı Sen͡günüğ ıdmış; Kıtan͡ygaru Ton͡gra Eşimiğ ıdmış. Sab ança ıdmış: "Azkın͡ya Türk [bodun?] (**G 3**) yorıyur ermiş. Kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Ol eki kişi bar erser, sini, Tabgaçığ ölürteçi tir men; ön͡gre Kıtan͡yığ ölürteçi tir men; bini, Oğuzuğ (**G 4**) ölürteçik, tir men. Tabgaç birdin yen teğ, Kıtan͡y ön͡gdün yen teğ, ben yırdınta yan teğeyin. Türk Sir bodun, yerinte, idi yorımazun. Usar, idi yok kışalım (**G 5**) tir men."

Ol sabığ eşidip tün udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm. Ança ötüntüm:

بىلگە تونيۇقۇق بويىلا باغا تارقان (B 7) سايىسىدە ئىلتەرىش خاقان بولۇش سۇپىتى بىلەن جەنۇبتا تابغاچلارنى، شەرقتە قىتانلارنى، شىمالدا ئوغۇزلارنى بەك كۆپ ئۆلتۈردى. مەسلىھەتچىسى ۋە قوماندانى مەن ئىدىم.

چۇغاي (تاغلىرىنىڭ) شىمالىدا، قاراقۇمدا ئولتۇراتتۇق. (G 1) ياۋايى ھايۋانلارنى يەپ، توشقان يەپ ياشايتتۇق. خەلقنىڭ قارنى تويۇق ئىدى. دۈشمەنلىرىمىز يۇپيۇمىلاق ئوچاقتەك ئىدى؛ بىز (ئوتتۇرىدىكى) [قازاندىكى] ئاشتەك ئىدۇق. مۇشۇنداق ئولتۇراتتۇق، ئوغۇزلاردىن بىر قاچقۇن كەلدى. (G 2) قاچقۇننىڭ سۆزلىرى شۇنداق (ئىدى): "توققۇز ئوغۇز خەلقى ئۈستىگە (بىر) خاقان تەختكە چىقتى دەيدۇ. "(بۇ خاقان) تابغاچقا سانغۇن قۇنى ئەۋەتىپتۇ؛ قىتانلارغا تونگرا ئەشىمنى ئەۋەتىپتۇ. (بولاردىن) شۇنداق خەۋەر ئەۋەتىپتۇ: "ئازغىنە تۈرك (خەلقى؟) (G 3) تەرەققىي قىلىۋېتىپتۇ، خاقانلىرى جەسۇر ئىكەن، سۆزچىلىرى ئەقىللىق ئىكەن. ئۇ ئىككى كىشى بولىدىكەن، سىلەرنى، تابغاچلارنى ئۆلتۈرىدۇ، دەيمەن؛ شەرقتە قىتانلارنى ئۆلتۈرىدۇ، دەيمەن؛ بىرنى، ئوغۇزلارنى (G 4) ئۆلتۈرىدۇ، شۈبھىسىز دەيمەن. (سىلەر) تابغاچلار جەنۇب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىڭلار، (سىلەر) قىتانلار شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىڭلار، بىز شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلايلى. تۈرك سىر خەلقى، مەملىكىتىدە ھەرگىز تەرەققىي قىلمىسۇن. مۇمكىن بولسا، ھەممىسىنى يوق قىلايلى، (G 5) دەيمەن."

بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ كېچىسى ئۇيقۇم كەلمىدى، كۈندۈزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. ئۇندىن كېيىن خاقانىمغا ئۆتۈندۈم. شۇنداق دەپ ئۆتۈندۈم:

“Tabgaç, Oğuz, Kıtan͡y, buçeğü kabışsar **(G 6)** kaltaçı biz. Öz içi taşın tutmış teğ biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erkliğ üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge **(G 7)** yoğun bolsar üzgülük alp ermiş. Ön͡gre Kıtan͡yda, birye Tabgaçda, kurya kurdınta, yırya Oğuzda eki üç bin͡g sümüz kelteçimiz bar mu ne?” Ança ötüntüm.

(G 8) Kağan[ım, ben] özüm, Bilge Tun͡yukuk ötüntük ötünçümin eşidü berti. “Kön͡glün͡gçe uduz!” tedi.

Kök Ön͡güğ yoğuru Ötüken yışgaru uduztum. İngek kölekin Toğlada Oğuz kelti. **(G 9)** [Süsi altı bın͡g] ermiş. Biz eki bın͡g ertimiz. Sün͡güşdümiz. Ten͡gri yarlıkadı, yan͡ydımız; üğüzke tüşdi. Yan͡yduk yolta yeme ölti kök. Anta ötrü Oğuz kopın kelti.

(G 10) Tü[rk kağanığ], Türk bodunuğ Ötüken yerke ben özüm, Bilge Tun͡yukuk, <kelürtüm>. Ötüken yeriğ konmiş teyin eşidip biryeki bodun, kuryakı, yıryakı, ön͡greki bodun kelti.

(D 1) Eki bın͡g ertimiz.

"تابغاچلار، ئوغۇزلار (ۋە) قىتانلار، بۇ ئۈچى بىرلەشسە (G 6) (بىز) ئامالسىز قالىمىز. ئۆز ئىچ (قوشۇنىمىز) (بىلەن) سىرتتىكى (تۇپراقلار)نى تۇتۇپ تۇرغاندەك ئىكەنمىز. (بىر نەرسە) يۇپقا بولسا (ئۇنى) تەشمەك ئاسانمىش، ئىنچىكە بولغان (نەرسىنى) سۇندۇرماق ئاسان؛ يۇپقا قېلىن بولسا (ئۇنى) تەشمەك قىيىنمىش، ئىنچىكە (G 7) يوغان بولسا (ئۇنى) سۇندۇرماق قىيىنمىش. شەرقتە قىتاندىن، جەنۇبتا تابغاچتىن، غەربتە غەربتىن، شىمالدا ئوغۇزلاردىن كېلىدىغان ئىككى-ئۈچ مىڭ(دەك) ئەسكىرىمىز بارمۇ-قانداق؟" مۇشۇنداق ئۆتۈندۇم.

(G 8) قاغانىم، (مەن) ئۆزۈمنىڭ، بىلگە تونيۇقۇقنىڭ بايان قىلغان ئۆتۈنۈشىمنى ئىلىك ئالدى. "(قوشۇننى) خالىغانچە ئەۋەت!" دېدى.

كۆك ئۆڭ (دەرياسى)نى كېچىپ (قوشۇننى) ئۆتۈكەن تاغلىرىغا يۆتكىدىم. ئىنگەك كۆلى بىلەن تولا (دەرياسى)دىن ئوغۇزلار (بىزگە) ھۇجۇم قىلدى. (G 9) قوشۇنى (ئالتە مىڭ كىشىلىك) ئىكەن. بىز ئىككى مىڭ (كىشى) ئىدۇق. ئۇرۇشتۇق. تەڭرى بۇيرۇدى، (ئوغۇزلارنى) يەڭدۇق؛ دەرياغا چۈشتى. يېڭىلگەنلىرىمۇ يوللاردا ئۆلۈپ تۈگىدى. ئۇندىن كېيىن ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى كەلدى، (بويۇن ئەگدى).

(G 10) (تۈرك خاقانىنى)، تۈرك خەلقىنى ئۆتۈكەن توپرىقىغا مەن ئۆزۈم، بىلگە تونيۇقۇق، (ئەكەلدىم). (تۈرك خەلقى) ئۆتۈكەن تېغىغا ماكانلىشىپتۇ، دەپ خەۋەر ئاڭلاپ، جەنۇبتىكى خەلقلەر، غەربتىكى، شىمالدىكى ۋە شەرقتىكى خەلقلەر (بىزگە) كەلدى.

(D 1) (بىز) ئىككى مىڭ (كىشى) ئىدۇق.

[Eki] süm[üz b]oltı. Türk bodun kı[lınga]lı, Türk kağan olurgalı, Şantun͡g balıkka, taluy üğüzke teğmiş yok ermiş. Kağanıma ötünüp sü eletdim. **(D 2)** Şantun͡g b[alıkka], Taluy [üğüzk]e teğürtüm. Üç otuz balık sıdı.

Usın buntutu yurtda yatu kalur erti. Tabgaç kağan yağımız erti, On Ok kağanı yağımız erti, **(D 3)** artuk [Kırkız] küç[lüğ kağan yağımız] boltı. Ol üç kağan öğleşip "Altun yış üze kabışalım!" temiş. Ança öğleşmiş: "Ön͡gre Türk kağangaru sülelim" temiş, "An͡garu sülemeser, kaçan nen͡g erser, ol bizni, **(D 4)** [Kağanı alp ermiş], ayguçısı bilge ermiş, kaçan nen͡g erser, ölürteçik ök. Üçeğün kabışıp sülelim, edi yok kışalım!" temiş.

Türgiş kağan ança temiş: "Benin͡g bodunum anta erür" temiş. **(D 5)** "[Türk bodunı yeme] bulganç [ol]" temiş, "Oğuzı yeme tarkınç ol" temiş.

Ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti, <kün yeme> olursıkım kelmez erti.

Anta sakıntım a: **(D 6)** "[İlk Kırkızk]a sü[les]er [yeğ er]miş" tedim. "Köğmen yolı bir ermiş, tumış" teyin eşidip "Bu yolun yorısar yaramaçı" tedim.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

(ئىككى قوشۇنىمىز) بار ئىدى. تۈرك خەلقى (يارىتىلغاندىن) بۇيان، تۈرك خاقانى تەختكە ئولتۇرغاندىن بۇيان، شەندۇڭ شەھەرلىرىگە، دېڭىزغا بىرىپ باقماپتىكەن. خاقانىمغا ئۆتۈنۈپ قوشۇن ئەۋەتتىم. (D 2) (خاقانىمنى) شەندۇڭ شەھەرلىرىگىچە، دېڭىزغىچە ئېلىپ باردىم. (خاقانىم) يىگىرمە ئۈچ شەھەرنى بىسۋالدى.

(بۇرۇنلاردا) ئۈيقۇسى قىچىپ، چىدىردا يېتىپ قالاتتى.

(چۈنكى) تابغاچ ئىمپىراتورى دۈشمىنىمىز ئىدى، ئون-ئوق خاقانى دۈشمىنىمىز ئىدى. (D 3) ئادىمى جىق، كۈچلۈك (قىرغىز) خاقانى (دۈشمىنىمىز) بولدى. بۇ ئۈچ خاقان بىر-بىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ "ئالتاي تاغلىرىدا ئۇچرىشايلى!" دەپتۇ. شۇنداق مەسلىھەتلىشىپتۇ: "شەرقي تۈرك خاقانىغا قوشۇن تارتايلى!" دەپتۇ، "ئەگەر ئۇلارغا قوشۇن تارتمىساق، قاچانلا بولمىسۇن، ئۇلار بىزنى، (D 4) خاقانلىرى جەسۇرمىش، سۆزچىلىرى دانامىش، قاچانلا بولمىسۇن، ئۆلتۈرىدۇ. ئۈچىمىز بىرلىشىپ قوشۇن تارتايلى، (ئۇلارنى) پۈتۈنلەي يوق قىلايلى!" دەپتۇ.

تۈركەش خاقانى شۇنداق دەپتۇ: "مېنىڭ خەلقىم ئۇ يەردە بولىدۇ!" دەپتۇ. (D 5) "(تۈرك خەلقى) بۇلغانغاندۇر [قالايمىقانچىلىق ئىچىدە]؛ ئوغۇزلىرىمۇ ئەنسىزلىك ئىچىدە" دەپتۇ. (تۈركەش خاقانىنىڭ) بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كېچىسى ئۇيقۇم كەلمەيتتى، (كۈندۈزى) ئولتۇرغۇم كەلمەيتتى.

شۇنىڭ بىلەن ئويلىدىم: (D 6) "(ئالدى بىلەن قىرغىز لارغا قوشۇن تارتساق ياخشى بولىدۇ" دېدىم. "كۆگمەن يولى بىر ئىكەن، (ئۇ يولمۇ) تاقىلىپتۇ" دەپ ئاڭلاپ "بۇ يولدىن ماڭساق ياخشى بولمايدۇ" دېدىم.

Yerçi tiledim. Çölgi Az eri bultum. **(D 7)** Eşittim: Az yir y[olı?] Anı b[irle? .... er]miş. Bir at orukı ermiş. Anın barmış. Añgar aytıp "Bir atlığ barmış" teyin "Ol yolun yorısar unç" tedim. Sakıntım. Kağanıma **(K 1)** ötüntüm. Sü yorıtdım. "Atlat!" [ted]im. Ak Termel keçe uğur kalıtdım. At üze bintüre karığ sökdüm. Yokaru, at yete, yadağın, ığaç tutunu ağturtum. Öñreki er **(K 2)** yuğurça ıdıp ı bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tuğ ebirü bardımız.

Yerçi yer yañılıp boğuzlantı. Buñadıp kağan "Yelü kör" temiş. **(K 3)** Anı sub[ka] bard[ımız]. Ol sub kudı bardımız. Asıngalı tüşürtümiz. Atığ ıka bayur ertimiz. Kün yeme tün yeme yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız. **(K 4)** [Usı]n süñüğün açdımız. Kanı süsi terilmiş. Süñüşdümiz, sançdımız. Kanın ölürtümiz.

www.uyghurkitap.com

يول باشلىغۇچى تەلەپ قىلدىم. بوزقىردىكى ئازلاردىن بىر ئادەم تاپتىم. (D 7) (ئۇنىڭدىن شۇنداق دەپ) ئاڭلىدىم: ئاز مەملىكىتى(نىڭ يولى) ئانى (دەرياسىنى بويلىغان) بىر يول ئىكەن. (بىراق) بىر ئات ماڭالىغۇدەكلا (تار) ئىكەن. (ئۆزى؟) ئۇ يولدىن (بىر قېتىم) مېڭىپ بېقىپتۇ. ئۇنىڭدىن سوراپ "بىر ئاتلىق ماڭالىغىنىغا قارىغاندا ئۇ يولدىن ماڭساق بولغۇدەك" دېدىم. ئويلاندىم. خاقانىمغا (K 1) ئۆتۈندۇم. قوشۇننى ماڭغۇزدۇم. (بەگلەرگە) "ئەسكەرلەرنى ئاتلارغا مىندۈرۈڭلار!" دېدىم. ئاق تەرمەل (دەرياسىنى مۇشۇنداق) كېچىپ، ۋاقىتنى تېجىدىم. (ئەسكەرلەرنى) ئاتقا مىندۈرۈپ قارلارنى يېرىپ ماڭدىم. يۇقىرىغا، ئاتلارنى زاپاسقا قويۇپ قويۇپ، [ئەسكەرلەرنى] پىيادە، دەرەخلەرگە ئېسىلدۇرۇپ تاغقا ياماشتۇردۇم. سەركە ئەسكەرلەرنى (K 2) (قارلارنى) يۇغۇرۇپ دېگۈدەك ماڭدۇرۇپ، ئورمان بىلەن قاپلانغان چوققىدىن ئاشتۇق. (ئۇندىن كېيىن) [چوققىدىن] يۇمىلىنىپ چۈشتۇق. يان تەرەپتىكى توساقنى ئون كېچە ئايلىنىپ ئاشتۇق.

يول باشلىغۇچى ئاداشتى ۋە بوغۇزلاندى. خاقانىنىڭ ئىچى پۇشۇپ "ھەيدەڭلەر ئاتلارنى!" دەپتۇ. (K 3) ئانى دەرياسىغا يېتىپ باردۇق. ئۇ دەريانى بويلاپ يول ئالدۇق. ياماشماق ئۈچۈن (ئەسكەرلەرنى ئاتلاردىن) چۈشۈردۇق. ئاتلارنى دەرەخلەرگە باغلاپ قويدۇق. كېچە-كۈندۈز يەلدەك [تېز] ماڭدۇق. قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا باستۇق. (K 4) (ئۇيقۇلىرىنى) نەيزىلىرىمىز بىلەن ئاچتۇق. (مۇشۇ ئارىلىقتا) خانلىرى ۋە قوشۇنلىرى ئۆزلىرىنى ئوڭشىۋاپتۇ. ئۇرۇشتۇق. نەيزىلىدۇق. خانلىرىنى ئۆلتۈردۇق.

Kağanka Kırkız bodunı içikdi, yükünti.

Yantımız. Köğmen yışığ ebirü keltimiz. **(K 5)** Kırkızda yantımız.

Türgiş kağanta küreğ kelti. Sabı anteğ: "Öñdün kağangaru sü yorılım" temiş, "Yorımasar, bizni, kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaçan neñ erser **(K 6)** bizni ölürteçik ök" temiş. "Türgiş kağanı taşıkmış" tidi, "On-Ok bodunı kalısız taşıkmış tir; Tabgaç süsi bar ermiş".

Ol sabığ eşidip kağanım "Ben ebgerü tüşeyin" tidi. **(K 7)** Katun yok bolmış erti. "Anı yoğlatayın" tedi. "Sü, barıñ" tedi, "Altun yışda oluruñ," tedi. "Sü başı İnel Kağan, Tarduş Şad barzun!" tedi. Bilge Tuñyukukka, bañga aydı: **(K 8)** "Bu süğ elet," tidi, "kıyınığ köñglüñgçe ay. Ben sañga ne ayayın?" tidi, "Kelir erser körü kelür; kelmez erser tılığ sabığ alı olur" tidi.

Altun yışda olurtumız. **(K 9)** Üç küreğ kişi kelti. Sabı bir: "Kağanı sü taşıkdı. On-Ok süsi kalısız taşıkdı tir. Yarış yazıda tirilelim!" temiş. Ol sabığ eşidip kağangaru ol sabığ ıttım.

قىرغىز خەلقى خاقانغا تەسلىم بولدى، بويۇن ئەگدى.

قايتتۇق. كۆگمەن تاغلىرىنى ئايلىنىپ كەلدۇق. (K 5) قىرغىزلاردىن قايتتۇق.

تۈركەش خاقانىدىن قاچقۇن كەلدى. سۆزلىرى شۇنداق ئىدى: "شەرق خاقانىغا قارشى قوشۇن تارتايلى" دەپتۇ. "قوشۇن تارتمىساق، بىزنى، خاقانى جەسۇر ئىكەن، سۆزچىسى دانا ئىكەن، قاچانلا بولمىسۇن (K 6) بىزنى چوقۇم ئۆلتۈرىدۇ" دەپتۇ. (قاچقۇن ئەر) "تۈركەش خاقانى يولغا چىقىپتۇ" دېدى، "ئون-ئوق خەلقىنىڭ ھەممىسى يولغا چىقىپتۇ دەيدۇ؛ (ئىچىدە) تابغاچ ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىكەن"

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ خاقانىم "مەن قارارگاھقا چۈشەي" دېدى. (K 7) قاتۇن يوق بولغانىدى. "ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىنى ئۆتكۈزەي" دېدى. "قوشۇن، (سىلەر) بېرىڭلار" دېدى، "ئالتاي تاغلىرىدا ئولتۇرۇڭلار،" دېدى. "قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئىنەل قاغان بىلەن تاردۇشلارنىڭ شادى ئۆتىسۇن!" دېدى. بىلگە تۇنيۇقۇققا، ماڭا دېدى(كى): (K 8) "بۇ قوشۇننى ئەۋەت،" دېدى، "(جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنىڭ) جازاسىنى خالىغىنىڭچە بەر. مەن ساڭا [بۇنىڭدىن باشقا] (يەنە) نېمە دەي؟" دېدى. "(دۈشمەن) كەلسە كۆرۈنۈپ كېلىدۇ؛ كەلمىسە خەۋەرلىرىنى ئېلىپ ئولتۇرۇڭلار!" دېدى.

ئالتاي تاغلىرىدا ئولتۇردۇق. (K 9) ئۈچ قاچقۇن كىشى كەلدى. سۆزلىرى بىر(دەك ئىدى): "خاقانلىرى قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. ئون-ئوق قوشۇنىنىڭ ھەممىسى يولغا چىقتى دەيدۇ، يارىش تۈزلەڭلىكىدە يىغىلايلى!" دەپتۇ. بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، خاقانغا بۇ خەۋەرنى ئەۋەتتىم.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

Kanta yan sabığ yana **(K 10)** kel<ür>ti: "Olurun͡g!" tiyin, temiş. "Yelme kargu edgüti urgıl. Basıtma!", temiş. Böğ<ü> Kağan, ban͡garu ança yıdmış. Apa Tarkangaru içre sab ıdmış: "Bilge Tun͡yukuk an͡yığ ol, üz ol. **(K 11)** Sü yorılım, tedeçi. Unaman͡g!"

Ol sabığ eşidip sü yorıtdım. Altun yışığ yolsızın aşdım<ız>, Ertiş üğüzüğ keçiğsizin keçdimiz. Tün akıtdımız. Bolçuka tan͡g üntürü teğdimiz.

ئىككىنچى تاش

(B 1) Tılığ kelürti. Sabı antağ: "Yarış yazıda on tümen sü terilti" tir. Ol sabığ eşidip beğler kopın **(B 2)** "Yanalım; arığ ubutı yeğ!" tedi. "Ben ança ter men, ben Bilge Tun͡yukuk: Altun yışığ aşa keltimiz, Ertiş üğüzüğ **(B 3)** keçe keltimiz. Kelmişi 'Alp!' tidi, tuymadı. Ten͡gri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç.

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

خاقاندىن (شۇنداق) (K 10) جاۋاب كەلدى: "ئۇلتۇرۇڭلار!" دەپتۇ. "ئاتلىق چارلىغۇچىلارنى ۋە كۆزەتمە تۇرلىرىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇر. [دۈشمەنىنىڭ] تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن ساقلان!" دەپتۇ. بۆگۈ خاقان، ماڭا مۇشۇنداق (خەۋەر) ئەۋەتىپتۇ. ئاپا تارقانغا (بولسا) مەخپىي خەت ئەۋەتىپتۇ: "بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ مىجەزى تەتۈر، ئاچچىقى ياماندۇر. (K 11) قوشۇن تارتايلى، دەيدۇ. [بۇنىڭغا] قوشۇلماڭلار!"

بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قوشۇن تارتتىم. ئالتاي تاغلىرىنى يولسىز ئاشتۇق، ئېرتىش دەرياسىنى كۆۋرۈكسىز كەچتۇق. كېچىلىرى يۈرۈش قىلدۇق. بولچۇغا تاڭ ئاتقاندا يېتىپ باردۇق.

ئىككىنچى تاش

(B 1) (بۇ ئارىلىقتا بىر) خەۋەرچى تۇتۇپ كەلدىلەر. سۆزلىرى شۇنداق: "يارىش تۈزلەڭلىكىدە ئون تۈمەن ئەسكەر توپلاندى" دېدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەگلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك (B 2) "قايتايلى؛ داغىسىز نومۇس ئەلادۇر [يەنى "ئورۇشۇپ يېڭەلمىگەندىن كۆرە، ئورۇشمىغان ئەلا" دېگەن مەنىدە]!" دېدى. (مەنمۇ شۇنداق دېدىم:) "مەن شۇنداق دەيمەن، مەن بىلگە تۇنيۇقۇق: ئالتاي تاغلىرىنى ئېشىپ كەلدۇق، ئېرتىش دەرياسىنى (B 3) كېچىپ كەلدۇق. (مۇشۇ يەرلەرگىچە) كەلگەنلەر "(كېلىش) قىيىن (ئىدى)!" دېدى، (ئەمما بەكمۇ قىيىن) ھېس قىلمىدى. بەلكى تەڭرى ئۇماي، مۇقەددەس يەر ۋە سۇ (روھلىرى بىزگە) ياردەم قىلىۋەتتى.

Neke tezer biz? **(B 4)** Üküş teyin neke korkur biz? Az teyin ne basınalım? Teğelim!" tidim. Teğdimiz. Yulıdımız.

Ekinti kün **(B 5)** örtçe kızıp kelti. Sün͡güşdümiz. Bizinte eki uçı sın͡garça artuk erti. Ten͡gri yarlıkaduk üçün, üküş teyin **(B 6)** korkmadımız. Sün͡güşdümiz. Tarduş Şadra udı yan͡ydımız. Kağanın tutdumız. Yabgusın, Şadın **(B 7)** anta ölürti.①

Eliğçe er tutdumız. Ol ok tün bodunın sayu ıttımız. Ol sabığ eşidip On-Ok beğleri bodunı kop **(B 8)** kelti, yükünti. Keliğme beğlerin bodunın itip yığıp, azça bodun tezmiş erti, On-Ok süsin sületdim. **(B 9)** Biz yeme süledimiz. Anı erttimiz. Yençü üğüzüğ keçe, "Tinsi Oğlı" aytığma ben͡gliğ Ek tağığ ertü **(G 1)** Temir Kapığka teği irtimiz. Anta yanturtumız.

İnel Kağanka, [ançıp Mançud, Saka], Tezik, Tokar sın[...] **(G 2)** anta berüki Aşok başlığ Soğdak bodun kop kelti, yükünti, [öğti?].

---

① ölürtümüz نىڭ ئورنىدا.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە تارىسى
www.uyghurkitap.com

نېمىشقا قاچىمىز؟ (B 4) (دۈشمەن) كۆپ دەپ نېمىشقا قورقىمىز؟ بىز ئاز دەپ نېمىشقا يېڭىلايلى؟ ھۇجۇم قىلايلى!" دېدىم. ھۇجۇم قىلدۇق، تالان-تاراج قىلدۇق.

ئىككىنچى كۈنى (B 5) ئوتتەك غەزەپلىنىپ (بىزگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشتۇق. (ئۇلارنىڭ) ئىككى قانتى بىزدىن يېرىم ھەسسە كۆپ ئىدى. تەڭرى بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، (دۈشمەن) كۆپ دەپ (B 6) قورقمىدۇق. ئۇرۇشتۇق. تاردۇش شاد تەرەپكە قارىتىپ قوغلاپ ۋەيران قىلدۇق. خاقانلىرىنى تۇتتۇق. يابغۇلىرىنى، شادلىرىنى (B 7) ئۇ يەردە ئۆلتۈردۇق.

ئەللىكچە ئەسكەرنى ئەسىرگە ئالدۇق. شۇ كېچىسى [ئۇلارنىڭ] ھەممىسىنىڭ خەلقىغە (بۇلار ئارقىلىق خەۋەر) ئەۋەتتۇق. ئۇ خەۋەرنى ئېلىپلا ئون-ئوق بەگلىرى ۋە خەلقى ھەممىسى (B 8) كەلدىلەر، بويسۇندىلەر. (بىزگە كەلگەن بەگلىرى ۋە خەلقىنى يىغىپ-توپلاپ، بىر ئاز خەلق قېچىپ كېتىپتىكەن، ئون-ئوق قوشۇنىنى يۈرۈش قىلدۇردۇم. (B 9) بىزمۇ قوشۇن چىقاردۇق. ئۇلارنى ئاشتۇق. ئۈنچە دەرياسىنى كېچىپ، "تەڭرى ئوغلى" دەپ ئاتالغان (چوققىلارنى، ئاق) داغلىق [يەنى قار بىلەن چالا قاپلانغان] ئەك تېغىنى ئېشىپ (G 1) تۆمۈر قوۋۇقچە باردۇق. ئۇ يەردىن قوشۇنىمىزنى قايتۇردۇق.

ئىنەل قاغانغا، [ئاشۇنداق مانچۇدلار، ساكالار]، تاجىكلار، توخارلار... (G 2) ۋە ئۇلارنىڭ بىرىسىدىكى ئاشوق باشلىق سوغداق خەلقىنىڭ ھەممىسى كەلدى، ئەل بولدى ۋە (خاقانىنى مەدھىيىلىدى؟).

Türük bodun Temir Kapığka, Tinsi Oğlı **(G 3)** Tinsi Oğlı aytığma tağka teğmiş idi yok ermiş. Ol yerke ben Bilge Tuñyukuk teğürtük üçün **(G 4)** sarığ altun, ürüñg kümüş, kız koduz, eğri tebi, ağı buñgsız kelürti.

İlteriş Kağan bilgesin üçün, **(G 5)** alpın üçün, Tabgaçka yeti yiğirmi süñgüşdi, Kıtañyka yeti süñgüşdi, Oğuzka beş süñgüşdi. Anta ayguçı[sı?] **(G 6)** yeme ben ök ertim, yağıçısı yeme ben ök ertim.

İlteriş Kağanka, Türük Böğü Kağanka, Türük Bilge K[ağanka]

(D 1) Kapgan Kağan [yeti] otuz ....nta ....erti. Kapgan Kağan olurtdum. Tün udımatı, **(D 2)** küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara terim yüğürt[i] işiğ küçüğ bertim ök. Uzun yelmeğ yeme ıttım ok, **(D 3)** arkuy karguğ olgurtdum ok. Yanığma yağığ kelür[ü]r ertim.

Kağanımın sü eletdimiz. Teñgri yarlıkazu, **(D 4)** bu Türük bodun ara yarıklığ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى بىكىتى

تۈرك خەلقىدىن تۆمۈر قوۋۇقچە، "تەگرى ئوغلى"①
(G3) دېيىلىدىغان تاغلار(غىچە) بارغانلىرى ئەسلا يوق
ئىكەن. ئۇ زېمىنلارغا (تۈرك خەلقىنى) مەن بىلگە تۇنيۇقۇق
ئېلىپ بارغانلىقىم ئۈچۈن (G 4) سېرىق ئالتۇنلارنى، ئاق
كۈمۈشلەرنى، خوتۇن-قىزلارنى، ئۆركەشلىك تۆگىلەرنى ۋە
يىپەكلىك رەختلەرنى ئارتۇقى بىلەن (ئالدىمىزغا) كەلتۈردى.

ئىلتەرىش خاقان دانا بولغانلىقى ئۈچۈن، (G 5) جەسۇر
بولغانلىقى ئۈچۈن، تابغاچلار بىلەن ئون يەتتە (قېتىم
ئۇرۇشتى، قىتانلار بىلەن يەتتە (قېتىم) ئۇرۇشتى، ئوغۇزلار
بىلەن (مۇ) بەش (قېتىم) ئۇرۇشتى. مۇشۇ جەريانىدا
سۆزچىسىمۇ (G 6) مەن ئىدىم، دۈشمەن بىلەن جەڭ
قىلغىنىمۇ مەن ئىدىم.

ئىلتەرىش خاقانغا، تۈرك بۆگۈ خاقانغا، تۈرك بىلگە
خاقانغا......

(D 1) قاپقان خاقان يىگىرمە (يەتتە يېشىدا؟)......
ئىدى. (ئۇنى مەن) قاپقان خاقان (قىلىپ) تەختكە
ئولتۇرغۇزدۇم. كېچىلىرى ئۇخلىماي، (D 2) كۈندۈزلىرى
ئولتۇرماي، قىزىل قېنىمنى ئېقىتىپ، قارا تەرىمنى تۆكۈپ
خىزمەت قىلدىم. ئۇزاق مۇساپىلەرگە چارلىغۇچىلارنى
ئەۋەتتىم، (D 3) كۆزەتمە تۈرلىرىنى (ھەر يەرگە) ياساتتىم.
يانغان دۈشمەننى قايتۇرۇپ ئەكەلدۈردۈم.

خاقانىم بىلەن ئىستېلالار قىلدىم. تەگرى ھىمايە
قىلسۇن، (D 4) بۇ تۈرك خەلقى ئارىسىدا ساۋۇت-دۇبۇلغىلىق

① "تەگرى ئوغلى" يەنى Tinsi oğlı ئەسلىي مەتىندە ئىككى قېتىم يېزىلغان.

yağığ yeltürmedim, tüğünlüğ atığ yüğürtmedim.

İlteriş Kağan kazganmasar, **(D 5)** udu ben özüm kazganmasar, il yeme bodun yeme yok erteçi erti. Kazgantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün, **(D 6)** il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı.

Özüm karı boltum, uluğ boltum. Nen͡g yerdeki kağanlığ bodunka **(D 7)** bünteği bar erser, ne bun͡gı bar erteçi ermiş?

(D 8) Türük Bilge Kağan ilin͡ge bititdim. Ben Bilge Tun͡yukuk.

(K 1) İlteriş Kağan kazganmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge Tun͡yukuk kazganmasar, ben yok ertim erser, **(K 2)** Kapgan Kağan Türük Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteçi erti. **(K 3)** İlteriş Kağan Bilge Tun͡yukuk kazgantuk üçün Kapgan Kağan Türük Sir bodun yorıdukı bu.

(K 4) Türük Bilge Kağan, Türük Sir bodunuğ, Oğuz bodunuğ iğidü olurur.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يىگانە ئادرېسى

دۈشمەنلەرنىڭ كېزىپ يۈرۈشىگە يول قويمىدىم، (قۇيرۇقى) تۈگۈكلۈك (دۈشمەن) ئاتلىرىنى چاپتۇرمىدىم.

ئىلتەرىش قاغان تىرىشمىغان بولسام (ئىدى)، (D 5) مەن ئۆزۈم تىرىشمىغان بولسا (ئىدىم) دۆلەتمۇ، خەلقمۇ بولمايتتى. (قاغان) تىرىشقانلىقى ئۈچۈن ۋە مەن ئۆزۈم تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن، (D 6) دۆلەتمۇ دۆلەت بولدى، خەلقمۇ خەلق بولدى.

(ئەمدى) مەن ياشىنىپ قالدىم، قېرىدىم. ھەرقانداق بىر مەملىكەتتىكى خاقانى بار بىر خەلقنىڭ (D 7) مۇشۇنداق بىر دۆلەت ئەربابى بولسا، (ئۇ خەلقنىڭ) نېمىمۇ دەردى بولسۇن؟

(D 8) تۈرك بىلگە خاقان (نىڭ) ھۆكۈمدارلىقى ۋاقتىدا يازدۇردۇم. مەن بىلگە تۇنيۇقۇق.

(K 1) ئىلتەرىش خاقان تىرىشمىغان بولسا (ئىدى)، (ياكى) بولمىغان بولسا ئىدى، مەن ئۆزۈم بىلگە تۇنيۇقۇق تىرىشمىغان بولسا (ئىدىم)، (ياكى) بولمىغان بولسا ئىدىم، (K 2) قاپقان خاقان تۈرك سىر خەلقى مەملىكىتىدە ئۇرۇقمۇ، خەلقمۇ، ئىنسانمۇ ھېچ بولماس ئىدى. (K 3) ئىلتەرىش خاقان ۋە بىلگە تۇنيۇقۇق تىرىشقانلىقى ئۈچۈن قاپقان خاقاننىڭ، تۈرك سىر خەلقىنىڭ تەرەققىي قىلىشى (مانا) مۇشۇنداق(تۇر).

(K 4) تۈرك بىلگە خاقان تۈرك سىر خەلقىنى، ئوغۇز خەلقىنى بېقىپ تەختتە ئولتۇرىۋاتىدۇ.

سۆزلۈك

a	ئۈندەش سۆز
Āç	ئاچ، توق ئەمەس
Aç-	ئاچ-
Āç-	ئاچ- (قورساق ئاچماق)
āçsık	قورساقنىڭ ئېچىشى، ئاچ قورساق
adak	ئاياغ، پۇت
adgır	ئايغىر
adınçığ	ئاجايىپ، كارامەت
adrıl-	ئايرىل-
Ağ-	ئېگىزلە-، چىق-
ağı	يىپەكلىك رەخت
ağır	ئېغىر، قىممەتلىك
ağış	بايلىق، مال-مۈلۈك
ağıt-	قاچۇرغۇز-، سۈر-
ağrı-	ئاغرى-، كېسەل بول-
ağtur-	تىرماشتۇر-
Ağu	يەر نامى
Ak	ئاق، يېزا، ئېتىزلىق
Ak Termel	دەريا نامى
akıt-	ئېقىت-
Al-	ئال-، بېسۋال-
alk-	پۈتتۈر-، تاماملا-
alkın-	تۈگەش-، يوق بول-، ئازاي-
alp	باتۇر، جەسۇر، زور

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئامبىرى
www.uyghurkitap.com

alpağu	باتۇر جەڭچى، قاراڭ: **yılpağut**
altı	ئالتە (6)
altız-	ئالدۇر-، تۇتقۇز-
altun	ئالتۇن
Altun Yış	يەر نامى (ئالتاي تاغلىرى)
Amga, Amgı	يەر نامى
amtı	ئەمدى، هازىرقى
ança	ئۇنداق (چە)، شۇنداق (چە)
ançıp	ئۇنداقچە
ançula-	تەقدىم قىل-، تاپشۇر-
Anı	دەريا نامى
anı	ئۇنى، ئۇلارنى
anın	ئۇنىڭ بىلەن
anta	ئۇنىڭدىن، ئۇ يەردە، ئۇ ۋاقىت (؟)
antağ	ئۇنداق (ئانداق)
Antargu (Antırgu?)	يەر نامى
anteğ	ئۇنداق، شۇنداق
an͡gar	ئۇنىڭغا (ئاڭا)، ئۇلارغا
an͡garu	ئۇنىڭغا توغرا (ئۇدۇل)،
an͡yığ	ئەسكى، يامان
an͡yıt-	قورقۇت-، تەھدىت سال-
apa	ئاتا، ئەجداد، بۈيۈك (ئۇنۋانلاردا)
Apa Tarkan	بۈيۈك تارقان، باش قوماندان
Apar	ئېتنىك نام (ئاۋارلار)
Ar-	ئالدا-
ara	ئارىسىغا، ئىچىگە، ئارىسىدا

arığ	پاكىز، ساپ
arıl-	ئازاي- ، تۈگە- ، تۈگەش-
arkış	كارۋان
arkuy	مۇستەھكەم يەر
armakçı	ئالدامچى، ساختىپەز
artat-	بۇز- ، ئۆرى-
artuk	جىق، سانى كۆپ
artur-	ئالدان-
asın-	ياماش- ، تىرماش-
asra	ئاستىدا، پەستە، تۆۋەندە
Aş	ئاش، تاماق، يېمەكلىك
Aş-	ئاش-
aşa	ئۇ تەرىپىدە
Aşok	كىشى ئىسمى (سوغدىلارنىڭ داھىيسى)
aşsız	ئاشسىز، تاماقسىز، ئاچ
At (I)	ئات
Āt, at (II)	ئات، ئىسىم، ئۇنۋان
Ataman Tarkan	كىشى ئىسمى
atı	جىيەن، يەگەن
atlat-	ئاتقا مىندۇر- ، ئاتقا ئىگە قىل- ، ئاتلاندۇر-
atlığ (I)	ئاتلىق، چەۋەنداز
atlığ (II)	ئۇنۋانلىق، ئۇنۋان ئىگىسى
atsız	ئاتسىز، ئېتى يوق، ئۇنۋانسىز
Ay	ئاي، 30 كۈن
Ay-	سۆزلە- ، بايان قىل- ، سۇخەنچىلىق قىل-
aya-	قوغدا- ، ھىمايە قىل-

www.uyghurkitap.com

ayguçı	سۆزچى، باياناتچى، خاقاننىڭ باياناتچىسى
ayığma	باياناتچى، سۆزچى
ayt-	سۆزلە-، سورا-
aytığma	دېيىلگەن
ayuk	ھۆكۈمى ئاستىدىكى دۆلەت، مۈلۈك، يۇرت (؟)
Az	ئېتنىك نام (ئازلار)
Az	ئاز
azkın͡ya	ئازغىنە، بەك ئاز
azman	سارغۇچ (؟)
azu	ۋەياكى، بولمىسا
azuk	ئوزۇق، يېمەكلىك
Ba-	باغلا-
bağa	تارقان ئۇنۋانىنى ئېنىقلىغۇچى بىر سۈپەت؛ كىچىك (دەرىجە ۋە ئۇنۋانلاردا)
balbal	بالبال، ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەننىڭ ھەيكىلى
balık (I)	شەھەر
balık (II)	لاي، پاتقاق
ban͡ga	ماڭا
ban͡garu	ماڭا توغرا، مەن تەرەپتە
bar	بار، مەۋجۇت
bar-	بار-، كەت-
barım	مال-مۈلۈك، بايلىق
bark	ئۆي، پاناھ جاي، مۇنار، خاتىرە قەبرە
Bars	كىشى ئىسمى
bas-	باس-، بېسىۋال-؛ ياردەم قىل-، باستۇر-

basık-	باستۇر- ، سوق-
basın-	يېڭىل- ، ئېزىل-
basıt-	بېسقۇېلىن- ، باسقۇنغا يولۇق-
Basmıl	ئېتنىك نام
baş	باش، داهىي؛ تۆپە، چوققا
başad-	رەھبەرلىك قىل- ، داھىيلىق قىل- ، قوماندانلىق قىل-
başgu	بېشى (پېشانىسى) دا قاشقىسى بار ئات
başla-	باشلا-
Başlayu	ئالدى بىلەن
başlığ	مەغرۇر، غۇرۇرلۇق
Batım	چوڭقۇر
batsık	غەرب، كۈنپېتىش
bay	باي
Bayırku	ئېتنىك نام
baz	باغلىق، تەۋە
bediz	پەرداز، رەسىم، ھەيكەل
bedizçi	رەسسام، ھەيكەلتىراش
bedizet-	پەردازلا- ، رەسىم سىز-
beğ	بەگ
beğler	بەگلەر
beğlik	بەگ بولۇشقا لايىق، بەگ بولىدىغان
ben	مەن
Beñ̂ggü	مەڭگۈ، ئەبەدىي
Beñ̂gliğ	مەڭلىك، ئاق داغلىق (= قارلىق)
ber-	بەر- (قاراڭ: **bir-**)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

Berçik ئېتنىك نام (فارس)
berüki بېرىدىكى
Beş Balık يەر نامى (بېشبالىق)
beş بەش، قاراڭ: biş
bıç- پىچ-، كەس-
bıñg مىڭ (قاراڭ: biñg)
biçin مايمۇن (يىل نامى)
bil- بىل-، بايقا-
bilge ئەقىللىق، ئەقىل بەرگۈچى، بىلگە، مەسلەھەتچى؛ ئۇنۋان
Bilge Kağan خاقان ئىسمى ياكى ئۇنۋانى
Bilge Tuñyukuk كىشى ئىسمى ياكى ئۇنۋانى
biliğ بىلىم، ئەقىل، ھېكمەت، زېھىن
biliğsiz بىلىمسىز، نادان
bilme- بىلمە-
bin- مىن-
bini مىنى
bintür- مىندۇر-
biñg مىڭ (قاراڭ: bıñg)
bir بىر، تاق؛ ئەينى
bir- بەر- (قاراڭ: ber-)
birdin جەنۇب، جەنۇبتىن
birgerü جەنۇبقا، جەنۇبقا توغرا
birki بىرلەشكەن، ئىتتىپاقلاشقان
birle بىلەن، بىرلىكتە
birme- بەرمە-

birye	جەنۇبتا
biryeki	جەنۇبتىكى
biş	بەش (5) (قاراڭ: **beş**)
bişinç	بەشىنچى
bişük	تۇغقان
biti-	ياز-، ئوي-، قاز-
bitiğ	كىتاب، پۈتۈك، يازما
bitit-	يازدۇر-، يازغۇز-
biz	بىز؛ 1-شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسى
bizinte	بىزدىن، بىزنىڭكىدىن
bizin͡g	بىزنىڭ
bizin͡ge	بىزگە
bod	ئۇرۇق، قەبىلە، خەلق
bodun	ئۇرۇقلار، قەبىلىلەر، خەلق
boğuz	بوغۇز
boğuzlan-	بوغۇزلان-، ئۆلتۈرۈل-
bol-	بول-؛ مەۋجۇت بول-، بار بول-
Bolçu	يەر نامى
bolma-	بولما-
bor	بوران، قار-شىۋىرغانلىق بوران
boşgur-	ئۆگەت-، ئەقىل بەر-؛ قىل-، رەتلە-
boz	بوز
bödke	بۇ ۋاقىتتا، بۇ دەۋردە (< *bu ödke*)
Böğü	خاقان ئىسمى ياكى ئۇنۋانى
bölön	يۇقىرى مەنسەپلىك، مىنىستىر (< تىبەتچە)
böri	بۆرە ياكى بۆرى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

bu	بۇ
buçeğü	بۇ ئۈچەيلەن (< **bu üçeğü**)
būka, buka	بۇقا
Bukarak	يەر نامى (بۇخارا)
Bukuğ	كىشى ئىسمى
bul-	تاپ-
bulgak	بۇلغاق (سۇ)
bulganç	بۇلغانچ، ئارىلاشما
bun͡g	بۇلۇڭ، پۇچقاق
Bumın	كىشى ئىسمى (بۇمىن خاقان)
bunça	بۇنچە، بۇنچىلىك (كۆپ)
bunı	بۇنى
bunta	بۇندا، بۇ يەردە، بۇ يەرگە
buntut-	بۇرۇل-، ئازدۇرت-، قاچقۇز-؛ ۋەيران قىلغۇز-
bun͡g	مۇڭ، دەرد، ئازاب، يوقسۇللۇق، ئېھتىياج
bun͡gad-	مۇڭلان-، دەردلەن-
bun͡gsız, bun͡gsuz	مۇڭسىز، دەردسىز؛ ئەركىن-ئازادە، قورقماستىن؛ ئۆكسۈكسىز، مول، كۆپ
Buyla	ئۇنۋان ئىسمى
buyruk	قوماندان، ئەمىر
buz-	بۇز-، بوزغۇنچىلىققا ئۇچرا-، يېڭىل-، يەڭ-
Bükli	يەر ئىسمى
bünteği	بۇندىقى
çabış	باش قوماندان
Çaça	كىشى ئىسمى (< خەن.)

Caŋ	كىشى ئىسمى (< خەن.)
çığaŋ	يوقسۇل، كەمبەغەل
çıkan	چوڭ ئانا ياكى كىچىك ئانىنىڭ ئوغۇل بالىسى، ئوغۇل جىيەن
çıntan	سەندەل (دەرىخى) (<سانسكرىت)
Çik	ئېتنىك نام
Çor	ئۇنۋان نامى
çorak	تاقىر يەر، چۆل
çöl	بوزقىر، يايلاق
çub	رايون، يەر (<خەن.)
Çuğay	يەر نامى
Çuş	دەريا نامى
eb	ئۆي، يۇرت، چېدىر، قارارگاھ، ئوردىگاھ
ebir-	ئۆرى-، ئايلان-، قايتۇر-
eçi	ئاكا؛ تاغا
eçü	ئاتا، دادا، ئەجداد
edgü	ئىزگۈ، ياخشى؛ ياخشىلىق؛ پايدا، قازانچ
edgüti	ئوبدانلا، چىڭراق، پەۋقۇلئاددە
edi	ھېچ، ئەسلا، پۈتۈنلەي
Ediz	ئېتنىك نام (ئەكى ئەدىزلەر)
eğir-	قورشا-، چۆرۈ-
eğri	ئەگرى
Ek	تاغ ئىسمى
eke	ئاچا، ھەدە، ئايلا
eki, ekin	ئىككى

ئۇيغۇر كىتاب تورىبكتى
www.uyghurkitap.com

ekin	ئىككىنچى (ekinti ئورنىدا)
ekinti	ئىككىنچى، ئىككىنچى بولۇپ
el	ئەل، خەلق، مەملىكەت، دۆلەت (قاراڭ: il)
elet-	يەتكۈز- (قاراڭ: ilt- ، elt-)
eliğ (I)	قول
eliğ (II)	قوللۇق
elliğ	دۆلەت ئىگىسى، دۆلەتلىك (قاراڭ: illiğ)
elsire-	دۆلىتىدىن ئايرىل- ، دۆلەتسىز قال-
elsiret-	دۆلەتسىز قىل- (قاراڭ: ilsiret-)
elt-	ئېلىپ كەت- (ئەپكەت-)، (قاراڭ: elet-, ilt-)
Elteber	ئۇنۋان نامى (قاراڭ: İlteber)
elteberliğ	ئەلتەبەر ئارقىلىق باشقۇرۇلغان
emgek	جاپا، ئىزتىراپ، ئەلەم
emgetme-	ئەزمە-
eng͡	ئەڭ
er	ئەر، ئەركەك، ئەسكەر؛ ئادەم
er-	بول- ، مەۋجۇت بول- (قاراڭ: ir-)
eren	ئادەملەر، ئەرلەر
eriğ	بارغىلى بولىدىغان، يېقىن يەر
erinç	بەلكى، ئېھتىماللىقى يۇكسەك، شۈبھىسىز، چوقۇم
erkli	بولغان؛ ئىكەن
erkliğ	قۇدرەتلىك
Ersin	يەر نامى (قاراڭ: Tokuz Ersin)
ert-	ئۆت-
ertin-	ۋاز كەچ-

ertin͡gü بەك، بەك كۆپ

Ertiş دەريا نامى (İrtiş)

ertür- قىلدۇر-

eşgiti يىپەكلىك رەخت (قاراڭ: işgiti <خەن)

eşid-, eşit- ئىشىت-، تىڭشا-، ئاڭلا-

eşidme- ئىشىتمە-، تىڭشىما-، ئاڭلىما-

eşilik خېنىم بولىدىغان، خېنىم بولۇشقا لايىق

Eşim كىشى ئىسمى

et- (I) مۆرە-، ئاۋاز چىقار-، گۈمبۈرلە-

et- (II) تىز-، تۈزە-، قىل- (قاراڭ: -it)

Ezginti يەر نامى (قاراڭ: Kadız)

gu, gü -غۇ\-قۇ\-گۇ\-كۇ، سوراق يۈكلىمىسى

ı ئورمان، دەرەخلىق

ıçgın- يوقات-، تاشلا-، قولدىن چىقار-

ıd- ئەۋەت-، يوللا- (قاراڭ: -ıt-, yıd)

ıdma- ئەۋەتمە-

ıduk قۇتلۇق، مۇبارەك

ığaç دەرەخ، ياغاچ

ığar كۈچلۈك، قۇدرەتلىك (‹سوغدى)

Inançu ئۇنۋان نامى (قاراڭ: İnançu)

ırak يىراق، ئۇزاق

Işbara ئۇنۋان نامى (‹سانسكرىت)

ıt ئىت (يىل نامى)

ıt- ئەۋەت-، يوللا- (قاراڭ: -ıd-, yıd)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

iç	ئىچى، مەركەز؛ خاس، خاسلىق، ئالاھىدىلىك
içger-	تەۋە قىل-، باغلىق قىل-
içik-	باغلىق بول-، تەۋە بول-
içre	ئىچىدە؛ مەخپىي
içreki	ئىچىدىكى؛ خاس، سارايغا مەنسۇپ
idi (I)	ئىگە، ساھىب
idi (II)	ھېچ، ئەسلا، پۈتۈنلەي (قاراڭ: edi)
idisiz	ئىگىسىز، ساھىبسىز
iğid	يالغان، ئەمەلىيەتكە خىلاپ
iğid-, iğit-	باق-، تويغۇز-
ikeğü	ئىككى پارچە، ئىككى بۆلەك
il	ئەل، ۋەتەن، دۆلەت، خەلق
İlbilge	بىلگە خاقان بىلەن كۆل تېگىننىڭ ئانىسىنىڭ ئۇنۋانى
ilgerü	ئىلگىرى، ئالدىدا، شەرقتە، شەرققە قاراپ
iliğ	ھۆكۈمدار، خاقان
ilk	تۇنجى، دەسلەپ، بۇرۇن
ilki	بىرىنچى، دەسلەپكى
ille-	دۆلەت قۇر-
illiğ	دۆلىتى بار، دۆلەتلىك
ilsiret-	دۆلەتسىز قىل- (قاراڭ: elsiret-)
ilt-	ئېلىپ كەت-، (قاراڭ: elt-، elet-)
İlteber	يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئۇنۋان (رەئىس)
İlteriş	قۇتلۇقنىڭ ئۇنۋانى
in-	چۈش-

İnançu	ئۇنۋان نامى (قاراڭ: **Inançu**)
İnel	تەخت ۋارىسى (قاپقان خاقانىنىڭ ئوغلىنىڭ ئۇنۋانى)
İngek	كۆل نامى
ini	ئوغۇل قېرىنداش
iniygün	قېرىنداشلار، ئوغۇل قېرىنداشلار
ir- (I)	بول- (قاراڭ: **er-**)
ir- (II)	ئېرىش-، بار-، يەت-
İrkin	ئۇنۋان نامى
irtür-	ئېرىشتۈر-
iş	ئىش، خىزمەت
işgiti	يىپەك، يىپەكلىك رەخت (قاراڭ: **eşgiti**، خەن.)
İşiyi	كىشى ئىسمى (،خەن.)
İştemi	كىشى ئىسمى (ئىشتەمى قاغان)
it-	رەتلە-، تىز-، تۈزەشتۈر- (قاراڭ: **et- II**)
itgüçi	قىلغان، ئەتكەن، بەرپا قىلغان، ياراتقان
itin-	تۈزەل-، ئۆزلۈكىنى تۈزەشتۈر-، تەشكىللەن-
İzgil	ئېتنىك نام

kabış-	بىرلەش-، ئىتتىپاقلاش-
kaçan	قاچان
Kadırkan	يەر نامى (ھىنگان تاغلىرى)
Kadız, Kadiz	يەر نامى
kağan	خاقان، ھۆكۈمدار، قاغان
kağanla-	قاغان قىل-
kağanlığ	ئۆز خاقانى بولغان، مۇستەقىل، قاغانلىق،

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

	قاغانى بار
kağansıra-	قاغانسىز قال- ، قاغانسىز بول-
kağansırat-	قاغانسىز قىل-
kal-	قال- ؛ چارىسىز قال- ، ھېچنېمە قىلالماسلىق
kalın	قېلىن
kalın͡g	باج، خىراج
kalısız	پۈتۈنلەي، تامامەن، كەم-كۈتىسىز، ھەممە
kalıt-	تاشلات- ، قالدۇر-
kalma-	قالما-
kalmış	قالغان، قالغانلار، (ساق) قېپقالغانلار
kamağ	تامامى، پۈتۈن، ھەممە
kamşağ	پۇلاڭلىغان، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە
kamşat-	پۇلاڭلا- ، دەلدەڭشى-
kan	خان، ھۆكۈمدار
kan	قان
kanı	قېنى، نەدە
kanlan-	خانلىق بول- ، خانلان-
kantan	نەدىن
kan͡g	ئاتا، دادا
Kapgan	قاپقان (بۆگۈ قاغاننىڭ ئۇنۋانى)
kapığ	قوۋۇق، دەرۋازا (قاراڭ: **Temir Ka- pığ**)
kar	قار
Kara Köl	يەر نامى
kara	قارا؛ بولغۇسى، ئالاھىدە، ئاۋام
Kara Kum	يەر نامى (گوبى چۆلى)
Karağan	يەر نامى

kargu	تۇر (كۆزىتىش مۇنارى)
karı	قېرى، ياشانغان
Karluk	ئېتنىك نام (قارلۇقلار)
kaş	قاش
katığdı	قاتتىق، ناھايىتى
katun	قاتۇن، خاقاننىڭ ئايالى
kazgan-	قازان-، قولغا كەلتۈر-، مۇۋەپپەقىيەت قازان-، بېسىۋال-
kazganma-	قازانما-
keç-	ئۆت-، ئاش- (چۆل)
keçe	ئۆتە (تىركەلمە)
Keçen	يەر نامى
keçiğ	ئۆتمە يېرى (كېچىك)
kedimliğ	كىيىملىك
kel-	كەل-
keliğme	كەلگەن
kelin͡gün	كېلىنلەر
kelmiş	كەلمە، كېلىش، كەلگەن
kelteçi	كېلىدىغانلار
kelür-	ئېلىپ كەل-
kem (I)	كېم
Kem (II)	يەنىسەي دەرياسى
kentü	ئۆزى؛ ئۆزۈڭ
Ken͡geres	يەر (قوۋم؟) نامى
Ken͡gü Tarban	يەر نامى
Ken͡gü Tarman	يەر نامى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

kerekülüğ	چېدىرلىق، كۆچمەن
kergek	كېرەك، يوق، مەۋجۇت ئەمەس
kergeksiz	مول، كۆپ، ئارتۇق
keyik	چوڭ تۇياقلىق ئوۋ هايۋىنى
kıd-	ئۆلتۈر-
kıl-	قىل- ، ئەت- ، ياسا-
kılıçla-	قىلىچلا- ، قىلىچ بىلەن ياردار قىل- ياكى ئۆلتۈر-
kılın-	يارىتىل- ، تۇغۇل- ، ۋۇجۇتقا كەل- ، ۋۇجۇتقا كەلتۈر-
kılınma-	يارىتىلما-
kılma-	قىلما- ، ئەتمە- ، ياسىما-
kırgağlığ	چۆرىسى بار، قىرغاقلىق، چۆرىدەلگەن (رەخت، كىيىملەر ھەققىدە)
kırk	قىرق (40)
Kırkız	ئېتنىك نام (قىرغىزلار)
kısıl	جىلغا، تار ۋادى
kış-	بىرلىكتە قىل- ، ئەت-
kışın	قىش، قىشتا
kışla-	قىشلا- ، قىشنى ئۆتكۈز-
Kıtañ	ئېتنىك نام (قىتانلار)
kıyın	جازا، قىيىن
kız	قىز
kız-	ئاچچىقلان- ، غەزەپلەن-
kızıl	قىزىل
kiçiğ	كىچىك، ئاز، بەك ئاز، ھېچ
kiğür-	كىرگۈز- ، تىق-

kikşür-	ئىسقىرت ـ ، كۈشكۈرت ـ ،
kinliğ	پۇراقلىق
kir-	كىر ـ ، ئېتىل ـ ، (سۇغا) چۆك ـ ؛ پاناھلان ـ ، باغلىق بول ـ
kirü	كەينىدە، غەربتە
kisre	كېيىن؛ كەينىدە، غەربتە
kiş	قارا بۇلغۇن ۋە ئۇنىڭ تېرىسى، قارا بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن
kişi	كىشى، ئىنسان
kod-, kot-	قوي ـ ، تاشلا ـ
koduz	خوتۇن، تۇل، ئەرسىز خوتۇن
kokılık (koklık ?)	پۇراق، ئەتىر (؟)
kon-	قون ـ ، يەرلەش ـ
kontur-	قوندۇر ـ ، يەرلەشتۈر ـ ، ئولتۇرغۇز ـ
koñy	قوي
kop	پۈتۈنلەي، تامامەن، ھەممە
kopın	ھەممىسى، ھەممەيلەن بىرلىكتە، ھەممىسى بىردىن
korığu	قوغدىغۇچى (؟)، قەلئە قوغدىغۇچىسى (؟)
korgan (korığan ?)	قورغان، سىغىنما يېرى، قەلئە
kork-	قورق ـ
korkma-	قورقما ـ
Koşu	كىشى ئىسمى
Koşulgak	يەر نامى
köbürge	دۇمباق، ناغرا
Köğmen	يەر نامى (سايان تاغلىرى)
kök	كۆك (دەريا نامىدا؛ قاراڭ : Öñg)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

Kök Türük	شەرقىي تۈركلەر، كۆكتۈركلەر
köl	كۆل
kölek	كۆلچەك، كىچىك كۆل، پاتقاقلىق
köng(ü)l	كۆڭۈل، ئارزۇ، تىلەك
kör-	كۆر-؛ باغلىق بول-، تەۋە بول- (تۇس ياردەمچىسى: تېز!)، باق-
körme-	كۆرمە-
kötür-	كۆتۈر-، ئېگىزلەت-
köz	كۆز
Ku	كىشى ئىسمى
kubran-	توپلان-
kubrat-	يىغىپ توپلا-
kudı	تۆۋەنگە توغرا، (ئېقىنى) بويىچە
kul	قۇل، ئەركەك قۇل
kulad-	قۇل بول-
kulkak	قۇلاق
kulluğ	قۇلى بار، قۇللۇق
kum	قاراڭ: Kara-Kum
kunçuy	مەلىكە (<خەن.)
kurdın	غەرب، كەينىدە، غەربتە، غەربتىن
kurığaru	كەينىگە، غەربكە توغرا
Kurıkan	ئېتنىك نام (ئۈچ قۇرىقانلار)
kurya	كەينىدە، غەربتە
kuryakı	غەربتىكى
kut	قۇت، تەلەي، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى
kutay	يىپەك، يىپەكلىك رەخت (‹خەن.)

kuz	كۈن چۈشمىگەن يەر، تەسكەي، (تاغنىڭ) شىمالىي ئېتىكى
kü	شان، شۆھرەت، داڭق؛ خەۋەر
küç	كۈچ، قۇۋۋەت
küçlüğ	كۈچلۈك، قۇۋۋەتلىك
Kül Tigin	شاھزادە كۈل
külüğ	داڭلىق، مەشھۇر
kümüş	كۈمۈش
kün	كۈن، كۈندۈز؛ قۇياش
küni	ئىچى تارلىق، ھەسەت، ھەسەتخورلۇق
küntüz	كۈندۈز، كۈندۈزى
kün͡g	ئايال قۇل، دېدەك
kün͡ged-	قۇل بول-
kün͡glüğ	قۇللۇق، خىزمەتچىسى بار
küreğ	قاچقۇن
küreğü	ئىتائەتسىزلىك، ئىتائەتسىز بولۇش
kürlüğ	ھىيلىگەر، ئالدامچى
küzed-	كۆزەت-، قوغدا-، كۆز تىك-
lağzın	توڭگۇز (يىل نامى)
Liken͡g	كىشى ئىسمى (خەن.)
Lisün	كىشى ئىسمى (خەن.)
mağ	مەدھىيە، ئالقىش
Makaraç	كىشى ئىسمى ياكى ئۇنۋانى (سانسكرىت)
Mançud	ئېتنىك نام (مانچۇدلار)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

man͡ga	ماڭا (قاراڭ: **ban͡ga**)
matı	سادىق
men	مەن (شەخس قوشۇمچىسى)
menin͡g	مېنىڭ
mu	سوراق ئۇلانمىسى (تىركەلمە)
ne	نېمە، قايسى
Nek	كىشى ئىسمى
neke	نېمىشقا، نېمە ئۈچۈن
nen͡g	ھەرقانداق، ھەرقانداق بىر؛ ھەر، ھېچ
nençe	نى-نى، نەقەدەر كۆپ
oçuk	ئوچاق
oğ(ı)l	ئوغۇل؛ ئەۋلاد
oğlan	ئوغۇللار
oğlıt	ئوغۇللار
Oğul	كىشى ئىسمى (ياكى ئۇنۋانى)
Oğuz	ئېتنىك نام (ئوغۇزلار)
ok (I)	ئوق
ok (II)	ئۇرۇق، قەبىلە؛ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى
ok (III)	كۆچەيتمە يۈكلىمىسى (قاراڭ: **ök**)
okı-	چاقىر-، تەكلىپ قىل-
oksuz	قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولمىغان، تەشكىلاتسىز
ol	ئۇ، ئۇلار؛ ئىسىم خەۋەرلىك جۈملىلەردە باغلامچى پېئىل
olgurt-	تىكلەت-، تىكلەتكۈز-

olur-	ئولتۇر- ، ياشا- ؛ تەختتە ئولتۇر- ، ھۆكۈم سۈر-
olurma-	ئولتۇرما- ، تەختتە ئولتۇرما-
olurt-	تەختتە ئولتۇرغۇز- ، ئولتۇرغۇز-
on	ئون (10)
On-Ok	ئېتنىك نام (غەربىي تۈركلەر، تۈركەشلەر)
onunç	ئونىنچى
On͡g	كىشى ئىسمى (‹خەن.)
opla-	ئالدىغا تېز ئېتىل- ، ئۆزىنى تۇتۇۋالالما-
ordu	قاغاننىڭ قارارگاھى
ortu	ئورتا، ئوتتۇرا
oruk	يول
ot	ئوت، ئاتەش
otuz	ئوتتۇز (30)
Otuz Tatar	ئېتنىك نام (ئوتتۇز تاتارلار)
oz-	كەچ- ، ئۆت- ، ئىلگىرى كەت- ، ئالدىغا ئۆت- ؛ قۇتۇل-
ö-	ئويلا- ، ئەقىل ئىشلەت- ، بىل-
öd (I)	ۋاقىت، زامان
öd (II)	ئۆت، ئۆت خالتىسى
ödsiğ ?	؟
ödüş	پۈتۈن كۈن، 24 سائەت
öğ	ئانا، ئۆگەي ئانا
öğ-	مەدھىيلە- ، ماختا-
öğir-	سۆيۈن-
öğleş-	مەسلىھەتلەش-

www.uyghurkitap.com

öğsüz	يېتىم، ئانىسىز (ئات ئىسمى؟)
öğtür-	مەدھىيىلەت-
ök	كۈچەيتمە ئۇلانمىسى (قاراڭ: **ok**)
ökün-	ئۆكۈن-، پۇشايمان قىل-، كۆڭلى يېرىم بول-
öl-	ئۆل-
ölüğ	ئۆلۈك، ئۆلگەن
ölür-	ئۆلتۈر-
Ön͡g	دەريا نامى (ئونگىن دەرياسى؟)
ön͡gdün	شەرق؛ شەرقتىن
ön͡gre	ئالدى تەرەپتە، شەرقتە، ئالدىدا
ön͡greki	ئالدى تەرەپتىكى، شەرقتىكى؛ ئالدىدىكى، ئالدى
ör-	باش كۆتۈر-، ئىسيان قىل (؟)-
Örpen	يەر نامى
ört	ئوت يالقۇنى، ئاتەش
ötrü	كېيىن
ötüğ	ئۆتۈنچ
Ötüken	يەر نامى (خانگاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرى
ötülüğ ?	؟
ötün-	ئۆتۈن-
ötünç	ئۆتۈنچ، تەلەپ
öz	ئۆز
özi	ئۆزى، ئۆزلىرى
özlik	خۇسۇسىي، ئۆزىگە ئائىت
özüm	مەن، ئۆزۈم

Purum	شەرقىي رىم ئىمپېراتورلۇقى، ۋىزانتىيە ياكى بىزانس
sab	سۆز، خەۋەر
saç	چاچ
Saka	ئېتنىك نام
sakın-	ئويلا-، سېغىن-، قايغۇر-
sanç-	سانج-، نەيزىلە-
sansız	سانسىز، ھېسابسىز
san͡ga	ساڭا
sarığ	سېرىق
sayu	ھەر
Sebiğ	كىشى ئىسمى
sebin-	سۆيۈن-
sekiz	سەككىز (8)
Selen͡ge	دەريا نامى (سەلەنگا)
semiz	سېمىز
sen	سەن (شەخس قوشۇمچىسى)
Sen͡gün	سانغۇن (<خەن)
sı-	بۇز-، ۋەيران قىل-،
sığıt	پەرياد، پىغان
sığıtçı	ماتەمدار، ھازىدار، يىغلىغۇچى
sığta-	ماتەم تۇت-، ھازا تۇت-، يىغلا-
sığun	كېيىك
sıma-	سۇندۇرما-

www.uyghurkitap.com

sın͡gar سىڭار، يېرىم
Siliğ كىشى ئىسمى
sini سېنى
sin͡gil سىڭىل
sin͡gük سۆڭەك، ئۇستىخان (قاراڭ: **sün͡gük**)
Sir ئېتنىك نام (ئالتى سىرلەر)
siz سىز (شەخس قوشۇمچىسى)
Soğud ئېتنىك نام (سوغد خەلقى)
Soğdak ئېتنىك نام (سوغدلار)
Son͡ga يەر نامى
sök- سۆك-
sökür- چۆكتۈر-، باغلىق قىل-
sözleş- سۆزلەش-، گەپلەش-، پاراڭلاش-
sub سۇ، دەريا
subsuz سۇسىز، داغ يەر، چۆل
suk ھەسەت، خىرس، غەزەپ
sü قوشۇن؛ ئەسكەر، لەشكەر
süçiğ چۈچۈك، تاتلىق، خۇش
süle- قوشۇن ئەۋەت-، سەپەر قىل-، قوشۇن بىلەن سەپەرگە چىق-
sület- قوشۇن تارت-
sün͡güğ نەيزە
sün͡güğlüğ نەيزىلىك، نەيزىلىك چەۋەنداز
sün͡gük سۆڭەك، ئۇستىخان (قاراڭ: **sin͡gük**)
sün͡güş ئۇرۇش، جەڭ
sün͡güş- ئۇرۇش-

sür-	سۈر ـ ، يىراقلاشتۇر ـ
Şad	ئۇنۋان، يۇقىرى بىر ئۇنۋان، شاد
Şadapıt	ئۇنۋان
Şalçı	كىشى ئىسمى
Şantung	يەر نامى، شەندۇڭ تۈزلەڭلىكى (‹خەن.)
Tabar	يەر نامى (تابارىستان؟)
Tabgaç	تابغاچ، تابغاچلىقلار، شىمالىي تابغاچ
Tabgaçgı	تابغاچتىكى، تابغاچنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى
tabışgan	توشقان
Tadık (Tadak?)	كىشى ئىسمى
tağ	تاغ
tağık-	تاغقا چىق ـ
takı	تېخى، تېخىمۇ
taluy	دېڭىز، ئوكيان (‹خەن.)
taluy üğüz	دېڭىز، ئوكيان
tām	تام
Tamağ	يەر نامى
tamgaçı	تامغىچى، مۆھۈردار
tang	تاڭ، شەپەق
Tangut	ئېتنىك نام (تاڭغۇتلار)
tapa	ـ غا توغرا، ـ غا قارشى
taplama-	مۇئەييەنلەشتۈرمە ـ ، قىزغىن كۈتمە ـ ، ياقتۇرما ـ
Tarban	يەر نامى (قاراڭ: Tarman)

Tarduş	ئېتنىك نام (قاغانلىقنىڭ غەربىي ئۇرۇقلىرى)
Tarkan	ئۇنۋان، يۇقىرى بىر ئۇنۋان
Tarkat	Tarkan ئۇنۋانىنىڭ كۆپلۈك شەكلى
tarkınç	ھۇزۇرسىز
Tarman	يەر نامى (قاراڭ: Tarban)
taş (I)	تاش، تاشلىق يەر؛ مازار تېشى، ئابىدە
taş (II)	تاش (تاشقى ئىشلار)
taşık-	چىق-، (قوشۇن) سەپەرگە چىق-
taşra	تاشقىرى، تاشقىرىدا، تاشقىرىدىن
Tat	پارس، چەت ئەللىك
Tatabı	ئېتنىك نام (تاتابىلار)
Tatar	ئېتنىك نام (تاتارلار، موغۇللار)
tay	بۈيۈك، چوڭ (‹خەن.)
taygun	تايلار، ئوغۇللار (*tay* سۆزىنىڭ توپلانما شەكلى)
te-	دە-، سۆزلە- (قاراڭ: ti-)
tebi	تۆگە
tebliğ	ھىيلىگەر، ئالدامچى
teğ	كەبى، -دەك\-تەك
teğ-	ھۇجۇم قىل-، ئېتىل-؛ تەگ-، بار-، ئېرىش-
teğdük	ھۇجۇم، ئېتىلىش، ئۇرۇش
teği	قەدەر، يېقىن
teğiş	چېتىشما
teğme-	تەگمە-، بارما-، ئېرىشمە-
teğmiş	بارغان بولۇش، ئېرىشكەن بولۇش، تېگىش، بېرىش، ئېرىشىش

teğre پۈتۈن ئەتراپ
teğür- ئېلىپ كەت-
telinme- تېشىلمە-
temir تۆمۈر (يەر نامىدا)
Temir Kapığ تۆمۈر قوۋۇق، بەلخ بىلەن سەمەرقەنت ئوتتۇرىسىدىكى مەشھۇر ئۆتكەل
ten͡gri كۆك، ئاسمان، كۆك يۈزى؛ تەڭرى
ter تەر
teril- تىرىل-، توپلان- (قاراڭ: tiril-)
Termel دەريا نامى
teyen͡g تىيىن
teyin دەپ (قاراڭ: tiyin)
tez- قاچ-
Tezik ئېتنىك نام (تاجىكلار)
tıd- توسقۇنلۇق قىل-، تۇت-
tıl (دۈشمەن ھەققىدە) ئۇچۇر؛ كۆزەتچى، خەۋەرچى
tın͡gla- تىڭشا-
ti بەك، بەك كۆپ (‹خەن.)
ti- دە-، سۆزلە- (قاراڭ: te-)
tiğin تىگىن، تېكىن، شاھزادە
tik- تىك-
tile- تىلە-
tinsi كۆكنىڭ ئوغلى، تەڭرىنىڭ ئوغلى (يەر نامىدا؛‹خەن.)
tip دەپ، مەقستى بىلەن، دېگەن مەقسەتتە
tir- (I) تەر-، توپلا-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

tir- (II)	ياشا- ، تىرىل-
tirgür-	تىرىلدۈر-
tiriğ	تىرىك، جانلىق؛ ھايات
tiril- (I)	توپلان- (قاراڭ : -teril)
tiril- (II)	تىرىلدۈر- ، ھاياتقا قايت-
tirkiş	كارۋان
tiyin	دەپ (قاراڭ : teyin)
tizliğ	كۈچلۈك ، قۇۋۋەتلىك
tod-	تويـ-
toğ-	ئاش- ، كەچ- ، ئۆت-
Toğla	دەريا نامى (تولا)
Toğu	يەر نامى
tok	توق
Tokar	ئېتنىك نام (توخارلار)
tokı-	ئۇر- ، سوق- ، دۇمبالا-
tokıt-	تاش ئۈستىگە يازدۇر- ، ئويدۇر-
tokurkak	كۆزى توق، توق كۆزلۈك
tokuz	توققۇز (9)
Tokuz Ersin	يەر نامى
Tokuz Oğuz	ئېتنىك نام
Tokuz Tatar	ئېتنىك نام
tokuzunç	توققۇزىنچى
tolgatma-	جاپا قىلما-
tonluğ	تونلۇق، كىيىملىك
tonsuz	تونسىز، كىيىمسىز، يالىڭاچ
Tonğa	كىشى ئىسمى

tongıt-	تۆۋەنگە يۆنەل- ، تۆۋەنگە مايىل بول-
Tongra	ئېتنىك نام (كىشى ئىسمىدە)
topul-	تەش-
tor-	ئاچلىقتىن ئۆل- ، ئاچلىقتىن ئورۇقلاپ، هالسىراپ كەت-
toruğ	تورۇق
toruk	ئورۇق، زەئىپ، دەرمانسىز
tosık	تويۇش، تويغان بولۇش
Totok	هەربىي ئەمەل نامى (‹خەن.)
Töğültün	يەر نامى
töküt-	تۆك- ، ئېقىت-
Tölis	ئېتنىك نام (قاغانلىقنىڭ شەرقىي ئۇرۇقلىرى)
Töngker	يەر نامى
töpü	تۆپە، چوققا، يۇكسەكلىك
töri-	قاراڭ: -törü
tört	تۆت
törtünç	تۆتىنچى بولۇپ
törü	ئاغزاكى قانۇن، تۆرە؛ مۇراسىم
törü-, töri-	يارىتىل-
tu-	تاقال-
Tudun	ئۇنۋان نامى
tuğ	توسالغۇ، توسقۇنلۇق
tuğsık	(قۇياشنىڭ) تۇغۇشى، تۇغۇش، شەرق
Tunyukuk	ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي ئۇنۋان، باش ۋەزىر

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

turgak	يۇرت، ۋەتەن
tut-	تۇت-، قولغا چۈشۈر-، قوغدا-، مۇھاپىزەت قىل-
tutun-	تۇتۇل-
tutuz-	تۇتتۇر-، قولغا چۈشۈرگۈز-
tuy-	تۇي-، ھېس قىل-
Tuygun	كىشى ئىسمى
Tuygut	كىشى ئىسمى
tüğünlüğ	تۈگۈكلۈك، قۇيرۇقى تۈگۈلگەن
tüketi	پۈتۈنلەي، باشتىن-ئاخىرغىچە
tümen	تۈمەن، ئون مىڭ، بەك كۆپ
tün	كېچە، كېچىلىرى
Tüpüt	يەر نامى (تىبەت)
Türgi (Törgi?)	يەر نامى
Türgiş	ئېتنىك نام (تۈركەشلەر)
Türk	ئېتنىك نام (قاراڭ: **Türük**)
Türük	ئېتنىك نام (تۈركلەر) (قاراڭ: **Türk**)
tüş-	چۈش-، يىقىل-
tüşür-	چۈشۈر-
tüz	چىقىشقاق، تۈز
tüzsüz	ئۇرۇشقاق، ئىتائەتسىز، چىقىشالماس
tüzül-	چۈشىنىش-، مۇناسىۋەتنى ياخشىلا-

u	ئۇيقۇ
u-	كۈچى يەت-؛ مۇمكىن بول-، قىلالا-، ئىتەلە-
ubut	خىجىللىق، نومۇس

uç	ئۇچ (ئۇچى)
uç-	ئۇچ ـ ؛ ۋاپات بول ـ
uçuz	ئاسان، قۇلاي
ud-	ئەگەش ـ ، ئىزىدىن ماڭ ـ ، قوغلا ـ ، ھەيدە ـ
Udar	كىشى ئىسمى
udı-	ئۇخلا ـ
udıma-	ئۇخلىما ـ
udlık	يوتا ، ساغرا
udşur-	قوغلا ـ
udu	ۋە
uduz-	ئېلىپ بار ـ ، ئەۋەت ـ ، داھىيلىق قىل ـ
uğur	ۋاقىت، زامان
uğuş	ئۇرۇق، قەبىلە، گۇرۇپپا
ulayu	ئالدى بىلەن، دەسلەپتە؛ ۋە
ulgart-	ئۆستۈر ـ ، ئېگىزلەت ـ
uluğ	ئۇلۇغ، داھىي؛ ياشانغان، ناھايىتى چوڭ
uluş	شەھەر
uma-	كۈچى يەتمە ـ ، قىلالما ـ
Umay	ئايال تەڭرىنىڭ ئىسمى
una-	توغرا تاپ ـ ، تەستىقلا ـ ، ئۇنا ـ
unç	مۇمكىن، بولۇشى مۇمكىن
ur- (I)	قوي ـ ، يەرلەشتۈر ـ
ur- (II)	ئۇر ـ ؛ تاشقا ياز ـ ، قاز ـ
urı	ئەركەك
urtur-	قازدۇر ـ ، نەقش قىلدۇر ـ

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىنبىر ئامبىرى

uruğsırat-	تۆلسىزلەشتۈر-
usar	مۇمكىن بولسا
Uygur	ئېتنىك نام (ئۇيغۇرلار)
uz	بېزەك، پەرداز، نەقىش، رەسىم
uzun	ئۇزۇن، ئۇزاق
üç	ئۈچ (3)
Üç Kurıkan	ئېتنىك نام
Üç Oğuz	ئېتنىك نام
üçeğü	ئۈچى، ئۈچەيلەن، ئۈچىمىز
üçün	ئۈچۈن، بولغانلىقتىن
üçünç	ئۈچىنچى بولۇپ،
üğüz	دەريا، ئېقىن
üküş	كۆپ
ülüğ	بۆلەك، قىسىم؛ تەلەي
üntür-	(تاڭ) ئات-، سۆك-، ئۈندۈر-
ürünĝ	ئاق
üz	ئەكسى، جاھىل، باشباشتاق
üz-	ئۈز-
üze	ئۈستىدە، ھەققىدە؛ ئۈستىدە، يۇقىرىدا؛ سەۋەبلىك
Yabgu	يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئۇنۋان
yabız	ئەسكى، يامان
yablak	ئەسكى، يامان؛ ئەسكىلىك، يامانلىق
yabrıt-	بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرات-، ۋەيرانچىلىققا ئۇچرات-

yadağ	ياياق، پىيادە
yağı	دۈشمەن
yağıçı	جەڭچى، كۈرەشچى
yağısız	دوست، تىنچلىق
yağız	قارامتۇل، تۇپراق، قارا تۇپراق
yağru	يېقىن
yağuk	يېقىن
yağut-	يېقىنلاشتۇر-
yalabaç	ئەلچى
yalaĝ	يالاڭ، يېلىڭ، يالىڭاچ.
yalma	تون
Yamtar	كىشى ئىسمى
yan	يان تەرەپ؛ -دىن توغرا (قاراڭ: **yen**)
yan-	يان-، قايت-
yana	يەنە، تەكرار، يېڭىدىن
yantur-	ياندۇر-، قايتۇر-
yaĝıl-	خاتالاش-، خاتا قىل-، يېڭىل-
yaŷ-	ياي-، تارقات-
yaŷduk	بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان (-لار)
yara-	يارا-، مۇۋاپىق بول-
yaraklığ	قوراللىق
yarat-	قىل-، يارات-، تۈزە-
yaratıt-	قىلدۇر-، بەرپا قىلدۇر-
yaratun-	ئۆزىنى تۈزە-، تەرتىپلە-، تەشكىللە-
yaratur-	قىلدۇر-
Yargan	ئۇنۋان نامى

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

Yargun	يەر نامى
yarık	ساۋۇت-دۇبۇلغا
Yarış	يەر نامى (بۈگۈنكى چارىش تۈزلەڭلىكى)
yarlıka-	(تەڭرى) بۇيرۇ-، قوغدا-، ھىمايە قىل-
yaş (I)	ياش، كۆز يېشى
yaş (II)	ياش، ئۆمۈر يېشى
yaşa-	ياشا-
Yaşıl üğüz	دەريا نامى (سېرىق دەريا، يەنى خۇاڭخې دەرياسى)
yat-	يات-
yay	ياز
yaz	ئەتىياز، باھار
yazı	تۈزلەڭلىك، تۈزلەڭ
yazın-	خاتالاش-، خاتا قىل-، ئاھانەت قىل-
yazukla-	خاتا قىل-، جىنايەت سادىر قىل-
ye-	يە- (قاراڭ: yi)
yeğ	تېخمۇ ياخشى (قاراڭ: yiğ)
yeğdi	تېخمۇ ياخشى شەكىلدە
Yeğen	كىشى ئىسمى
yeğirmi	يىگىرمە (20) (قاراڭ: yiğirmi)
yel-	(ئاتنى) چاپتۇر-، يۈگۈرت-
yelme	ئالدىنقى، ئاۋانگارت، چارلىغۇچى ئەترەت، چارلىغۇچى ئاتلىق ئەترەت؛ سەپەر
yeltürme-	يۈگۈرتمە-، چاپتۇرما-، ئېقىن قىلدۇرما-
yeme	تېخى، -مۇ، ھەم...، ھەم...، ۋە
yen	يان، تەرەپ، -تىن توغرا (قاراڭ: yan)
Yençü, Yinçü	دەريا نامى (سىر دەرياسى، Jaxartes؛ >

خەن.)

yer يەر، تۇپراق؛ مەملىكەت، يۇرت (قاراڭ: yir)

yerçi يول باشلىغۇچى، كۆرسەتكۈچ

yet- يەت-، زاپاس ئېلىپ بار-

yeti يەتتە (7) (قاراڭ: yiti)

yetmiş يەتمىش (70)

yıd- ئەۋەت- (قاراڭ: -ıd-, ıt)

yığ- يىغ-، يىغىپ توپلا-

yıl يىل

yılkı يىلقا، پادا

yılpağut باتۇر جەڭچى، قەھرىمان جەڭچى (قاراڭ: alpağu)

yılsığ باي، باياشاتلىق

yımşak يۇمشاق

yıpar مۇم؛ ئىپار

yırdın شىمال

yırgaru شىمالدا، شىمالغا توغرا

yırya شىمالدا

yıryakı شىمالدىكى

yış تاغ، ئورمانلىق تاغ؛ ئورمان، ئورمان بىلەن قاپلانغان تاغ

yi- يە- (قاراڭ: -ye)

yiçe يىڭىدىن

yiğ تېخىمۇ ياخشى (قاراڭ: yeğ)

yiğirmi يىگىرمە (20) (قاراڭ: yeğirmi)

yinçge ئىنچىكە

yinçü ئۈنچە (قاراڭ: yençü)

www.uyghurkitap.com

yir	يەر (قاراڭ : yer)
Yir Bayırku	ئېتنىك نام
yit-	يىت- ، غايىب بول-
yiti	يەتتە (7) (قاراڭ : yeti)
yitinç	يەتتىنچى
yitür-	يىتتۈر- ، يوقىتىپ قوي-
yoğ	دەپنە مۇراسىمى
yoğçı	هازىدار، هازا تۇتقۇچى
yoğla-	هازا تۇت-
yoğlat-	دەپنە مۇراسىمى قىلدۇر-
yoğun	يوغان، قېلىن
yoğur-	ئۆت- (دەريا ۋ.ب)
yok, yōk	يوق؛ ئەمەس
yokad-	يوق بول-
yokaru	يۇقىرى
yol	يول
yolağçı	ئالدىنقى (؟)
yolı	قېتىم، قاتار
Yolluğ	كىشى ئىسمى (تەلەيلىك)
yon͡gaşur-	كۈشكۈرت- ، قارا چاپلات-
yorı-	ماڭ- ، قوشۇنلۇق سەپەرگە چىق-؛ ئىلگىرىلە- ، تەرەققىي قىل-
yorıt-	(قوشۇننى) ماڭدۇر- ، سەپەرگە چىقار- ، ئىلگىرىلەت-
yubul-	دومىلان-
yuğur-	يۇغۇر-
yulı-, yul-	بۇلا- ، بولاڭچىلىق قىل-

yurç	قېيىنئىنى ياكى قېيىنئاكا
yurt	قارارگـــاھ، مەركەز؛ يـــۇرت، ئۇلتـــۇراق يەر، قونۇش يېرى
yut	ئاچلىق، قىسلىق، قىسچىلىق، ئـازابلىغۇچى، ۋابا
yutuz	ئايال، خوتۇن، ھەرەم
yuyka	يۇپقا، نېپىز
yüğerü	يۇقىرى، يۇقىرىغا
yüğür-	يۈگۈر- ، ئاق- ، تۆكۈل-
yüğürt-	ئېقىت- ؛ ئېقىن قىلدۇر-
yükün-	باش ئەگ- ، بويۇن ئەگ-
yüküntür-	باش ئەگدۈر- ، بويۇن ئەگدۈر-
yüz (I)	يۈز (100)
yüz (II)	يۈز، چىراي
yüzüt-	ئۈزدۈر-

www.uyghurkitap.com

پايدىلانملار ۋە مەنبەلەر:

Aalto, P. (yay.): G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Aalto, P., "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", *Journal de la Société finno-ougrienne*, LX: 7, Helsinki 1958, ss. 30-61.

Aydarov, G., *Yazık orhonskogo pamyatnika Bilge-kagana*, Alma-Ata 1966.

Bang, W., "Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei", *T'oung Pao* VII (1896): 325-355.

Bazin, L., *Les calendriers turcs ancients et médiévaux*, Université de Lille III, 1974.

Clauson, G., "The Origin of the Turkish 'Runic' Alphabet", *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae* 32 (1970): 51-76.

—, "Some Notes on the Inscripition of Toñuquq", *Studia Turcica*, Budapest 1971, ss 125-132.

—, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Czeglédy, K., "ǧogay-Quzï, Qara-Qum, Kök-Öng", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1962) 1-3: 55-69.

Doerfer, G., "Bemerkungen zu Talât Tekins '*Orhon Yazıtları*'", *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*, Ankara 1992, ss. 5-17.

Erdal, M., *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I, II, Wiesbaden 1991.

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Gabain, A.von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941.

Giraud, R., *L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris 1961.

Hirth, F., "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk": W. Radloff'un *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge* (Saint-Pétersbourg, 1899) adlı yapıtına ek.

Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne, Helsingfors 1892.

Klyaştornıy, S. G., *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii*, Moskva 1964.

Kononov, A. N., *Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-X vv.*, Leningrad 1980.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958.

Malov, S. Ye., *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad 1951.

—, *Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov*, Moskva 1952.

—, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti mongolii i kirgizii*, Moskva-Leningrad 1959.

Matuz, J., "Trois fragments inconnus de l'Orkhon", *Turcica* IV, 1972, 15-24.

www.uyghurkitap.com

Nasilov, V.M., *Yazık orhono-yeniseyskih pamyatnikov*, Moskva 1960.

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul 1936.

Radloff, W., *Atlas der Alterthümer der Mongolei,* Saint-Pétersbourg 1892-1899.

—, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, Saint-Pétersbourg 1897.

—, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, Saint-Pétersbourg 1899.

Sertkaya, O. F., *Göktürk Tarihinin Meseleleri,* TKAE Yayınları: 131, Ankara 1995.

Sprengling, M., "Tonyukuk's Epitaph. An Old Turkish Masterpiece", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures,* LVI, No. 1 (January 1939), ss. 1-19; No. 4 (October 1939), ss. 365-383.

Tekin, T., "Köktürk yazıtlarındaki deyimler üzerine", I-II, *Türk Dili*, c. 6 (1957): 372-374, 423-426.

—, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications. Vol. 69, Blomington 1968.

—, *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları:540, Ankara 1988.

—, *Tunyukuk Yazıtı*, TDAD 5, Ankara 1995.

Tezcan, S., "Tonyukuk yazıtında birkaç düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975-1976*, Ankara 1976, ss.173-181.

Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (= MSFOu V), Helsingfors 1896.

—, *Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie* (= MSFOu XXXVII), Helsingfors 1916.

—, "Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in Übersetzung und mit Einleitung" (*Samlede Afhandlinger III*'teki Danca makalenin H. H. Schaeder tarafından yapılan Almanca çevirisi), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1924-1925, c. 78, ss. 121-175.

Vasil'yev, D. D., "Pamyatniki tyurkskoy runiçeskoy pis'men-nosti aziatskogo areala", *Sovetskaya Tyurkologiya* (1976) 1: 71-81.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى

مەتىنلەر

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
www.uyghurkitap.com

كۆل تېگىن ئابىدىسى

جەنۇب يۈزى

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

ئەسكەرتىش: بۇ قىسىمدا قەدىمكى تۈرك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى تېكىستلەر مالوفنىڭ نەشرلىرى (1951، 1959) بىلەن ئاپتورنىڭ ئوقۇما ۋە تۈزەتمىلىرىگە ئاساسەن بېرىلدى. مالوفنىڭ نەشرلىرىدىكى بىرمۇنچە مەتبەئە خاتالىقلىرى بۇ يەردە تۈزىتىلدى. كۆل تېگىن ئابىدىسىنىڭ ئاخىرقى قىسىمدىكى ئۈچ پارچە قىسقا تېكىست بولسا، ھۆسەيىن نامىك ئوركۇننىڭ نەشرىگە ئاساسەن بېرىلدى.

(6)

(7)

(8)

(9)

(10)

(11)

(12)

(13)

www.uyghurkitap.com

شەرق يۈزى

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

(8) [illegible]

(9) [illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

(16) [illegible]

(17) [illegible]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

[illegible]
[illegible]

(18) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(19) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(20) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(21) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(22) [illegible]
[illegible]
[illegible]

(23) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(24) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(25) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (26)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (27)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (28)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (29)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (30)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (31)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (32)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (33)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (34)
[illegible]

[illegible]

(35) [illegible]

(36) [illegible]

(37) [illegible]

(38) [illegible]

(39) [illegible]

(40) [illegible]

شمال يۈزى

(41) (1) [illegible]

(42) (2) [illegible]

[illegible] (43) (3)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (44) (4)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (45) (5)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (46) (6)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (47) (7)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (48) (8)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (49) (9)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (50) (10)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (51) (11)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىگى ئادرېسى

(52) (12) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(53) (13) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

شەرقىي شىمال يۈزى

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

شەرقىي جەنۇب يۈزى

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

غەربىي جەنۇب يۈزى

[illegible]
[illegible]
[illegible]

غەرب يۈزى يۈزى

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

مەرمەر تاشپاقا ئۈستىدىكى تېكىست

[illegible]
[illegible]

بىلگە خاقان ئابىدىسى

شىمال يۈزى

بىلگە قاغان ئابىدىسىنىڭ شىمال يۈزى بىلەن كۆل تىگىن ئابىدىسىنىڭ جەنۇب يۈزىدىكى تېكىستلەرنىڭ دەسلەپكى قۇرلىرى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، مالوفنىڭ نەشرىدە بۇ قىسىملار قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقى بىلەن بېرىلمىگەن. بىلگە قاغان ئابىدىسىنىڭ 1-قۇردىن 8-قۇرغىچە بولغان تېكىستى ئۈچۈن كۆل تىگىن ئابىدىسىنىڭ جەنۇب يۈزىدىكى دەسلەپكى 11 قۇرغا، يەنى بىرىنچى قۇردىن yan͡gıltaçı siz دېگەن يەرگىچە قاراڭ.

(13) (14) (15)

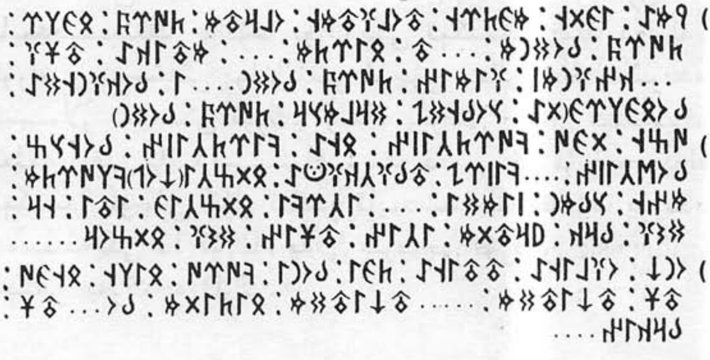

شەرق يۈزى

(1) (2)

بىلگە قاغان ئابىدىسىنىڭ شەرق يۈزى (2-قۇرنىڭ ئاخىرىدىكى üze kök te͡ngri دىن باشلاپ 24-قۇرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى koop ma͡nga körti گىچە) كۆل تىگىن ئابىدىسىنىڭ شەرق يۈزى (1-قۇردىن 29-قۇرغىچە) بىلەن ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن، مالوفنىڭ نەشرىدە (1959) ئايرىم بېرىلمىگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ كىتابتىمۇ بېرىلمىدى.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تورى

[illegible]
[illegible]
[illegible] (24)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (25)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (26)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (27)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (28)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (29)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (30)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (31)

[illegible]

[illegible] (32)

[illegible] (33)

[illegible] (34)

[illegible] (35)

[illegible] (36)

[illegible] (37)

[illegible] (38)

[illegible] (39)

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

[illegible]
(40) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(41) [illegible]
[illegible]
[illegible]

شەرقىي جەنۇب يۈزى

[illegible]
[illegible]
[illegible]

جەنۇب يۈزى

(1) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(2) [illegible]
[illegible]
(3) [illegible]
(4) [illegible]
(5) [illegible]
(6) [illegible]
(7) [illegible]
[illegible]
(8) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(9) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(10) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(11) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(12) [illegible]
[illegible]
[illegible]
(13) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(14) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
(15) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

غەربي جەنۇب يۈزى

[illegible]
[illegible]
[illegible]

غەرب يۈزى

(1) [illegible]
(2) [illegible]
(3) [illegible]
(4) [illegible]
(5) [illegible]
(6) [illegible]
(7) [illegible]

تونيۇقۇق ئابىدىسى

بىرىنچى تاش

غەرب يۈزى

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

جەنۇب يۈزى

(8) 1 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(9) 2 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(10) 3 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(11) 4 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(12) 5 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(13) 6 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(14) 7 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(15) 8 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(16) 9 [illegible]
[illegible]
[illegible]

(17) 10 [illegible]
[illegible]
[illegible]

شەرق يۈزى

(18) 1 [illegible]
[illegible]
[illegible]

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

(19) 2 [illegible]

(20) 3 [illegible]

(21) 4 [illegible]

(22) 5 [illegible]

(23) 6 [illegible]

(24) 7 [illegible]

شمال يۈزى

(25) 1 [illegible]

(26) 2 [illegible]

(27) 3 [illegible]

(28) 4 [illegible]

(29) 5 [illegible]

[illegible] (30) 6
[illegible]
[illegible]

[illegible] (31) 7
[illegible]
[illegible]

[illegible] (32) 8
[illegible]
[illegible]

[illegible] (33) 9
[illegible]
[illegible]

[illegible] (34) 10
[illegible]
[illegible]

[illegible] (35) 11
[illegible]
[illegible]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىگۇ لارىسى
www.uyghurkitap.com

ئىككىنچى تاش

غەرب يۈزى

(36) 1 [illegible]
[illegible]

(37) 2 [illegible]
[illegible]

(38) 3 [illegible]
[illegible]

(39) 4 [illegible]
[illegible]

(40) 5 [illegible]
[illegible]

(41) 6 [illegible]
[illegible]

(42) 7 [illegible]
[illegible]

(43) 8 [illegible]
[illegible]

(44) 9 [illegible]
[illegible] ...

جەنۇب يۈزى

(45) 1 [illegible] ...
[illegible] ..

(46) 2 [illegible]
[illegible]

(47) 3 [illegible]
[illegible]

(48) 4 [illegible]
[illegible]

(49) 5 [illegible]
[illegible]

(50) 6 [illegible]
... [illegible] ...

شەرق يۈزى

(51) 1 [illegible]

(52) 2 [illegible]
[illegible]

(53) 3 [illegible]
[illegible]

(54) 4 [illegible]
[illegible]

(55) 5 [illegible]
[illegible]

(56) 6 [illegible]
[illegible]

(57) 7 [illegible]

(58) 8 [illegible]

شىمال يۈزى

(59) 1 [illegible]
[illegible]

(60) 2 [illegible]
[illegible]

(61) 3 [illegible]
[illegible]

(62) 4 [illegible]
[illegible]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

[كۆل تېگىن ئابىدىسىنىڭ شەرق يۈزى.
سەرۋەت سومۇنجۇئوغلۇنىڭ ئارخىپىدىن]

[كۆل تىگىن ئابىدىسىنىڭ غەرب يۈزى.
سەرۋەت سومۇنجۇئوغلۇنىڭ ئارخىپىدىن]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

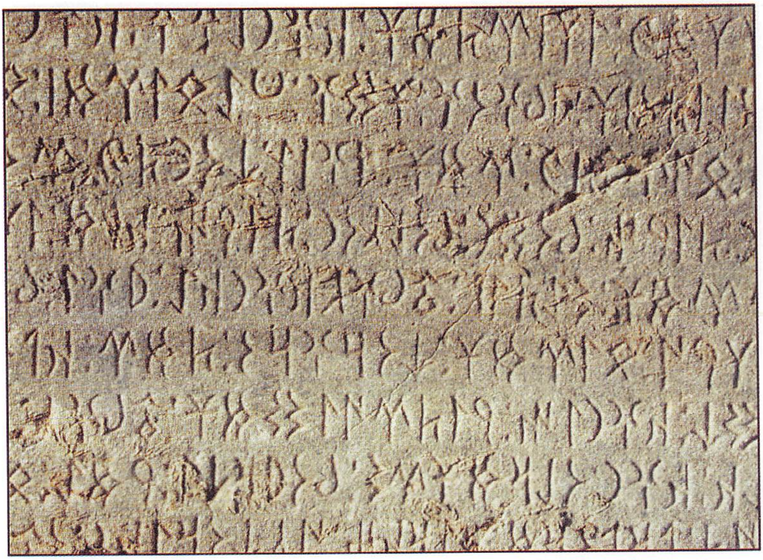

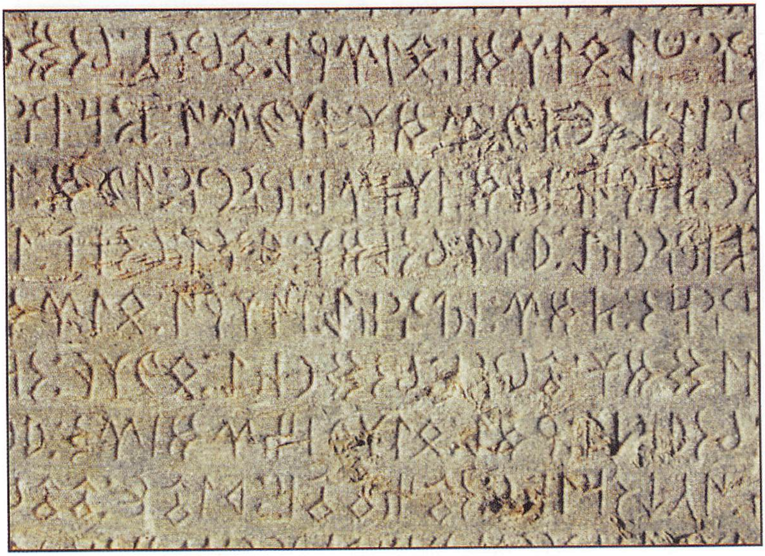

[بىلگە قاغان ئابىدىسىنىڭ شەرق يۈزىدىكى مەتىندىن
ئايرىم كۆرۈنۈش. جەنگىز ئالىيلماز: «ئورخون
ئابىدىلىرىنىڭ بۈگۈنكى قىياپىتى» دىن]

[بىلگە قاغان ئابىدىسىنىڭ شەرق يۈزىدىكى مەتىندىن ئايرىم كۆرۈنۈشلەر. جەنگىز ئالىيلماز: «ئورخون ئابىدىلىرىنىڭ بۈگۈنكى قىياپىتى» دىن]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

[بىلگە قاغان ئابىدىسىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كۆرۈنۈشى]

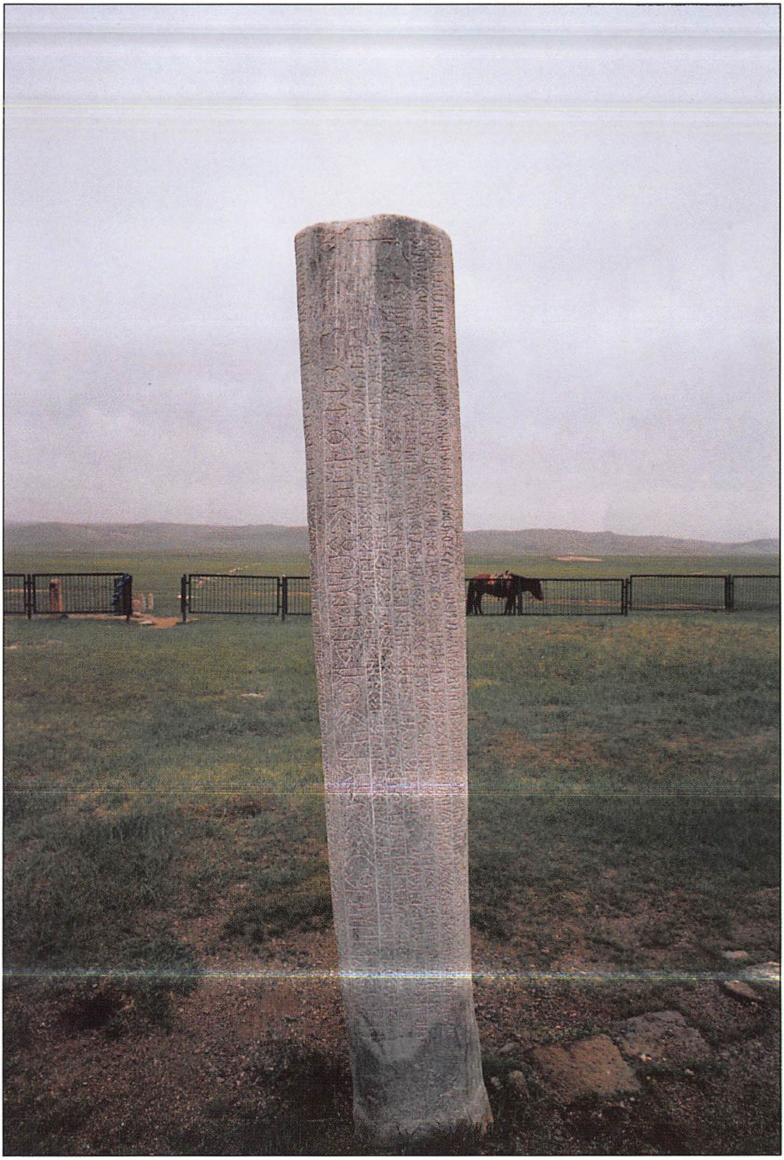

[تۇنيۇقۇق ئابىدىسى بىرىنچى تاش.
سەرۋەت سومۇنجۇئوغلۇنىڭ ئارخىپىدىن]

ئۇيغۇر كىتاب تورىبېكىتى
www.uyghurkitap.com

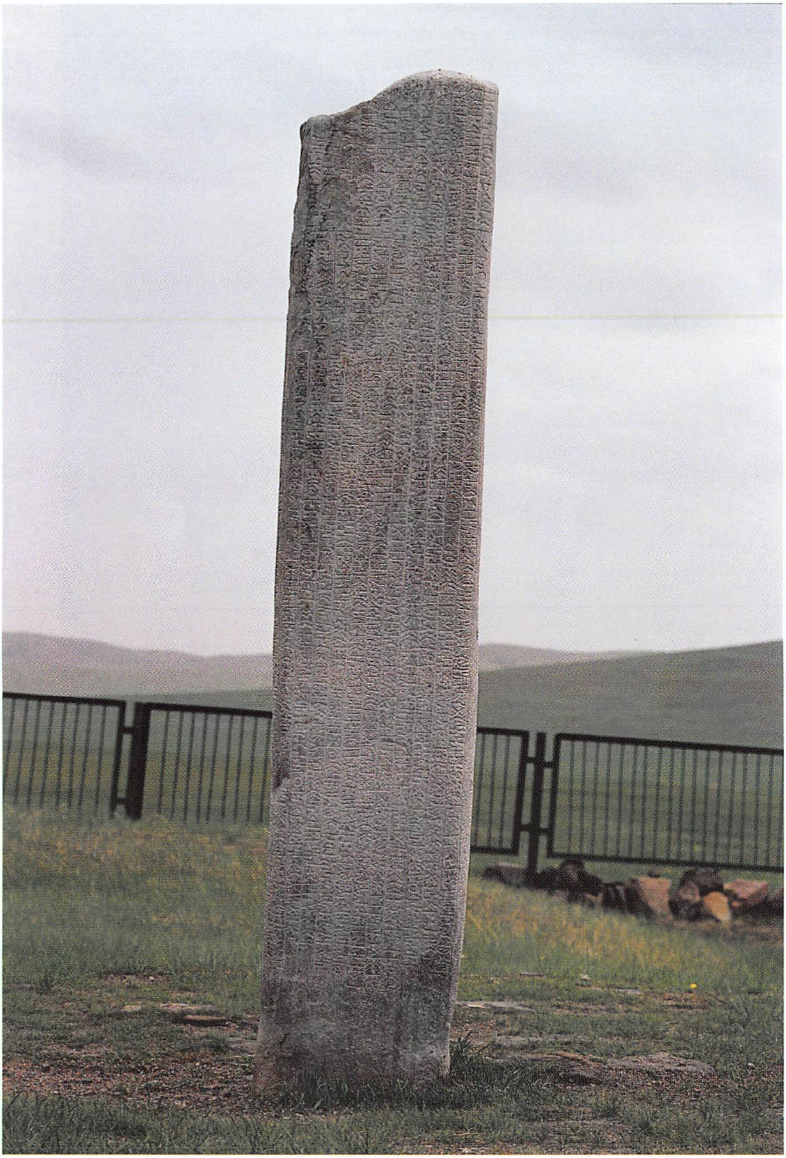

[تۇنيۇقۇق ئابىدىسى ئىككىنچى تاش.
سەرۋەت سومۇنجۇئوغلۇنىڭ ئارخىپىدىن]

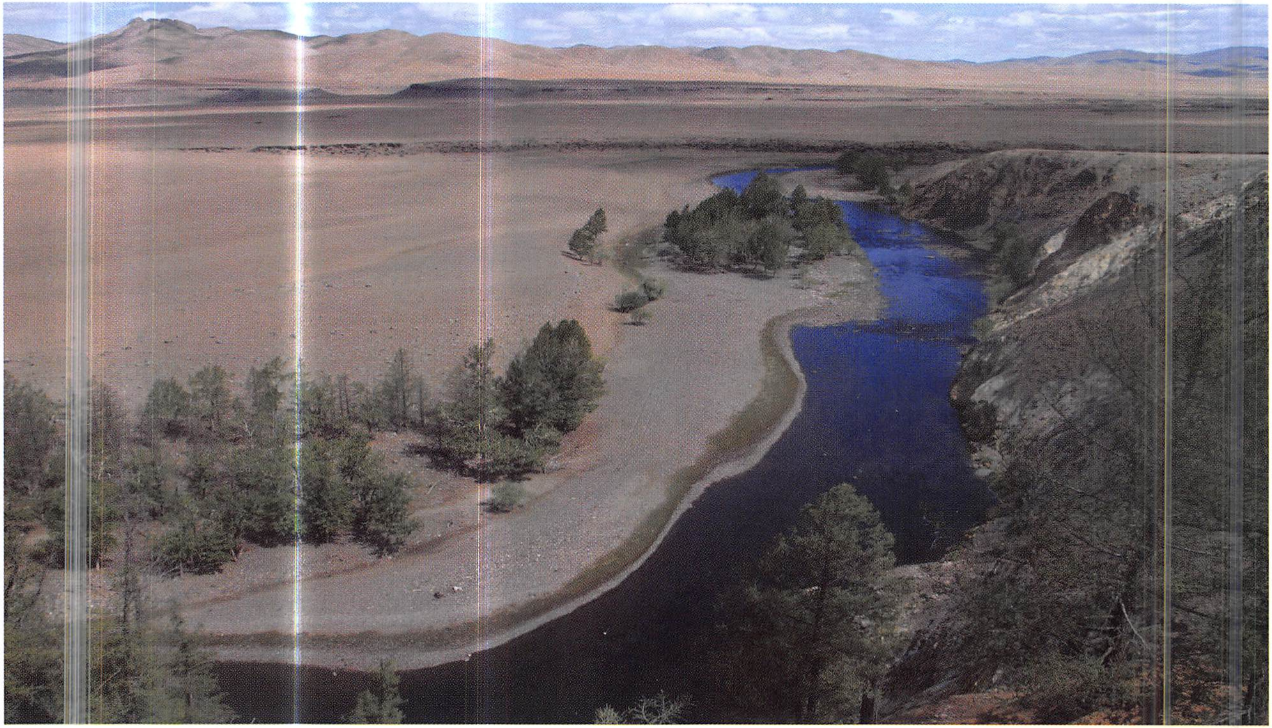

[ئابىدىلەرگە ئىسىم بولغان ئورخون دەرياسىدىن بىر كۆرۈنۈش. www. zh.wikipedia.org دىن ئېلىندى.]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىردىن بىر تور بېكىتى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەخمەتجان ھوشۇر
مەسئۇل كوررېكتور: خەيرىنسا روزى

تالات تەكىن (تۈركىيە)

ئورخون ئابىدىلىرى

(كۆل تىگىن، بىلگە خاقان، تونيۇقۇق ئابىدىلىرى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەركىن ئارىز
ئابدۇبەسىر شۈكۈرى

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 010—64290862
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ يىخۇي باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2009 ـ يىل 3 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2009 ـ يىل 3 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 6.68
سانى : 0001 ـ 3000
باھاسى : 10.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-09888-0/K. 1586 (维 48)

本书根据土耳其 Yildiz 出版社 1995 年第 1 版 2003 年第 3 次印刷版翻译出版。

بۇ كىتاب تۈركىيە يىلدىز نەشرىياتىنىڭ 1995 ـ يىل 1 ـ نەشرى 2003 ـ يىل 3 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

图书在版编目(CIP)数据

鄂尔浑碑铭：维吾尔文/（土）特肯著；艾尔肯·阿热孜，阿布都拜斯尔·许库尔译. —北京：民族出版社，2009.3
ISBN 978-7-105-09888-0

Ⅰ.鄂… Ⅱ.①特… ②艾…③阿… Ⅲ.突厥—碑文—汇编—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.K877.42

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2009)第 035199 号

责任编辑：阿合买提江
责任校对：海任莎
出版发行：民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社　址：北京市和平里北街 14 号　邮编：100013
电　话：010-64290862（维文室）
印　刷：北京艺辉印刷有限公司
版　次：2009 年 3 月第 1 版　北京第 1 次印刷
开　本：850×1168 毫米 1/32
印　张：6.68
印　数：0001-3000
定　价：10.00 元

ISBN 978-7-105-09888-0/K.1586（维 48）